

ЗМІСТ

Вступ	
Модуль № 1 Політологія як система знань про політику.	

Тема 1 Сутність і роль політики та політології у житті суспільства .

1.1 Політика як суспільне явище	
1.2 Становлення політології як науки і навчальної дисципліни. Її предмет і взаємозв'язок з іншими науками	
1.3 Категорії і функції політології. Прикладна політологія	
1.4 Методи політологічного дослідження	

Тема 2 Історія світової політичної думки

2.1 Політична думка Стародавнього Сходу	
2.2 Політичні вчення античності	
2.3 Основні риси політичної думки епохи Середньовіччя	
2.4 Політична думка епохи Відродження	
2.5 Політичні ідеї Нового часу	
2.6 Політичні теорії ХІХ – початку ХХ ст.	
2.7 Розвиток зарубіжної політології у ХХ ст.	

Тема 3 Історія української політичної думки

3.1 Джерела політичних ідей в Україні	
3.2 Розвиток ідей державності в козацько-гетьманський період	
3.3 Основні напрямки розвитку суспільно-політичної думки в Україні в ХVІІІ -ХІХ ст.	
3.4 Соціально-політична думка про національне відродження й державність України початку ХХ ст.	
3.5 Зародження і утвердження сучасної політичної думки й політичної науки в Україні	

Тема 4. Політична ідеологія. Сучасні ідейно-політичні течії

4.1 Поняття, структура й функції політичної ідеології	
4.2 Лібералізм і неолібералізм	
4.3 Консерватизм і неоконсерватизм	
4.4 Соціалізм і сучасна соціал-демократія	
4.5 Націоналізм і його форми	
4.6 Фашизм та неофашизм	

Тема 5 Політична влада

- 5.1 Сутність влади: основні теоретичні підходи
- 5.2 Структура політичної влади
- 5.3 Види влади. Специфіка політичної влади
- 5.4 Проблеми легітимності влади

Тема 6 Вибори в органи політичної влади

- 6.1 Соціальні функції й види виборів
- 6.2 Принципи виборів
- 6.3 Типи виборчих систем
- 6.4 Виборча система України

Терміни і поняття

Контрольні тести до модуля № 1 Політологія як система знань про політику. .

Модуль № 2 Політичні режими та політична система суспільства

Тема 7 Політичні режими

- 7.1. Політичний режим: поняття й ознаки
- 7.2. Демократичний режим
- 7.3. Тоталітарний режим
- 7.4. Авторитарний режим
- 7.5. Політичний режим сучасної України

Тема 8 Політична система

- 8.1 Поняття політичної системи
- 8.2 Структура й функції політичних систем
- 8.3 Типологія політичних систем
- 8.4 Політична система України

Тема 9 Держава як базовий інститут політичної системи

- 9.1 Особливості держави як політичної організації
- 9.2. Форми державного правління
- 9.3. Форми державного устрою
- 9.4 Правова держава: сутність і основні принципи
- 9. 5 Економічна та соціальна політика держави

Тема 10 Політичні партії та партійні системи

- 10.1 Причини виникнення й ознаки політичної партії
- 10.2 Цілі й функції політичних партій
- 10.3 Типи політичних партій
- 10.4 Сутність і різновиди партійних систем
- 10.5. Зародження й розвиток багатопартійної системи в Україні

Тема 11 Громадські об'єднання і рухи

- 11.1 Поняття, структура та функції громадських об'єднань і рухів
- 11.2 Типологія громадських об'єднань

Тема 12 Політична культура

- 12.1 Поняття політичної культури і її структурні елементи
- 12.2 Типологія політичної культури
- 12.3 Формування політичної культури
- 12.4. Політична культура сучасної України

Терміни і поняття

Контрольні тести до модуля №2 Політичні режими та політична система суспільства

. Модуль № 3 Особистість, політика, суспільство.

Тема 13 Особистість і політика

- 13.1 Людина як суб'єкт і об'єкт політики
- 13.2 Політична участь
- 13.3 Політична соціалізація

Тема 14 Громадянське суспільство

- 14.1 Історичні уявлення про громадянське суспільство
- 14.2 Поняття й сутність громадянського суспільства
- 14.3 Структура й функції громадянського суспільства
- 14.4 Особливості формування громадянського суспільства в Україні

Тема 15 Політичне лідерство

15.1	Природа й сутність лідерства	
15.2	Типологія політичного лідерства	
15.3	Функції політичних лідерів	
15.4	Сучасні тенденції в розвитку політичного лідерства_	
	Тема 16 Політичні еліти	
16.1	Походження політичної еліти і її роль у суспільстві	
16.2	Політична еліта: структура й системи відбору	
16.3	Сучасні теорії еліт	
16.4	Політична еліта України	
	Тема 17 Політика і етнонаціональні відносини	
17.1	Сутність етносу та нації	
17.2	Роль і місце етнонаціональних відносин у політичному житті	
17.3	Поняття та зміст етнонаціональної політики	
17.4	Особливості етнонаціональних відносин та етнонаціональної політики в сучасній Україні	
	Тема18 Світовий політичний процес	
18.1	Зовнішня політика держави: функції, цілі, засоби	
18.2	Міжнародні відносини: поняття, суб'єкти, форми й принципи	
18.3	Сучасні тенденції розвитку міжнародних відносин	
18.4	Україна в сучасному геополітичному просторі.	
	Терміни і поняття	
	Контрольні тести до модуля №3 Особистість, політика, суспільство	
	Рекомендовані варіанти контрольних робіт з політології для студентів заочної форми навчання	
	Список використаної та рекомендованої літератури	

Вступ

Глибокі перетворення, здійснювані в останні роки в українському суспільстві, ставлять нові завдання й перед вищою школою. У нових умовах кардинально міняється зміст підготовки кваліфікованих фахівців. Безперечно, першорядне значення, як і колись має професійна складова знань випускника вузу. Однак потрібно враховувати й те, що характерною рисою становлення демократії в Україні стали глибокі зміни в політичному житті країни. Сучасне громадянське життя все більше характеризується тенденціями

політизації, цей процес йде нерівномірно і часто суперечливо, що вимагає посиленої уваги до нього. Політологія як наука про політику саме і вивчає ту галузь життєдіяльності людей, що пов'язана з владними стосунками, державним устроєм суспільства, політичними інститутами, принципами, нормами та взаємовідносинами між собою, суспільством і державою.

Завдання навчального курсу політології полягає в тому, щоб дати студентові теоретичні основи політичної науки, розкрити зміст основних категорій і понять, навчити його правильно орієнтуватися в політичній практиці, підготувати до активної участі в політичному житті. Дуже важливо, щоб кожен, хто вивчив курс політології, умів зв'язувати отримані знання з життям, політичною практикою, підвищив політичну культуру.

Відзначені моменти враховувалися при підготовці навчального посібника. Розкриваючи теми, автор виходив з тієї методичної вимоги, що в навчальному посібнику повинне викладатися тільки те, що є безперечним, доведеним, загально визнаним, устояним. Все інше – це предмет наукових дискусій, теоретичних досліджень. Якоюсь мірою спірні, недостатньо з'ясовані питання можна й потрібно зачіпати в лекціях, обговорювати на семінарських заняттях. Що стосується семінарських занять, то при підготовці до них варто користуватися крім навчального посібника, додатково літературою, зазначеною до кожної теми.

Посібник створено відповідно до вимог сучасної програми нормативної дисципліни "Політологія", рекомендованої для впровадження в практику викладання цієї дисципліни у вищих закладах освіти, з впровадженням кредитно-модульних нормативів згідно з переходом ВНЗ на європейську (болонську) систему навчання.

При підготовці навчального посібника широко використано політологічні традиції вітчизняної й західної політології та новітні напрацювання українських і зарубіжних учених-політологів. При цьому автор спиралася на принцип комплексного вивчення студентами суспільних наук, що передбачає оволодіння ними поряд з політологією низки історичних, філософських, економічних та соціальних дисциплін.

Для полегшення користування навчальним посібником, у текстах жирним шрифтом і курсивом виділені визначення понять, ключові моменти, найважливіші характеристики політичних явищ і процесів, імена видатних мислителів. Цей посібник відрізняється від багатьох виданих раніше навчальних посібників наявністю в кожній темі малюнків, таблиць, що робить виклад теоретичного матеріалу більше доступним і зрозумілим. Для активізації пізнавального інтересу й самоконтролю до кожної теми курсу сформульовані питання й дані завдання.

Викладення матеріалу по кожному модулю завершується коротким словником основних політологічних термінів і понять, використаних при розкритті тем і контрольними тестами.

Наприкінці посібника запропоновані варіанти контрольних робіт для студентів заочної форми навчання. Всього 10 варіантів, кожний з них включає 4 питання і короткі методичні вказівки до їх висвітлення.

Завершується робота списком використаної і рекомендованої літератури для поглибленого вивчення політології.

Модуль № 1 Політологія як система знань про політику.

Тема 1 Сутність і роль політики та політології у житті суспільства

1.1 Політика як суспільне явище

1.2 Становлення політології як науки і навчальної дисципліни. Її предмет і взаємозв'язок з іншими науками.

1.3 Категорії і функції політології. Прикладна політологія.

1.4 Методи політологічного дослідження.

В основі всіх процесів, що відбуваються в суспільстві, можна виявити політику, хоча не все в людських відносинах можна звести до політики. У наш час немає людини, яка могла б сказати, що вона перебуває поза радіусом дії політики. Навіть якщо людина вважає себе аполітичною, вона змушена визнавати й одночасно поважати рішення політичної влади. Знання політики відповідає інтересам кожної людини, яка прагне зрозуміти своє місце й роль у суспільстві, повніше задовольнити свої потреби в співтоваристві з іншими людьми, впливати на вибір цілей і засобів їхньої реалізації в державі.

Люди усвідомлюють політику двома шляхами: через повсякденні погляди, одержувані в повсякденному практичному досвіді, і через наукове знання, що є результатом дослідницької діяльності. Повсякденні несистематизовані уявлення про політику існували протягом багатьох віків. У тій або іншій формі вони властиві кожній людині. Відбиваючи переважно практичну сторону політичних явищ, повсякденні знання можуть бути істинними або помилковими. У цілому ж вони не відбивають дійсність глибоко й всебічно й тому не можуть служити надійним орієнтиром людини у світі політики. Все це покликана систематизувати політична наука і її вивчення.

1.1 Політика як суспільне явище

Політологія – наука про політику. Для розуміння предмета політології потрібно з'ясувати суть поняття "політика". Слово "політика" походить від

давньогрецького "polis" (місто-держава) та його похідних: "politike" (мистецтво управляти державою), "polites" (громадянин), "politicas" (державний діяч) та ін. Аналізуючи ці терміни приходимо до висновку, що поняття політики охоплює надзвичайно широкий спектр суспільної діяльності, спрямованої на здобуття, використання, підтримку або повалення державної влади. Як сфера суспільного життя політика включає відносини між суб'єктами, власне управлінську і організаційну діяльність, поведінку людей, їх соціально-політичні інтереси, потреби, мотиви і традиції функціонування політичних інститутів та організацій, політичні ідеї та погляди.

Суб'єкти політики – це особи і соціуми, а також створені ними установи і організації, які беруть активну, свідому участь в політичному процесі.

Об'єктами політики є всі явища політичного та суспільного життя – елементи політичної, економічної, правової і культурно-духовної підсистем суспільства, а також соціуми і окремі особи, на які спрямована діяльність суб'єктів політики.

Політика має складну будову. У науковій літературі виділяють різні аспекти й складові частини політики. Одне з найбільш широко розповсюджених розподілів політики – розмежування в ній форми, змісту й процесу (відносин).

Форма політики – це її організаційна структура (держава, партії й т.д.), а також норми, закони, що забезпечують її стійкість, стабільність і що дозволяють регулювати політичне поведіння людей.

Зміст політики виражається в її цілях і цінностях, у мотивах і механізмах прийняття політичних рішень, у проблемах, які вона вирішує.

У політичному процесі знаходить висвітлення складний конфліктний характер політичної діяльності, прояв і здійснення відносин різних соціальних груп, організацій й індивідів.

Форма, зміст і процес не вичерпують будову політики. У якості її самостійних елементів можна виділити: 1) політичну свідомість, що включає внутрішній світ, менталітет, ціннісні орієнтації й установки індивідів, а також політичні погляди й теорії; 2) нормативні ідеї: програми й виборчі платформи політичних партій, цільові настанови груп інтересів, політико-правові норми; 3) інститути влади й боротьби за неї; 4) відносини володарювання – панування й підпорядкування, а також політичного суперництва, боротьби.

Політика може здійснюватися на декількох рівнях: будівництво й експлуатація лікарень, шкіл, суспільний транспорт і т.п.).

1. *Нижчий* рівень включає рішення місцевих проблем (житлові умови,

2. *Локальний рівень* вимагає державного втручання. Це політика на рівні регіону. Її здійснюють великі групи, зацікавлені в розвитку свого регіону.

3. *Національний рівень*, або його ще називають макрорівень, характеризує політику на державному рівні: це публічна примусова влада, особливості її устрою й функціонування.

4. *Міжнародний рівень*, або мегауровень відноситься до діяльності міжнародних організацій: ООН, ЄС, НАТО й ін.

Роль політики як особливої сфери громадського життя обумовлена її властивостями:

- *універсальністю*, всеохоплюючим характером, здатністю впливати на практично будь-які сторони життя, елементи суспільства, відносини, події;

- *включеністю*, або проникаючою здатністю, тобто можливістю безмежного проникнення, як наслідок,

- *атрибутивністю* – здатністю сполучатися з неполітичними суспільними явищами й сферами

Границі політики в суспільстві є, але вони завжди рухливі. Протягом людської історії вони то розширювалися, (причому настільки, що іноді політика охоплювала все суспільство), то звужувалися.

Майже будь-яка суспільна проблема може стати політичною в тому випадку, якщо, на думку політичних лідерів вона зачіпає інтереси всього суспільства й вимагає обов'язкових для всіх громадян рішень. Вона поширюється на багато економічних, культурних й інших суспільних явищ, причому інколи, здавалося б, навіть на сугубо особисті інтимні області. Так, наприклад, на початку 90-х років ХХ ст. у Польщі, ФРН і деяких інших країнах гострі політичні дискусії й протистояння між різними суспільно-політичними рухами викликало питання із приводу заборони абортів.

Політика багато в чому залежить від конкретних історичних умов, пануючої в суспільстві ідеології, моральних і релігійних норм, рівня розвитку самої людини, її світосприйняття та культури.

1.2 Становлення політології як науки і навчальної дисципліни. Її предмет і взаємозв'язок з іншими науками.

Політична наука як самостійна галузь знань виникає на рубежі Середньовіччя й Нового часу, коли мислителі почали роз'яснити політичні процеси за допомогою наукових, а не релігійно-міфологічних аргументів. Основи наукової політичної теорії заклали Н. Макіавеллі, Т. Гоббс, Дж. Локк, Ш.

Л. Монтеस्क'є й ін. Класиками політичної теорії стали такі дослідники новітнього часу, як М. Вебер, Р. Міхельс, М. Дюверже, Р. Дарендорф та ін.

Політологія як самостійна наукова дисципліна почала формуватися в другій половині XIX ст. В 1857 р. Ф. Лейбер починає читати курс політології в Колумбійському коледжі, в 1880 р. у цьому ж коледжі створюється перша школа політичної науки, що поклато початок активному формуванню в США системи політологічних навчальних і наукових закладів. А в 1903 р. була створена Американська асоціація політичних наук, у тому ж році почав видаватися політичний журнал.

У Франції викладання «політичних і моральних наук» було започатковано ще в часи Великої французької революції. Нині більшість французьких провінцій мають інститути політичних наук.

У Великобританії з 1885 р. функціонує Лондонська школа економічних і політичних наук, де відбувається підготовка працівників органів державної влади та управлінців різних рівнів.

В 1896 м італійський політолог і соціолог Г. Моска опублікував книгу «Елементи політичної науки», що дає підстави говорити про розширення політичної науки в Європі, починаючи з кінця XIX ст.

Завершився процес становлення політології як самостійної науки й навчальної дисципліни в 1948 р. У цьому ж році під егідою ЮНЕСКО була створена Міжнародна асоціація політичної науки. На проведеному нею Міжнародному конгресі з питань політичної науки (Париж, 1948 р.) був визначений зміст цієї науки й рекомендовано включити курс політології до вивчення в системі вищої освіти як загальнообов'язкової дисципліни. Були вироблені визначення й співвідношення основних складових частин політичної науки: 1) політичної теорії; 2) політичних інститутів; 3) партій, груп і суспільної думки; 4) міжнародних відносин.

У СРСР політологія тривалий час розглядалася як буржуазна теорія, лженаука й тому перебувала в зародковому стані. Окремі політологічні проблеми розглядалися в рамках історичного матеріалізму, наукового комунізму, історії КПРС, інших суспільних наук. При цьому їхнє вивчення носило догматичний, однобокий характер. Політологію, як новий навчальний курс, починають викладати у всіх вищих навчальних закладах України тільки після розпаду СРСР.

Як самостійна наука політологія має свій об'єкт і специфічний предмет пізнання.

Об'єктом політології виступає *сфера політичних відносин у суспільстві.*

Сфера політичних відносин набагато ширше того, що можна було б назвати чистою політикою. Вона охоплює процеси функціонування й розвитку влади, включення мас у політику, економічні, соціальні й духовні інтереси суспільства. Політична сфера являє собою взаємодію в політичному процесі великих і малих соціальних груп, об'єднань громадян, окремих індивідів. Політична сфера включає й соціально-політичні інститути, і організації, за допомогою яких здійснюється взаємодія між окремими суб'єктами політики.

Предметом політології є закономірності формування й розвитку політичної влади, форми й методи її функціонування й використання в державно організованому суспільстві.

Своєрідність політології полягає в тому, що всі соціальні явища й процеси вона розглядає співвідносно з політичною владою. Без влади не може бути політики, оскільки саме влада виступає засобом її реалізації. Категорія «політична влада» універсальна й охоплює всі політичні явища. Наприклад, проблеми реформи політичної системи, які дуже гостро обговорюються в нашій державі. З погляду правової науки вони являють собою суперечку про зміст правових норм, з погляду політології – це теоретичне відбиття боротьби різних соціальних сил за володіння економічною й політичною владою в суспільстві.

Таким чином, **політологія** – це система знань про політику, політичну владу, політичні відносини й процеси, про організацію політичного життя суспільства.

Політологія виникла й розвивається у взаємодії з багатьма науками, що досліджують окремі сторони політики як суспільного явища (див. мал. 1.1).

Власні підходи до вивчення різних аспектів політики мають історія й географія, право й соціологія, філософія й економіка, психологія й кібернетика й ряд інших наук. Кожна з них має своїм предметом дослідження того або іншого аспекту сфери політичних відносин, починаючи від методологічних і кінчаючи конкретно-прикладними питаннями.

Історія вивчає реальні суспільно-політичні процеси, різні точки зору на ці процеси. Тим самим дозволяє з'ясувати й пояснювати причини політичних процесів, що відбуваються.

Філософія створює загальну картину світу, з'ясовує місце людини і її діяльності в цьому світі, дає загальні поняття про принципи й умови пізнання, займається розробкою теоретичних концепцій взагалі, політичних – зокрема.

Економічна теорія розглядає економічні процеси як основу політичної сфери, що дає можливість зрозуміти природу політичних відносин.

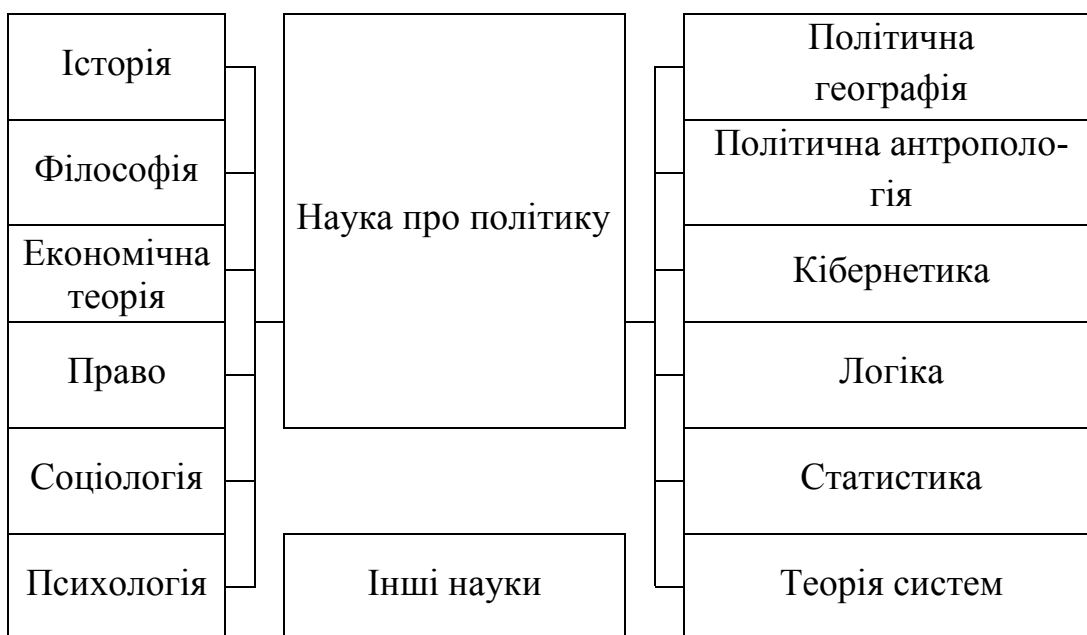
Право окреслює загальні рамки діяльності всіх державних структур, а також інших організацій, громадян й їхніх об'єднань, тобто рамки формування явищ, важливих для політики.

Соціологія дає політології інформацію про функціонування суспільства як системи, про взаємодію різних соціальних груп в аспекті політичних відносин. Особливо коштовними для політології є методологічні розробки соціології щодо проведення емпіричних досліджень (анкетування, контент-аналіза, експертних опитувань і т.п.).

Тісно пов'язана політологія із психологією. Аналізуючи діяльність людини в політичній сфері, політолог використовує поняття, розроблені психологічною наукою: «потреби», «інтереси», «ідеали» й ін.

У своїх дослідженнях політологія опирається також на дані політичної географії й політичної антропології, використовує матеріали політичної глобалістики.

В останнє десятиліття з'явився цілий ряд спеціальних політологічних дисциплін: політичне моделювання, політична іміджіологія, політичний маркетинг й ін. Такі науки як кібернетика, логіка, статистика, теорія систем дають політології форму, кількісні виміри, конструкції подачі наукових повідомлень із погляду абстрактних тлумачень політичних явищ і процесів.

Малюнок 1.1 – Взаємозв'язок політології з іншими науками

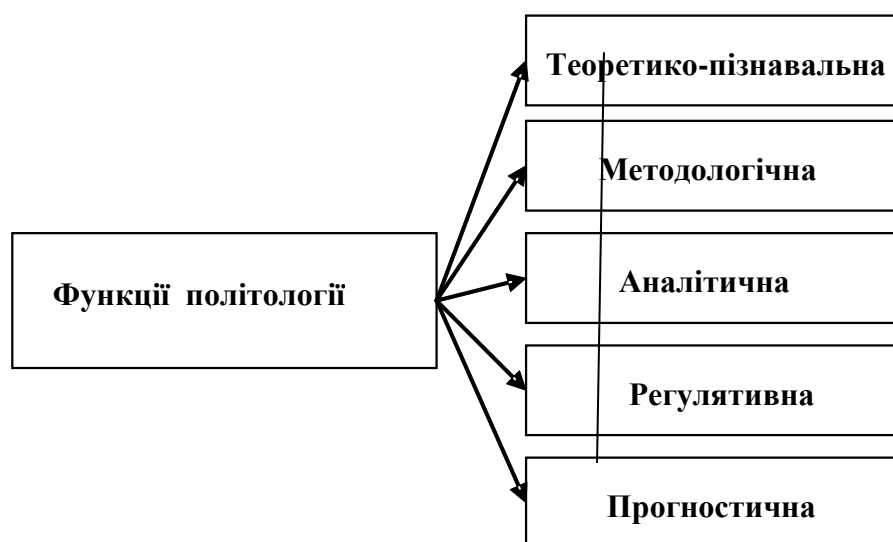
1.3 Категорії й функції політології. Прикладна політологія

Як і всяка наукова дисципліна, що має предмет дослідження, політологія має свою систему **категорій**, тобто *вузлових понять*, за допомогою яких розкривається предмет науки.

Специфікою політологічного категорійного апарата є те, що будучи сформованим пізніше, ніж апарати інших суспільствознавчих наук, він запозичив багато категорій з історичних, філософських, правових, соціологічного словників. Чимало термінів політологія почерпнула з області природничих наук: кібернетики, біології, теоретичної математики й ін. Система політологічних категорій перебуває в розвитку, вона постійно збагачується й на міжнародному, і на вітчизняному рівнях. Проте вже встоялися, увійшли в широку практику деякі елементарні поняття. Вони[^]-то й будуть розкриватися й тлумачитися в наступних темах.

До числа найважливіших категорій політології відносяться: політика, політична влада, політична система суспільства, політичний режим, громадянське суспільство, політичні партії, політична культура, політична еліта, політичне лідерство й ін.

Політологічні поняття й оцінки, вплив політології на життя сучасного суспільства стають усе більше розповсюдженими й істотними. Це свідчить про наявність різноманітних зв'язків політології із суспільством, про виконання нею ряду важливих функцій. Виділимо найбільш очевидні (див. мал. 1.2).

Малюнок 1.2. – Функції політології

Теоретико-пізнавальна функція пов'язана з виявленням, вивченням, розумінням різних тенденцій, труднощів, протиріч політичних процесів, з оцінкою політичних подій, що відбулися.

Методологічна функція політичної науки, припускає, що розуміння загальних закономірностей політичного життя суспільства допоможе іншим соціальним наукам у вирішенні їхніх специфічних завдань.

Аналітична функція політології, як й інших суспільних наук, спрямована на збагнення суті політичних процесів, явищ, їхню всебічну оцінку.

Регулятивна функція полягає в тім, що політологія сприяє виробленню правильних орієнтирів у бурхливих політичних потоках, забезпечує вплив людей й організацій на політичний процес, їхню участь у політичних подіях.

Суть *прогностичної функції* в тім, що знання світових тенденцій політичного розвитку і їхнє співвіднесення з існуючими в суспільстві групами інтересів дозволяє завчасно визначити ефективність передбачуваних політичних рішень. Наявність попередньої експертизи допомагає застрахувати суспільство від негативних наслідків і неефективних дій.

Наукове прогнозування майбутнього здійснює спеціальна наука – футурологія. Характерною рисою футурології є те, що вона складає середньострокові прогнози (близько 50 років). Однак цей період занадто великий, щоб визнати вірогідним пряме прогнозування наслідків. На сучасному етапі особливо великого значення набуває короткострокове прогнозування наслідків політичної поведінки суб'єктів у різних регіонах країни та політичних акцій, що проводяться ними.

Умовно політологію можна розділити на теоретичну й прикладну. Обидві складові нерозривно пов'язані між собою, доповнюють і збагачують один одного.

Теоретична політологія ставить своїм завданням отримання нового знання, пояснення і розуміння політичної реальності, розробку нових концептуальних моделей реальності.

Прикладна політологія – це галузь політичної науки, що досліджує конкретні політичні ситуації з метою одержання для зацікавлених осіб й організацій певної інформації, розробки для них політичних прогнозів, практичних порад і рекомендацій.

Специфіка прикладної політології яскраво проявляється в її цілях і кінцевому продукті. Теоретична політологія ставить метою одержання нових загальних абстрактних знань, досить універсальних, або знань, що характеризують цілі типи явищ. Прикладна політологія прагне розробити в основному короткострокові прогнози передбачуваних подій, дати конкретні рекомендації певним учасникам політичного процесу.

Прикладними політологічними дослідженнями займаються, як правило, професійні аналітики, експерти, іміджмейкери (фахівці зі створення в

уяві громадян, особливо виборців, позитивного образу політика), радники політичних діячів й інших особистостей, що мають відношення до реальної політики.

Прикладні дослідження звичайно здійснюються за замовленням державних органів, партій, інших організацій, кандидатів на виборні пости й т.д. Такі дослідження досить широко використовуються при підготовці урядових рішень, а також при проведенні виборчих кампаній. Прикладна політологія розробляє технології керування виборчими кампаніями, процесами створення політичних партій й об'єднань, використання можливостей засобів масової інформації в досягненні тих або інших політичних цілей.

1.4 Методи політологічного дослідження.

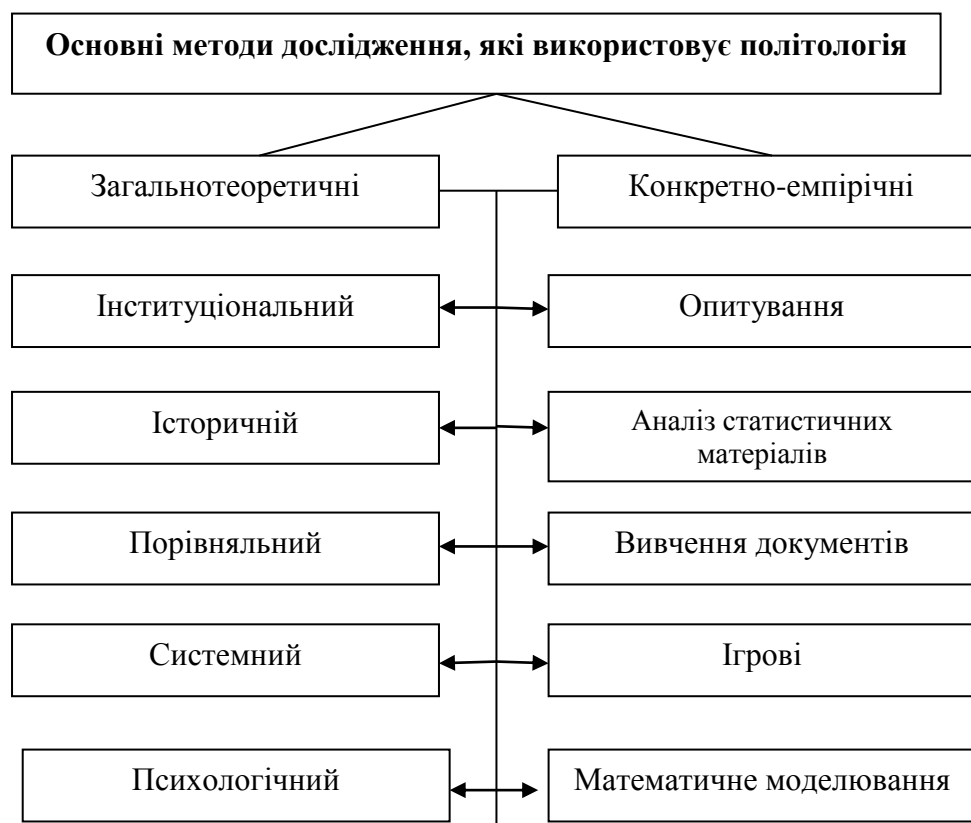
Діяльність людей у будь-якій її формі (наукова, практична й т.д.) визначається цілим рядом факторів. Кінцевий її результат залежить не тільки від того, хто діє (суб'єкт) або на що вона спрямована (об'єкт), але й від того, як відбувається даний процес, які способи, прийоми, засоби при цьому застосовуються.

Методи дослідження – це прийоми й способи досягнення певних результатів у практичній і пізнавальній діяльності.

Залежно від конкретної мети дослідження політологія вибирає різні прийоми й способи аналізу, яких досить багато. Умовно методи, використовувані при вивченні політичних явищ і процесів, можна розділити на загальнотеоретичні й конкретно-емпіричні (див. мал. 1.3).

В реальних дослідженнях всі методи взаємно переплітаються, доповнюючи один одного.

До групи загальнотеоретичних методів відносяться інституціональний, історичний, системний, порівняльний, психологічний, біхевіористський й ін.

Малюнок 1.3 – Основні методи дослідження, які використовує політологія

Інституціональний метод орієнтований на вивчення взаємодії політичних інститутів: держави, її органів, політичних партій й інших громадських організацій. Аналіз будується, виходячи зі сформованих і суспільно вкоріненних політичних форм і формальних правил прийняття рішень.

Історичний метод заснований на вивченні політичних явищ у їхньому розвитку. Достоїнство історичного методу полягає насамперед у тім, що він дає можливість вивчати політичні процеси в контексті тієї історичної обстановки, у якій вони виникають і розвиваються. Також цей метод дозволяє аналізувати неодноразово повторювані в історії явища (наприклад, війни й революції).

Використовуючи історичний метод, дослідники мають можливість узагальнювати сучасний історичний досвід розвитку політичних систем. Аналіз різних етапів у русі політичних процесів дозволяє виявити закономірності в їхньому розвитку.

Важливість застосування в політичному аналізі історичного методу у великій мірі обумовлена потребами політичної практики. Своєчасне й правильне його застосування дозволяє уникнути проявів волюнтаризму й суб'єктивізму в політиці.

Порівняльний метод. Для того щоб зрозуміти істинну сутність світу політичного, необхідно вивчати різні форми його прояву в різних країнах і регіонах, соціально-економічних, суспільно-історичних ситуаціях, у різних націй і народів і т.д. У цьому контексті як об'єкти порівняльного аналізу можуть виступати не тільки політична система у всій цілісності, її форми, типи й різновиди, але і її конкретні складові. А це державні структури, законодавчі органи, партії й партійні системи, виборчі системи, механізми політичної соціалізації й т.д. Сучасні порівняльні політичні дослідження охоплюють десятки, а то й сотні порівнюваних об'єктів, проводяться з використанням як якісних підходів, так і новітніх математичних і кібернетичних засобів збору й обробки інформації.

Існує кілька різновидів порівняльних досліджень: кросснаціональні порівняння орієнтовані на зіставлення держав один з другою; порівняно орієнтований опис окремих випадків; бінарний аналіз, заснований на порівнянні двох (найчастіше схожих країн); кросскультурні й кроссінституційні порівняння, націлені відповідно на зіставлення національних культур й інститутів.

Системний метод акцентує увагу на цілісності політики й характері її взаємин із зовнішнім середовищем. Найбільш широке застосування системний метод знаходить при дослідженні складних об'єктів, що розвиваються, – багаторівневих, як правило, таких що самоорганізуються. До них, зокрема, і

відносяться політичні системи, організації, інститути. При системному підході об'єкт розглядається як безліч елементів, взаємозв'язок яких обумовлює цілісні властивості цієї безлічі. Наприклад, серед політичних інститутів важливе місце належить державі. При її аналізі основний акцент робиться на виявленні різноманіття зв'язків і відносин, що мають місце як усередині держави (системи), так й у її взаєминах із зовнішнім оточенням (іншими політичними інститутами усередині країни, державами).

За допомогою системного методу вдається також чітко визначити місце політики в розвитку суспільства, її найважливіші функції, можливості при здійсненні перетворень.

Однак системний метод малоефективний при аналізі поведінки окремих особистостей у політиці (наприклад, ролі лідера), при розгляді конфліктів і дослідженні кризових ситуацій.

Психологічний метод орієнтований на вивчення суб'єктивних механізмів політичного поведіння людей, їхніх індивідуальних якостей, рис характеру, а також на з'ясування типових механізмів психологічних мотивацій, ролі підсвідомих факторів у політичному житті.

Механізми підсвідомої мотивації досліджували багато вчених, але особлива роль у цьому напрямку належить З. Фрейду. На його думку, в основі дій людини лежать несвідомі потяги до насолоди сексуальної властивості (лібідо). Але вони вступають у протиріччя з розповсюдженими соціальними обмеженнями. Виникаючи на цьому ґрунті незадоволеність і внутрішні конфлікти приводять до сублімації (тобто перемиканню) енергії інстинктів у різні області життєдіяльності, у тому числі в соціально-політичну сферу.

У цілому психологізм відіграє значну роль у дослідженнях політичної сфери по ряду напрямків:

- вплив психологічних факторів на розробку й прийняття політичних рішень і на їхнє сприйняття громадянами;
- оптимізація образу влади або політичної системи;
- створення психологічних портретів лідерів;
- аналіз залежності політичної поведінки громадян від їхнього включення в соціальне середовище;
- дослідження психологічних характеристик різних соціальних груп (етносів, класів, груп інтересів, юрби, демографічних і т.п.) і ін.

Своєрідну революцію в політичній науці зробив *біхевіористський метод*. *Біхевіоризм* (з англ. "поводження") – у буквальному значенні *наука про поведінку*. Суть біхевіоризму полягає у вивченні політики за допомогою конкретного дослідження різноманітної поведінки окремих особистостей і груп. Вихідним положенням біхевіоризму є твердження про те, що поведінка людини є реакція на вплив зовнішнього середовища. Цю реакцію можна спостерігати й описати. Політика, стверджують біхевіористи, має особисті-

сний вимір. Колективні, групові дії людей, так чи інакше, зводяться до поведінки конкретних особистостей, що є головним об'єктом політичного дослідження. Біхевіоризм відкидає політичні інститути як об'єкт дослідження й визнає такими поведінку індивідів у політичних ситуаціях.

Біхевіоризм зіграв значну роль у становленні й розвитку порівняльної й прикладної політології. Саме в рамках біхевіоризму одержали всебічний розвиток конкретно-емпіричні методи, використовувані політичною наукою.

До групи *конкретно-емпіричних методів* відносяться: опитування населення, аналіз статистичного матеріалу, вивчення документів, ігрові методи, математичне моделювання, вивчення фольклору (частівок, анекдотів і т.п.) і ін.

Опитування населення, які проводяться як у формі анкетування, так й інтерв'ювання, дають багатий фактичний матеріал для виявлення різного роду закономірностей. А їхній ретельний аналіз дає можливість робити політичні прогнози.

Аналіз статистичних матеріалів дозволяє одержувати досить надійні результати при виявленні тенденцій розвитку політичних процесів.

Вивчення документів включає аналіз офіційних матеріалів: програм партій, стенограм засідань уряду й парламентів, різного роду звітів, а також щоденників, мемуарів. Значний інтерес можуть представляти кіно-фотодокументи, плакати.

Застосування *ігрових методів* дає можливість зімітувати розвиток того або іншого політичного явища (переговори, конфлікт і т.п.). Це дозволяє дослідникам розкрити внутрішні механізми досліджуваного явища, видати рекомендації для прийняття рішень.

Метод математичного моделювання складається з дослідження політичних процесів й явищ шляхом розробки й вивчення моделей. Наприклад, по призначенню виділяють вимірні, описові, пояснювальні й передбачувані моделі.

Сьогодні, у зв'язку з удосконалюванням ЕОМ і програмних технологій, моделювання політичних макро- і мікропроцесів стало одним з першорядних напрямків у розвитку методології політичної науки.

Вивчення фольклору: анекдотів, частівок, поговірок і т. п. дає змогу одержати унікальний матеріал для політичних досліджень, допомагає зрозуміти відношення широких верств населення до тих чи інших політичних діячів, до прийнятих політичних рішень.

Роль політології особливо зростає в умовах реформуючого суспільства, коли доводиться вносити серйозні зміни в структуру політичної системи, у зміст політичного процесу й характеру влади. Політологія допомагає ви-

рішувати виникаючі на цьому шляху проблеми, регулювати суспільну свідомість і контролювати політичне поведіння різних груп людей.

Особливе значення політологія має для конкретної людини в суспільстві, яке тільки створює демократичні засади життя. Політологія збагачує особистість політичним досвідом, формує свідомого та самостійного суб'єкта історичного процесу.

Питання й завдання:

1. Яка структура політики? Охарактеризуйте її основні елементи.
2. Що вивчає політологія?
3. Проаналізуйте зв'язок політології з тими науками, які ви вивчаєте в своєму вузі.
4. Визначте головні категорії політології.
5. Які з функцій політології, на Ваш погляд, є найважливішими для сучасного українського суспільства і чому?
6. Які методи дослідження використовує політологія?
7. Яка роль політології у Вашій професійній підготовці?

Рекомендована література

1. Бебик В. М. Базові засади політології: Історія, теорія, методологія, практика. – К., 2000.
2. Боришполець К. П. Методи політологічних досліджень: (Учеб. посібник для вузів). – М., 2005.
3. Горбатенко І. Розвиток політології як навчальної дисципліни: здобутки, проблеми, перспективи. // Генеза. – 2006. – №1. – С. 129 – 133.
4. Ващенко К. Основні форми і принципи дослідження політичного аналізу й прогнозу. // Політичний менеджмент. – 2007. – № 1. – С. 165 -172.
5. Піча В.М., Хома Н.М. Політологія. Навчальний посібник для студентів вищих закладів освіти I- IV рівнів акредитації. 2-е вид., випр. і доп. – К., Львів, 2001.
6. Політологія: Підручник / М.І. Панов (керівн. авт. кол.), Л. М. Герасіна, В. С. Журавський та ін. – К., 2005.
7. Рудич Ф. М. Політологія: Підручник. – К., 2004.
8. Тягло О. Українська наука про політику. Спроба оцінки потенціалу. // Політичний менеджмент. – 2004. – № 1. с. 3 – 18.
9. Челлен Р. О политической науке, ее соотношении с другими отраслями знания и об изучении политического пространства. // Полис: политические исследования – 2005. – № 2. – С. 115 – 126.

Тема 2 Історія світової політичної думки

- 2.1 Політична думка Стародавнього Сходу.
- 2.2 Політичні вчення античності
- 2.3 Основні риси політичної думки епохи Середньовіччя
- 2.4 Політична думка епохи Відродження
- 2.5 Політичні ідеї Нового часу
- 2.6 Політичні теорії XIX – початку XX ст..
- 2.7 Розвиток зарубіжної політології у XX ст.

Політологія, як і всяка інша наука, має свою історію виникнення, становлення й розвитку. Елементи політичного наукового знання довгий час склалися й розвивалися в рамках загальних філософських теорій.

Варто мати на увазі, що ідеї й погляди мислителів, виражені в теоретичній формі, є частиною політичної свідомості даної епохи. Їхні особливості пов'язані з усією системою соціокультурних й економічних факторів, у яких жив і творив той або інший мислитель. Але разом з тим, багато які із цих ідей мають неминуще значення. Вони заклали фундамент сучасної політичної науки й практики. Без вивчення історії політичної думки неможливий аналіз сучасних політичних явищ і процесів.

2.1 Політична думка Стародавнього Сходу

Політична думка зародилася в далекій давнині в країнах Стародавнього Сходу (Єгипет, Вавилонія, Індія, Китай, Персія). Чільне місце в політичній свідомості займали міфи про божественне походження громадських порядків. Подання міфології про земні порядки й у цілому досвід такого підходу до організації громадського життя людей вплинули на наступну політичну думку. В VIII-VI ст. до н.е. почався відхід від релігійно-міфологічних уявлень до раціоналістичного трактування соціально-політичних явищ. Політичні погляди набувають певну філософсько-етичну спрямованість.

Власне політичні теорії виникають в VI-IV ст. до н.е. у рамках китайської суспільної думки, а у витоків стояли відомі китайські філософи *Лао-цзи* (579–499 р. до н.е.), *Конфуцій* (551–479 р. до н.е.), *Мо-цзи* (480–400 р. до н.е.).

Фундаментальну роль у всій історії етичної й політичної думки Китаю зіграло вчення Конфуція. Його погляди викладені в книзі “Лунь юй” (“Бесіди та висловлювання”), складеної його учнями. Конфуцій розвив патріархально-патерналістську концепцію держави. Держава трактується їм як велика родина. Влада імператора (“сина неба”) уподібнюється владі батька, а відносини правлячих і підданих – сімейним відносинам, де молодші залежать від старших.

Будучи прихильником ненасильницьких методів правління, Конфуцій призивав правителів, чиновників і підданих будувати свої взаємини на заса-

дах чесноти. Основна чеснота підданих складається, згідно з Конфуцієм, у відданості уряду, у слухняності й шанобливості до всіх “старших”. Політична етика Конфуція в цілому спрямована на досягнення внутрішнього миру між верхами й низами суспільства й стабілізації правління.

Конфуціанство (а з IV ст. н.е. – неоконфуціанство) було пануючою ідеологією не тільки в Китаї, воно одержало поширення в Японії, Кореї, В'єтнамі й інших країнах.

З V – IV ст.. до н.е. у Китаї відома ще одна політико-філософська школа – даосизм, основоположником якої був Лао-цзи. В основі цього вчення лежить поняття "дао", що за китайськими віруваннями, означало правильний життєвий шлях людини чи народу, зумовлений велінням неба. За сутністю "дао" є уособленням справедливості, всебічного порядку й доброзичливості. Якщо відносини в державі будуються згідно з приписами "дао", там панують справедливість і порядок, а значить добробут і щасливе життя; якщо ж ці приписи не виконуються, то в суспільстві виникають нерівність, насилля, та інші вади.

Китайський мислитель Мо-цзи виступав із ідеями виборності правителя, соціальної рівності людей. Він критикував соціальну несправедливість, засуджував аристократизм і закликав до проведення реформ на користь народу. Він вважав, що здійснення реформ передбачає не тільки використання звичаїв, а й запровадження законів.

2.2 Політичні вчення античності

Політична думка Древньої Греції розвивалася в принципово інших умовах, порівняно зі Сходом. Тут політичні ідеї знайшли форму теорій із властивими їм ознаками цілісності, системності. Цьому сприяв ряд обставин. Суспільний розподіл праці обумовив ріст не тільки її продуктивності: класовий розподіл суспільства на рабів і рабовласників сприяв звільненню певного прошарку людей від господарської діяльності, надав їм можливість займатися винятково розумовою працею, створенням теорій суспільного устрою. Активний розвиток політичних теорій був затребуваний самим способом організації громадського життя. Такою унікальною формою виступав поліс – місто-держави з нечисленним населенням і прилягаючої до міста сільською місцевістю. У полісі заняття політикою було правом й обов'язком всіх вільних громадян, які у формі голосування в народних зборах брали участь у вирішенні державних справ. У полісах ішла постійна боротьба між рабами й рабовласниками, а також усередині панівного класу за владу. Ця боротьба знайшла відбиття в боротьбі різних течій філософської й політичної думки Древньої Греції.

Вищим досягненням грецької політичної думки є політична філософія Платона й політична наука Аристотеля.

Платон (427–347 р. до н.е.) – один з найбільших мислителів не тільки античності, але й всієї історії філософії й політичних вчень. Погляди Платона змінювалися протягом його довгого творчого шляху. Він одним з перших дав систематичний виклад своїх політичних ідей у діалогах “Держава”, “Політик” й “Закони”. Платон був об’єктивним ідеалістом. Суспільство він розумів як відбиття вічних ідей, що існують незалежно від дійсності. Найбільш важливою й безпосередньою формою існування суспільства Платон вважав державу. Філософ прагнув намалювати картину ідеального суспільства й держави.

Так, в “Державі” його ідеальне суспільство складається із трьох станів: правителів -філософів, воїнів-стражів, а також ремісників і землеробів. Ієрархія станів заснована на їхній відповідності трьом початкам людської душі – розумному, хороброму й діловому. Кожен стан зайнятий своєю справою: філософи-мудреці здійснюють справедливе правління, оскільки тільки їм доступно істинне знання; стражі захищають суспільство; ремісники й землероби створюють матеріальні засоби життя. Для закріплення соціальної ієрархії філософ використовує міф про домішування Богом до кожного стану певного металу: правителям – золота, воїнам – срібла, виробникам – міді й заліза. Справедливість, як принцип досконалої держави, полягає в тому, що кожен стан займається своєю справою і має своє особливе становище у суспільній ієрархії.

Друга риса ідеальної держави – аристократичне правління, при якому правлять тільки розумні люди. Здатність засвоїти мудрість, яка передається нащадкам шляхом підбору батьків і довгого навчання “мистецтву політики”, присутня філософам. Єдність держави може підірвати егоїзм окремих людей. Платон бачив вирішення цієї проблеми в обмеженні споживання тільки найнеобхіднішим і в скасуванні будь-якої власності та сім’ї для станів правителів, воїнів.

Держава залишається ідеальною доти, доки кожен стан займається своєю справою. Однак псування характеру правителів та підлеглих, необґрунтовані претензії інших станів (тих, хто не володіє мудрістю) на владу призводять до розкладу ідеальної держави і до поступової її заміни більш низькими державними формами. Ідеальна держава, реалізована у формі *монархії* (царської влади) або у формі *аристократії* (правління філософів), вироджується в *тимократію* (владу воїнів), потім в *олігархію* (владу не багатих, яку Платон розуміє як плутократію – панував багатих). Надмірна майнова нерівність викликає невдоволення народу, що призводить до утвер-

дження *демократії*, яка потім змінюється найгіршою формою держави – *тиранією*. Тиранія – найгірший вид державного устрою, де панують беззаконня, свавілля, насильство. Колообіг державних форм завершується поверненням в ідеальний стан.

Сам Платон не розкриває механізму облагородження тиранії. Демократію він також розглядає як недосконалу форму держави, що, ймовірно, було продиктовано неприйняттям грецьким мислителем її практичного втілення в афінському полісі: рішення народу не завжди були мудрими, демократичними процедурами часто користувалися авантюристи для приходу до влади. Аргументуючи своє ставлення до демократії, філософ виказує проникливу думку про небезпеку надмірної свободи, тому що з крайньої свободи може народитися найжорстокіше рабство. Історія знає приклади, що підтверджують цей прогноз.

Подальший розвиток і поглиблення античної політичної думки після Платона пов'язане з ім'ям його учня й критика *Аристотеля* (384–322 р. до н.е.), якому належать крилаті слова: “Платон мені друг, але більший друг – істина”. Аристотель – один із самих універсальних мислителів в історії. На жаль, багато з його творів загублені. Політична тематика докладно висвітлюється в таких збережених його роботах, як “Політика”, “Афінська політика”, “Етика”.

Держава, за Аристотелем, виникла природним шляхом для задоволення життєвих потреб громадян, але мета її існування – досягнення блага людей. Аристотель першим назвав людину “істотою політичною”, тобто такою, що може жити лише в державі. На його думку, “природа вселила в людину прагнення до державного об'єднання”.

Аристотель проводить класифікацію існуючих форм державного правління на правильні й неправильні (див. табл. 2.1). В основі цієї класифікації лежить принцип: чи служить дана форма правління досягненню загальної користі чи особистому благу правителів. Правильною він вважає таку форму державного устрою, при якій переслідується загальне добро, незалежно від того, чи править один, деякі або багато хто. Неправильна – така форма, при якій переслідуються приватні цілі. Між цими двома групами він установлює певний взаємозв'язок. Неправильні форми виступають як відхилення від правильних. У першу групу входять монархія, аристократія й політія. Відхилення від монархії – тиранія, від аристократії – олігархія, від політії – демократія.

Таблиця 2.1 – Типологія форм політичного правління по Аристотелю

Якісний критерій	Кількісний критерій
	Влада

	одного	деяких	багатьох
Правильні форми правління (орієнтація на суспільне благо)	монархія	аристократія	політія
Неправильні форми правління (орієнтація на особисте благо)	тиранія	олігархія	демократія

Але, якщо Платон шукав ідеальну форму правління, то Аристотель у якості найкращої воліє рекомендувати одну з існуючих форм. Як таку форму він розглядає політію. У політії, на його думку, править більшість в інтересах загальної користі. Дана форма держави поєднує в собі кращі сторони аристократії й демократії, але вільна від їхніх крайностей і недоліків.

Аристотель розробив питання про громадянство. Громадянином, на його думку, був той, хто "володів сукупністю громадянських прав, захищав поліс, брав участь в управлінні, суді". Мислитель виправдовував рабство як "річ натуральну". У цілому Аристотель пов'язував політику з моральністю (доброчесністю) та етикою, що є вступом до політики.

Політичні погляди видатного грецького історика *Полібія* (210 – 128 р. до н.е.) викладені у багатотомній праці "Всесвітня історія". Він вважав, що історія виникнення держави та зміна її форм відбувається по кругообігу й проходить шість основних стадій: *царство, тиранія, аристократія, олігархія, демократія, охлократія*. Найкращою формою правління є поєднання царської влади, аристократії, демократії; така змішана форма забезпечує стабільність у державі.

Таким чином, основними проблемами політичної філософії античної Греції були форми державності, характер влади, положення індивіда в державі.

2.3 Основні риси політичної думки епохи Середньовіччя

Епоха Середньовіччя припадає на V – XV ст. В цей час політичне знання приймає яскраво виражену релігійно-етичну форму. У середньовічному світогляді панує уявлення про визначальну роль Бога в природі, суспільному й особистому житті. Влада осмислюється як здійснення божого промислу. Покора державній владі – одна з вимог християнської моралі. В основі цієї вимоги лежить завіт Ісуса Христа: "Віддайте кесареві Кесарево, а Богові боже".

Найбільш розвинену концепцію середньовічного відношення до політики сформулював один із самих великих й авторитетних мислителів християнства – єпископ *Августин Аврелій* (354–430 р.) у своєму знаменитому трактаті "Про град Божий".

Держава розглядається Августином як частина універсального порядку, творцем і правителем якого є Бог. Тому всі государи повинні служити

своєю владою як Богові, так і людині. Адже держава – це велика кількість людей, об'єднаних суспільними зв'язками. Держава, що ставить свою метою задоволення тільки земних благ, позбавлена правди, є панування сили. З тих пір як держава містить у собі диявольську волю, вона стає суспільним тираном. Тільки держава Божа має щиру правду, і в ній здійснюється загальне прагнення до єдності й вічного миру.

Форми правління розрізняються Августином залежно від тих обов'язків, які покладаються на верховну владу. Головними серед них він вважає моральні й релігійні обов'язки, зокрема, повагу до Бога й повагу до людини. Якщо в державі зберігаються справедливість і повага до релігії, то всі форми правління, так само як авторитет і повноваження влади, стають гідними того, щоб їм підкорятися.

Основна риса соціально-політичних поглядів Августина – обґрунтування та виправдання нерівності у суспільстві. Багатство одних і бідність інших він пояснював зіпсованістю природи людини внаслідок гріхопадіння перших людей. Становище людини в суспільстві, за Августином, запрограмоване на небесах. Звідси – висновок про неправомірність революційних виступів народу проти устрою "гармонійної нерівності".

Інший видатний мислитель – *Фома Аквінський* (1225–1274 р.) – жив в період пізнього середньовіччя і був найбільш впливовим богословом у Західній Європі тієї доби. У 1323 році він був зачислений до лику святих римсько-католицької церкви, а його вчення було визнано згодом офіційною ідеологією католицизму.

Згідно поглядам Ф. Аквінського, державна влада походить від Бога й тому повинна бути підлегла духовній. Це положення було пов'язано із прагненням середньовічних теологів обґрунтувати верховенство духовної (церковної) влади над світською. Незважаючи на божественну природу державної влади, її надбання й використання, вважав Фома Аквінський, залежить від людей. Отже, сутність влади божественна, але форми її реалізації визначаються самими людьми. Збурювання народу проти влади монарха визнавалося смертним гріхом, оскільки було рівносильне виступу проти Бога. Однак сама світська влада повинна додержуватися християнських заповідей і не гнітити свій народ. У противному випадку Фома Аквінський визнавав правомірним повалення тирана.

Християнство намагалося удержати політику в підлеглому положенні як світський додаток релігії, нав'язувало теоретичне розуміння держави й влади як елементів божественної діяльності й підконтрольності.

2.4 Політична думка епохи Відродження

У соціально-економічному житті Західної Європи, починаючи з XIV ст. в Італії й з XV ст. в інших країнах, відбувається цілий ряд змін, що знаменують початок тієї історичної епохи, яка одержала назву Відродження. Однією з головних рис епохи Відродження є відмова від переважної орієнтації всієї ідеологічної системи на надприродні, духовно-релігійні цінності й поворот убік земних природних потреб й інтересів людини.

У політичній думці епохи Відродження на місце релігійного, теократичного пояснення політики, держави й права приходять світські концепції, у яких висувалися й відстоювалися вимоги незалежної від церкви держави, єдиної й централізованої державної влади.

Найбільш яскравим представником політичної думки епохи Відродження був *Н. Макіавеллі* (1469–1527 р.), якого вважають засновником політичної науки. Цей факт є визнанням його заслуг у розвитку політичної думки. У творах "Государ", "Міркування про першу декаду Тіта Лівія", "Історія Флоренції" Н. Макіавеллі викладає основні положення нового, раціоналістичного підходу до проблем політичної науки. Відповідно до них політика розглядалася як самостійна сфера діяльності, вільна від релігії, відносно автономна від інших областей життя суспільства. Влада у всіх її проявах є серцевиною політики, і, отже, становить головний предмет політичної науки, – затверджував Н. Макіавеллі.

Наукові принципи політичного мистецтва Н. Макіавеллі виводив на основі дослідження реальних якостей людської природи, розміщення й руху сил, що борються в суспільстві, інтересів і пристрастей. Завдання політичної науки Н. Макіавеллі бачить у тім, щоб пояснювати дійсне положення речей, ґрунтуючись на фактичному матеріалі, на історичному досвіді, а не віддаватися утопічним мріям, ілюзіям і додержуватися догм. Не пристосовувати дійсність під канонізовані схеми, а, навпаки, на основі пізнання реальної дійсності виводити відповідні політичні принципи й залежно від них творити політичну історію. У цьому полягає істинно прогресивний характер методології Н. Макіавеллі.

Н. Макіавеллі ввійшов в історію політології як мислитель, який розмежував суспільство і державу. Він, власне, ввів у науку і сам термін "держава" (*stato*).

Держава в теорії Н. Макіавеллі означає політичний стан суспільства: відносини пануючих й підвладних, наявність відповідним чином улаштованої, організованої політичної влади, наявність юстиції, установ, законів. Він розглядає державу не як застиглу, нерухому структуру, а в розвитку, що постійно змінюється і залежить від співвідношення сил, що борються за владу.

При аналізі політичних форм Н. Макіавеллі звертається до всіляких факторів, що впливають на їхнє становлення й зміну: економічних, військових, територіальних, географічних, демографічних, етнічних. Особлива увагу він приділяє психологічним аспектам політики. Н. Макіавеллі вловив взаємозв'язок морального й психологічного стану суспільства з політичними формами й із цього погляду є одним з піонерів політичної психології.

В роботі “Государ” Н. Макіавеллі незвичайно яскраво малює образ володаря, що зневажає моральні канони й по трупах своїх рідних, близьких, друзів і підданих іде до вершин слави й могутності держави. Головним критерієм оцінки діяння правителя була могутність держави, задля досягнення якої можна використовувати будь-які методи і засоби. Таким чином, про правила політичного мистецтва Н.Макіавеллі міркує не з погляду справедливості, моралі й т.п., а з позицій політичної мети, при досягненні якої моральні критерії є чимось другорядним і підлеглим і без коливань повинні бути відкинуті для успіху справи. Мета виправдує засоби.

З тих пір дії політиків, що зневажають нормами моралі, стали називатися “макіавеллізмом”. Історичний досвід показує, що використання аморальних засобів для досягнення політичних цілей в остаточному підсумку приводило до знецінювання самої мети. Приклад прояву макіавеллізму – застосування в СРСР у часи сталінізму антигуманних, а часом і нелюдських засобів в ім'я досягнення прекрасних, власне кажучи, і змісту й ідеалів.

В цілому заслуги Н. Макіавеллі у розвитку політичної науки полягають у тому, що він:

- став розглядати політику як самостійну сферу діяльності, вільну від релігії, відносно автономну від інших областей життя суспільства;
- заклав основи політичної науки;
- увів в політичний лексикон поняття "держави" у сучасному його розумінні;
- явився засновником політичної психології;
- сформулював суперечливий, але вічний принцип "мета виправдовує засоби".

2.5 Політичні ідеї Нового часу

Політичні ідеї Нового часу (XVI-XIX ст.) були спрямовані на обґрунтування можливості устрою суспільства на принципах раціоналізму, свободи й громадянської рівності. У цей період висновки політичної науки усе більше здобували практичний характер, орієнтуючись на рішення назрілих соціальних проблем.

Політична наука Нового часу пов'язана з іменами найбільших мислителів ряду країн. Вона начебто переміщається з однієї країни в іншу, впливаючи із суспільних подій, що розвертаються.

Одним з таких мислителів був англієць *Томас Гоббс* (1588–1679 р.). Своє політичне навчання він виклав у філософській праці “Філософські основи вчення про громадянина” і трактаті “Левіафан, або матерія, форма і влада держави церковної та громадянської”.

В “Левіафані” Т. Гоббс розкриває свою концепцію влади й держави. Він проводить аналогію між політичними реаліями та функціонуванням людського організму: верховна влада – душа держави, посадові особи – суглоби, нагороди й покарання – нерви, справедливість і закони – розум та воля, громадянський мир – здоров'я, непокора – хвороба, громадянська війна – смерть держави. Людина як біологічна істота – природне тіло, держава – твір мистецтва. Саму державу було створено за допомогою суспільного договору.

Природний, додержавний стан Т. Гоббс розглядає як війну всіх проти всіх. Інстинкт самозбереження диктує людині два протилежні прагнення: збереження власної свободи і намагання здобути панування над іншими. Звідси виникає війна всіх проти всіх. І вихід із тваринного життя тільки один – ухвалення суспільного договору про заснування влади й держави. Люди погоджуються втратити частину особистої свободи, обравши правителя або верховний орган, які владарювали б над ними і поклали кінець всезагальній війні.

Т. Гоббс наділяє державу необмеженими повноваженнями стосовно своїх підданих, крім права на їхнє життя. Він виходить із того, що верховна влада ніяким договором зі своїм народом не зв'язана, тому що піддані уклали договір не з нею, а між собою. Концепція Т. Гоббса повністю виключає будь-яку форму контролю верховної влади з боку суспільства. Правителю належать всі види влади, і він не підлягає суду, стоїть вище законів, тому що останні встановлені ним самим.

Щоб не одержали поширення думки й навчання, які підривали б суспільну стабільність, однією з найважливіших функцій держави стає контроль і регламентація духовного життя. Філософ вважає не тільки можливим, але й необхідним введення “в інтересах загального миру” цензури над книгами, проповідями й зверненнями до народу.

Слідом за Н. Макіавеллі Т. Гоббс став розглядати державу не через призму теології, а виводить її закони з розуму й досвіду. Починаючи з Т. Гоббса, у західноєвропейській політичній теорії затверджується розуміння держави як машини, що мала потім довгу й складну долю.

Видатний англійський мислитель другої половини XVII ст. *Дж. Локк* (1632–1704 р.) своє політичне навчання виклав у праці “Два трактати про державне правління”. Його вважають родоначальником лібералізму. Він уперше чітко розділив такі політичні поняття, як особистість, суспільство, держава й поставив особистість вище суспільства й держави. Згідно Дж. Локку, людина від народження має природні права (на життя, волю й власність). Приватна власність для нього – засіб створення вільного суспільства. Дж. Локк продовжив аналіз суспільного договору, трактуючи його як установу громадянського суспільства й підкреслюючи, що держава підкоряється суспільству й особистості. Держава діє тільки в інтересах захисту прав особистості, тому що особистості створюють суспільство, а суспільство створює держава.

При державному устрої варто передбачити в ньому поділ влади таким чином, щоб створенням законів займалися одні особи й установи, а приведенням цих законів у виконання – інші, тобто розділити владу законодавчу й виконавчу. Судова влада розчинялася у виконавчій. Перше місце приділяється владі законодавчій як верховній (але не абсолютній) у країні. Інші влади повинні підкорятися їй. Разом з тим вони зовсім не є пасивними придатками законодавчої влади й роблять на неї (зокрема, влада виконавча) досить активний вплив.

Навчання Дж. Локка про державу засновано на багатьох досягненнях політичного знання й передової наукової думки XVII ст. У ньому ці досягнення були не просто зібрані, але поглиблені, перероблені з урахуванням історичного досвіду, що збагатився революцією в Англії.

Ідеї Дж. Локка одержують свій розвиток у роботах видного політичного мислителя Франції *Шарля Луї Монтеск'є* (1689–1755 р.). Головна книга Монтеск'є “Про дух законів” зробила його одним з авторитетних класиків політичної думки.

Ш. Л. Монтеск'є в аналіз політичної сфери вводить дію не тільки різних соціальних факторів (релігії, вдач, звичаїв, рис характеру, способу життя, основних занять), але й фактори географічного середовища. Так, він затверджує, що в жарких країнах клімат сприяє встановленню деспотичної форми правління. Жара приводить до втрати мужності, малодушності народу, і він не може посилено виступати проти сваволі й зловживання владою з боку правителів, упокорюється зі своїм рабським положенням. Навпроти, холодний клімат сприяє збереженню в людях мужності, і в таких країнах частіше встановлюються республіки. Помірний клімат Європи сприяє встановленню монархій.

Серед факторів, що впливають на форми правління, Ш. Л. Монтеск'є називає ґрунт, ландшафт, величину території країни. Так, він затверджував, що “республіка по своїй природі вимагає невеликої території, інакше вона не удержиться”. Монархія ж по своїй природі вимагає середньої величини. Навпроти, для деспотії характерні великі розміри держави.

Однак головний внесок Ш. Л. Монтеск'є в політичну теорію пов'язаний з обґрунтуванням теорії поділу влади. Ціль поділу влади – гарантувати безпеку громадян від сваволі й зловживання владою, забезпечити їхню свободу. А це, на думку Ш. Л. Монтеск'є, можливо тільки при відносно незалежному співіснуванні законодавчої, виконавчої й судової влади.

Ш. Л. Монтеск'є вірив у прогрес, який він пов'язував із установами політичної свободи. Так, він говорив, що політична свобода сприяє розвитку економіки, промисловості, торгівлі; відстоював ідеї свободи слова, печаті, совісті. Прогресивне значення мали його ідеї усунення крайностей майнової нерівності, про обов'язок держави забезпечити громадян засобами до життя.

Гуманізм властивий міркуванням Ш. Л. Монтеск'є про мир як про перший природний закон людини, його закликам відмовитися від насильства й поневолення одних народів іншими.

Незрівнянно більше радикальними, чим політичні ідеї Монтеск'є, були погляди іншого французького мислителя XVIII в. *Жак-Жак-Руссо* (1712–1778 р.). Він був ідеологом дрібної буржуазії, широких народних мас, у першу чергу селянства, і відстоював ідею конституційної монархії, ідею народного представництва.

Ідея народного суверенітету була відома й до Ж. Ж. Руссо. Але він розвив її, стверджуючи, що народний суверен – це колективна істота, що не може бути представлена окремою особистістю; це влада, здійснювана загальною волею або волею більшості, що неподільна. Демократія й свобода – лише там, де законодавцем є народ. Але, допускаючи все-таки можливість народного представництва для країн з великою територією, Ж. Ж. Руссо однаково підкреслював, що й тут депутати – слуги народу і їхні постанови можуть стати законом лише після затвердження їх референдумом.

У державі Ж.-Ж. Руссо розрізняє законодавчу й виконавчу (урядову) владу. Перша є волею політичного організму, друга – його силою. Урядова влада засновується актом суверенної законодавчої влади, що обумовлює підлеглу роль уряду.

Ідеї Ж.-Ж. Руссо одержали законодавче закріплення в *Декларації прав людини й громадянина* (1789 р.), і особливо в 1793 р., а також в інших актах Великої французької революції.

Прогресивна політична думка одержала в XVIII ст. поширення й на протилежному від Англії й Франції березі океану – на атлантичному узбережжі Північної Америки. Підвищений інтерес до політичної теорії був обумовлений інтенсивним розвитком капіталістичних відносин й у зв'язку із цим загостренням економічних і політичних протиріч між колонією й метрополією, а також посиленням міжкласових антагонізмів. Наслідком посилення як внутрішніх, так і зовнішніх протиріч була війна за незалежність 1775-1783 р., по своїй сутності це була буржуазно-демократична, антиколоніальна революція.

Одним із найвизначніших американських політичних і суспільних діячів періоду боротьби за незалежність є *Томас Пейн* (1737 – 1809 р.), відомий своїм політичним трактатом "Здоровий глузд" і памфлетом "Права людини". Він вважав, що держава є результатом розвитку суспільства, а завданням уряду є забезпечити безпеку, права і свободи громадян. Реалізацію демократичного ідеалу Т. Пейн вбачав у запровадженні загального виборчого права, широкому народному представництві, збереженні обмеженої приватної власності.

Одна із самих яскравих особистостей у літописі визвольної боротьби американського народу за демократію *Томас Джефферсон* (1743–1826 р.). Він став автором великого революційного документа тієї епохи – Декларації незалежності Сполучених Штатів Америки (прийнята 4 липня 1776 року). Основні положення Декларації: всі люди мають рівні природжені права на життя, свободу, власність, на щастя й безпеку; народ – джерело влади і йому належить суверенітет, уряд – слуга народу; всі державні влади повинні діяти в інтересах народу, і якщо вони порушують ці інтереси, народ вправі відмовитися від неугодного йому уряду; поділ влади. По суті, це була перша Декларація прав людини.

2.6 Політичні теорії XIX – початку XX ст.

Для першої половини XIX ст. характерне зміцнення буржуазних прав і свобод, прийняття відповідних кодексів і конституцій. Активізується діяльність політичних партій. Виникає сучасна представницька держава у формі конституційної монархії або республіки.

На початку XIX ст. проблеми науки про політику, політичну владу й політичні відносини знайшли розробку в працях відомого німецького філософа *Георга Вільгельма Фрідріха Гегеля* (1770–1831 р.). Політичні питання функціонування держави й права перебували в центрі уваги Гегеля на всіх етапах творчої еволюції його поглядів. У найбільш цільному й систематичному виді вони викладені в одному із самих значних здобутків історії полі-

тичних навчань “Філософії права” (1820 р.). Основне завдання філософії права, відповідно до Гегеля, – наукове пізнання держави й права, а не вказівка на те, якими вони повинні бути.

Основні положення політичної концепції Гегеля полягають у наступному:

По-перше, держава того часу – це конституційна монархія, що володіє сильною бюрократичною виконавчою владою, урівноваженою участю громадян в управлінні.

По-друге, правова й інституціональна структура держави перебуває в процесі змін, викликаних пристосуванням теоретичних передумов до традиційних умов.

По-третє, політичне життя кожної епохи формується й визначається домінуючими духовними й матеріальними силами даної епохи, її культури й цивілізації.

Гегель виділяє громадянське суспільство й політичну державу, дає їхнє визначення й указує на розходження.

Стосовно до конкретно-історичного аспекту гегелівського навчання варто звернути увагу на те, що в умовах напівфеодальної Німеччини Гегель при всій помірності й компромісності його поглядів займав історично прогресивні позиції, обґрунтовував необхідність суспільних перетворень, був прихильником конституційної монархії й законності ,буржуазних прав і свобод, приватної власності й свободи договорів і т.п.

Політичне вчення Гегеля вплинуло на наступну історію політичної думки. Гегелівська філософія давала досить широкий простір для обґрунтування як консервативних, реакційних, так і критичних, опозиційних поглядів. Це було наочно продемонстровано в наступній історії гегельянства й трактувань його вчення з різних ідейно-теоретичних позицій.

В XIX ст. сформувалося марксистське політичне вчення, яке зробило вплив не тільки на розвиток теорії, але й на долі багатьох народів. Засновниками марксизму були *Карл Маркс* (1818–1883 р.) і *Фрідріх Енгельс* (1820–1895 р.).

Більше півтора сторіч не вщухають суперечки навколо теоретичної спадщини К. Маркса й Ф. Енгельса. На відміну від гегельянства, марксизм виступає не тільки як напрямок теоретичної думки, але і як впливова течія соціально-політичної думки, тісно пов'язана з масовими суспільними рухами XIX і XX ст. На думку ряду політологів, марксистська концепція політики в її класичному виді виступила в якості “моста”, що забезпечує наступність між класичними концепціями минулого й сучасних її інтерпретацій.

Багато сучасних концепцій політики формувалися під безпосереднім впливом марксизму або в боротьбі з ним.

Основні політологічні концепції марксизму:

1. *Матеріалістичне розуміння історії.* Основний принцип цієї концепції – визнання первинності суспільного буття й вторинності суспільної свідомості. Зі складної сукупності суспільних явищ марксизм виділяє матеріальні відносини, які визначають ідеологічні суспільні відносини. В основі цього виділення лежить той простий і природний факт, що люди, перш ніж займатися наукою, політикою, філософією, релігією й т.п., мають їсти, пити, одягатися, мати житло й т.д. У процесі виробництва матеріальних благ вони вступають у певні, від їхньої волі не залежні виробничі відносини, які становлять матеріальну основу, реальний базис суспільства, на якому піднімається ідеологічна й політична надбудова суспільства.

2. *Класовий підхід до всіх явищ, що відбуваються у суспільстві.* Наприклад, обумовленість факту існування політичної надбудови наявністю соціальних класів, визначеність форми держави процесами взаємодії класів, залежність напрямків і методів діяльності апарата держави від співвідношення класових сил і т.д.

3. *Вчення про диктатуру пролетаріату.* К. Маркс і Ф. Енгельс обґрунтовували необхідність завоювання політичної влади пролетаріатом для побудови нового суспільства.

Політологічні концепції марксизму знайшли відбиття в теоретичній і практичній діяльності *В.І. Леніна* (1870–1924 р.). У ленінських роботах особлива увага приділена походженню, суті й майбутності держави, питанням диктатури пролетаріату як влади робітничого класу. У політологічній спадщині Леніна значне місце належить також вченню про політичну партію. Ленін розробив теоретичні основи й створив політичну партію, що зуміла взяти в руки політичну владу в державі й довгий час залишалася єдиною правлячою партією.

Особлива роль у розвитку політичної науки належить німецькому соціологові *Максу Веберу* (1864–1920 р.). Як і класики марксизму, М. Вебер вважав, що політика – це область суспільних відносин, що стосується влади або надання впливу на розподіл влади, чи то між державами, чи то усередині держави між групами людей, які вона в собі містить. Однак веберовський підхід відрізняється від марксизму акцентуванням уваги на *соціокультурних факторах політичного розвитку (цінностях, віруваннях, ідеалах і т.д.)*. Під впливом М. Вебера в політичній науці склалося стале переконання про демократію як специфічну західну цінність, нерозривно пов'язану із протестантською етикою, духом індивідуалізму, культурою консенсусу.

Найбільш істотна ідея веберовської концепції політики полягає в тому, що *політика є особливим видом людської діяльності*. З одного боку, вона являє собою підприємство, апарат легітимного панування, а з іншого боку – специфічну професійну діяльність, що зачіпає все громадське життя. Все суспільство й всі люди в цьому підприємстві залежно від свого місця діляться на три категорії: перша – політики з нагоди (рядові виборці); друга – політики по сумісництву (партійні активісти); третя – професіонали. Значний внесок був зроблений М. Вебером у розвиток теорій влади, бюрократії, лідерства. Цей матеріал буде розглянутий у відповідних розділах курсу.

2.7. Розвиток зарубіжної політології у ХХ ст.

ХХ століття стало часом становлення самостійної політичної науки не тільки як галузі наукового знання, але і як специфічного інструмента перетворення суспільства. Затребуваність політичної науки реальністю й на цій основі становлення й розвиток її практичної функції виразилося в наступному. По-перше, у розумінні світовою громадськістю високої практичної значимості висновків політології як для зміцнення й удосконалювання інститутів демократії усередині конкретних суспільств, так і для створення рівноправних міжнародних відносин. Цьому завданню стала служити створена в 1949 р. у Парижу під егідою ЮНЕСКО Міжнародна асоціація політичної науки. По-друге, це виразилося в перетворенні політології в одну з авторитетних галузей соціального знання. У всіх розвинених країнах фахівці-аналітики в області політології є важливою ланкою в прийнятті стратегічних рішень.

Активний розвиток політології на Заході було викликано необхідністю знайти цивілізовані форми спільного проживання індивідів, що розрізняються своїми соціально-економічними, природними, статусними можливостями. Західна політологія виходить із однієї культурної традиції, що опирається на тезу про повну раціональність поведінки окремого індивіда. Однак, з огляду на раціонально-егоїстичну природу його інтересів, європейська й американська політична думка по-різному уявляють собі механізм забезпечення політичної стабільності й згоди в суспільстві. Європейська наука акцентує увагу на діяльності політичних інститутів: держави, партій, права, що віддзеркалюють стійкі групи інтересів, у рамках яких реалізує свої права й індивід. Американська політична думка схильна розглядати політику як процес прийняття рішень, у якому дуже важливо знати мотивацію індивідуальної поведінки, можливу реакцію окремої людини на нього.

Розглядаючи основні напрямки розвитку політичної думки, варто мати й уявлення про основні політологічні національні школи, що забезпечують цей розвиток.

Однією із самих представницьких є *політологічна наука США*. Серед багатьох американських політологів, які залишили глибокий слід у розвитку політології, особливо виділяються А. Бенлі (1870–1957 р.), Ч. Мерріам (1874–1953 р.), Г. Лассуелл (1902–1979 р.) і Г. Моргентау (1904–1980 р.). Вони створили й затвердили школу прагматизму й політичного реалізму, зв'язали з політологією такі методи дослідження, як біхевіоризм і психоаналіз.

У наш час американська політологія проводить дослідження в таких напрямках:

- вивчення основ американського управління й політики – загальнонаціональних політичних інститутів, виборчих технологій, політичного лідерства, політичного поведіння на федеральному й регіональному рівні й ін.;
- порівняльна політика, пов'язана з дослідженням політичних проблем у багатьох країнах;
- міжнародні відносини й світова політика. Досліджуються проблеми війни й миру, міжнародних суспільних рухів, контролю за озброєнням і роззброюванням, роботи міжнародних організацій;
- політична філософія й політична наука. Розробляється широке коло проблем – від історії політичної думки до її сучасних філософських інтерпретацій;
- розробка змісту й методів прикладної політології, яка досліджує практичні аспекти функціонування політики в конкретних сферах громадського життя від рівня особистості, соціальної групи до виробничої, ділової, фінансової, культурної, соціально-побутової й іншої сфер життя.

Провідними політологами в США в цей час є Р. Даль, Д. Істон, З. Бжезинський, Р. Такер, С. Хантінгтон, Ч. Еліот, Ф. Хайек й ін.

Головною особливістю розвитку *німецької політології* є те, що вона в значній мірі зберігає теоретико-філософський характер, продовжуючи в значній мірі традиції німецької класичної філософії. У цілому структуру сучасної німецької політичної науки можна розділити на три великих блоки: 1) фундаментальна політична філософія й дослідження науково-методологічних принципів політичної науки; 2) державотворчі концепції, пов'язані із традиційною філософією держави й загальне вчення про державу в юриспруденції; 3) глобальні політико-соціологічні теорії суспільства.

Провідними політологами Німеччини є Р. Дарендорф, Г. Майєр, Ф. Нойман й ін.

Своїм затвердженням і розвитком *французька політична наука* багато в чому зобов'язана Р. Арону (1905–1983), М. Дюверже. Вони фундаментально досліджували такі політологічні проблеми, як розподіл політичної влади серед безлічі суб'єктів, співвідношення влади й авторитету, плутодемократії, ліберальної демократії й технодемократії політичних партій.

Англійська політологія охоплює досить широке коло проблем: політична мобілізація, політичні зміни, діяльність політичних партій, груп тиску, політичні еліти й лідерство – це тільки деякі аспекти, що вивчаються англійськими вченими. Серед відомих англійських політологів варто назвати Г. Ласку, К. Поппера, Р. Роуза й ін.

З початку 90-х років особливий напрямок у західній політології становлять концепції реформування постсоціалістичних країн. Ці концепції досить суперечливі, у них відстоюються різні інтереси й цілі. Одні з них виходять із установок, продиктованих лише інтересами західної сторони, нав'язують (і часто небезуспішно) молодим державам по суті далекі їм моделі розвитку. Інші керуються потребами формування нового глобального світового порядку. Треті – щиро намагаються визначити найбільш ефективні шляхи виходу цих країн із кризи, висловлюючи при цьому чимало цікавих ідей. У цих умовах надзвичайно зростає роль і значення безпосередньо національних політологічних шкіл молодих суверенних держав.

Питання й завдання

1. Охарактеризуйте політичну думку Древнього Сходу.
2. Яку форму державного правління вважав найбільш прийнятною Платон і чому?
3. Як ставилися Платон й Аристотель до демократії?
4. Визначите основні риси політичної думки епохи Середньовіччя.
5. Чому Н. Макіавеллі вважають родоначальником політичної науки?
6. Зрівняйте погляди Т. Гоббса й Дж. Локка на місце й роль держави.
7. Оцініть внесок Ш.Л.Монтеск'є й Ж.Ж.Руссо в розвиток політичної теорії.
8. Які основні політологічні концепції марксизму?
9. Назвіть основні політологічні школи сучасності і їхніх представників.

Рекомендована література

1. Аристотель. Політика. Пер. з давньогрец., передм. О. Кислюк. – К., 2005.
2. Бебик В. М. Базові засади політології: Історія, теорія, методологія, практика. – К., 2000.
3. Гегель. Філософія права. – М., 1990.

4. Гоббс Т. Левиафан. // Соч. – М., 1991. – Т. 2.
5. История политических и правовых учений / Под общ. ред. В.С.Нерсисянца. – М., 2000.
6. Класики політичної думки від Платона до Макса Вебера. Пер. з нім. Ред. Є. Причепій. – К., 2002.
7. Макиавелли Н. Государь; Рассуждения о первой декаде Тита Ливия. – М., 2000.
8. Платон. Держава. Пер. з давньогрец. та комент.: Д. Коваль. – К., 2005.
9. Політологія: Підручник / М.І. Панов (керівн. авт. кол.), Л. М. Герасіна, В. С. Журавський та ін. – К., 2005.
10. Політологія: історія та методологія // за ред.. Ф.М. Кирилюка. – К., 2000.
11. Рудич Ф. М. Політологія: Підручник. – К., 2004.
12. Політологія: Хрестоматія / Сост. М.А. Василик, М.С. Вершинин. – М., 2001.

Тема 3 Історія української політичної думки

3.1 Джерела політичних ідей в Україні.

3.2 Розвиток ідей державності в козацько-гетьманський період

3.3 Основні напрямки розвитку суспільно-політичної думки в Україні в XVIII -XIX ст.

3.4 Соціально-політична думка про національне відродження й державність України початку XX ст.

3.5 Зародження і утвердження сучасної політичної думки й політичної науки в Україні

Політична думка в Україні не має такої великої історії, як, скажімо, китайська, середньо-східна та західноєвропейська. Однак з моменту утворення державності на території сучасної України наперекір усім незгодам, міжусобицям правителів і розоренню, імперському пануванню чужинців політичні проблеми вивчались і розвивались, здійснювалась політична діяльність.

Зародження і розвиток української політичної думки є невід'ємною частиною національної інтелектуальної скарбниці. З'ясування передумов цього феномена, аналіз провідних ідей, сформульованих визначними українськими мислителями на стадії еволюції національної суспільно-політичної, морально-етичної традиції у період з X ст. до початку XX ст., має велике значення для з'ясування поступу національної духовної культури, процесу формування сучасних державотворчих орієнтацій.

3.1. Джерела політичних ідей в Україні

Розвиток політичної думки безпосередньо пов'язаний з історією українського народу, його боротьбою за волю й незалежність. Протягом IX-X ст. відбувався процес об'єднання східнослов'янських племен навколо Києва й формувалося суспільство феодального типу – Київська Русь. Із цього часу починається формування держави, розвиток права й політичних поглядів, все це знаходить відображення в літературній творчості, філософії, історії й т.п. Важливим етапом у духовно-культурному й політичному житті Київської Русі було прийняття християнства. Князь Київський Володимир Святославович (?-1015) розумів, що зміцнення держави можливе лише за умови потужної релігійної централізації. Його релігійна реформа остаточно затвердила християнство в ролі державної релігії Київської Русі. Це мало велике значення для розширення міжнародних зв'язків Київської держави, входження її в число потужних держав раннього середньовіччя.

Основними суспільно-політичними ідеями Київської Русі були погляди про об'єднання удільних князівств навколо великого князя Київського, самостійності й незалежності Русі. Поряд із цим теоретична думка намагається усвідомити сутність християнського світогляду, розкрити соціально-політичні джерела становлення державності Київської Русі.

У документах, що свідчать про значний розвиток політико-правової думки в Київській Русі, визначено вирішення найбільш істотних проблем – походження держави; становлення правлячої династії; єдності й суверенності політичної влади; організації найбільш доцільних форм правління (можливості й навіть необхідності обмеження влади великого князя за допомогою ради дружини, ради бояр і т.п.); законності й реалізації вищих владних повноважень; відносин між церквою й державою.

Одним з найдавніших пам'яток російсько-української писемності, у якому автор намагається розкрити багато що з названих вище проблем, є "Слово про закон і благодать" (XI ст.) митрополита Київського Іларіона, який відстоював рівноправність всіх християнських народів.

В XI ст. жили і творили засновники чернецтва в Україні-Русі й Печерської лаври Антоній та Феодосій. Їхні духовні надбання розвивали при переробці найдавніших літописних зведень 30 -40 років XI ст. ігумен Никон, диякон Нестор-літописець та ігумен Сильвестр у "Повісті минулих літ". Цей видатний твір охоплює найважливіші події від біблейського потопу до започаткування християнства на Наддніпрянщині апостолом Андрієм Первозданним, від розселення народів – до політичного гуртування слов'янських племен, їх перших політичних провідників, приходу варягів, виникнення власної державності тощо.

У розвитку політико-державної думки в Київській Русі провідне місце належить безсмертному "Слову про Ігорів похід", у якому підкреслюється ідея необхідності політичного об'єднання російських земель і припинення міжусобної боротьби.

У другій половині XII ст. Київська Русь розпалася на окремі князівства й землі. У цей же період на території Русі починається формування трьох окремих народностей: на північному сході – російської, що одержала назву Велика Русь, на південно-заході – української, котра одержала назву Мала Русь, або Україна (назва "Україна" зустрічається в письмових джерелах з 1187 р.), на заході формувалася білоруські народності з назвою Біла Русь.

В XII-XVII ст. українські землі були розділені й розграбовані – спочатку татаро-монголами, потім Литвою, Польщею, Угорщиною, Молдавією, кримськими татарами.

Історія суспільно-політичних ідей на Україні має особливості, пов'язані з відсутністю протягом багатьох століть своєї державності, національно-територіальною роздробленістю, національним і релігійним гнобленням і національно-визвольним рухом, що не припинявся.

На початку XVII ст. в умовах панування польської шляхти в Україні українці не мали власної державності, влада на землях українських належала польському королеві. Єдиною силою тоді, що протистояла польському пануванню, була православна церква. В 1620 р. гетьман Війська Запорізького *Петро Сагайдачний* відновив Київську метрополію й всю православну ієрархію. Тоді ж зростає роль Києво-Печерської Лаври – зосередження вчених і політичних діячів, духівництва. Пізніше створюються Братська школа, Київська Лавра, Київський колегіум, засновником якого став архімандрит *Петро Могила* (пізніше був перетворений у Києво-Могилянську академію).

У творчій спадщині Петра Могили (1597-1647 р.) значне місце займають соціально-політичні проблеми й вчення. Розглядаючи державу й суспільство, Петро Могила не відокремлює їх одне від другого. Держава виникає з необхідності забезпечення природних потреб людей на базі закону, наділяє громадян матеріальними благами, організує виховання й розвиток душі й тіла, об'єднує людей і захищає їх своїми засобами.

Погляди Петра Могили на співвідношення церкви й держави порізному сприймали й розвивали діячі Києво-Могилянської академії – *Стефан Яворський*, *Феофан Прокопович* й ін. Стефан Яворський – професор Києво-Могилянської академії, а пізніше – охоронець патріаршого престолу в Росії. У його працях знаходять висвітлення події, що відбуваються в суспільному житті в Україні й Росії, рішучий протест проти соціального й національного гноблення. Під впливом ідей Платона й Аристотеля він розглядає

проблему державності й права, спостерігається його відхід від теології світської влади.

Значне місце у творчості Феофана Прокоповича займали проблеми держави, абсолютної монархії, співвідношення світської й церковної влади. Сутність розробленої цим ученим теорії просвітительського абсолютизму складалася в аргументації пріоритету світської влади, підпорядкування церкви державі, секуляризації, тобто перетворенні церковних і монастирських маєтків у світські. Модифікуючи теорію природного права й суспільного договору, Ф. Прокопович пристосовує її до умов України й Росії.

3.2. Розвиток ідей державності в козацько-гетьманський період

Під тиском різних обставин, насамперед зовнішніх, Україна протягом століть не могла стати національною незалежною державою. Але ідея власної державності жила в народі. Її носіями, поряд з ученими й політичними діячами, стали прості люди, які тікали від польських гнобителів у мало обжиті місцевості нижнього Дніпра й створили своєрідну суспільно-політичну спільність – *козацтво*. В 40-х роках XVI ст. окремі козацькі загони (січі) об'єдналися в Запорізьку Січ. У конкретних історичних умовах це утворення виконувало функції української держави. Тут існували свої правові норми з яскраво вираженою тенденцією до їх затвердження по всій Україні. Політичний лад Запорізької Січі можна охарактеризувати як православну республіку з демократичними рисами. У ній утворилася своєрідна суспільна система з характерною виборністю старшин, функціонуванням козацької ради, на якій вирішувалися всі найважливіші питання внутрішнього життя Січі і її відносин з іншими державами.

Авторитет Запорізької Січі особливо виріс у роки національно-визвольної боротьби українського народу 1648–1654 р. під предводительством гетьмана *Богдана Хмельницького* (бл. 1595–1657 р.).

Використавши досвід Запорізької Січі, Б. Хмельницький створив державу, що мала всі ознаки такої: систему політичної влади, територію, політико-адміністративний устрій, судову систему й судочинство, право, фінансову систему й податки, військо й великі міжнародні зв'язки.

За формою правління Україна була республікою, чим істотно відрізнялася від тодішніх монархій європейського континенту. У цій державі реальна влада була зосереджена в руках насамперед козацької старшини, яку зумів згуртувати навколо себе Б. Хмельницький. Центральне місце у всій системі нової влади займав гетьман. У силу надзвичайних умов війни в його руках зосереджувалися військова, у значній частині законодавча, адміністративно-судова влада. Він керував роботою військової ради й радою генера-

льної старшини, очолював збройні сили, всю старшинську адміністрацію й судочинство, був главою генерального уряду.

Реальна оцінка міжнародної ситуації й співвідношення сил привели гетьмана Б. Хмельницького і його прихильників до висновку про необхідність знайти союзника в боротьбі за національну незалежність. Такого союзника Б. Хмельницький побачив у Російській державі. У результаті п'ятирічної переписки, обміну посольствами між Україною й Росією, в 1654 р. був підписаний договір.

Відповідно до договору за козацькою Україною в межах її території визнавалися новий самостійний політичний устрій, адміністративно-територіальний поділ, суд і судочинство, збройні сили, соціально-економічні відносини, правова система, самостійність у проведенні внутрішньої політики. Частково обмежувався суверенітет Української держави у відносинах з деякими країнами: вона втрачало права на самостійну політику у взаєминах з Польщею й Туреччиною. Поряд із цим Україна повинна була виплачувати певну суму доходів у російську скарбницю. Подібний правовий статус свідчить, що Україна мала після укладання договору з Росією значно більше прав, чим дає автономія або навіть протекторат. Переважна більшість дослідників, які аналізують правовий статус України після Переяславської Ради 1654 р. (М. Грушевський, В. Липинський, Р. Лащенко й ін.), одноставно визнають Україну після 1654 р. державою.

Після укладання договору з Російською державою Б. Хмельницький мав намір змінити зовнішню політику. Він вів переговори зі Швецією, Пруссією, Трансільванією, Литвою, Молдавією, задумавши створити глобальну міжнародну систему, що повинна була базуватися на нових принципах взаємодії європейських держав. Але цим задумам не призначено було здійснитися. В 1657 р. Б. Хмельницький умер.

Політику Б. Хмельницького по зміцненню державності України багато хто намагався продовжити. Однак, незважаючи на прагнення гетьманів П. Дорошенко, І. Мазепи відродити незалежну державу, імперія Романових чітко тримала Україну у своїх руках і поступово ліквідувала усі права, надані їй договором 1654 р.

Своєрідним явищем у національній політичній думці цього періоду були Пакти і конституції прав і вольностей Війська Запорозького 1710 р., які нині часто іменуються "Конституцією Пилипа Орлика". Було здійснено спробу узагальнити суспільно-політичний устрій козащини на основі державницьких традицій пращурів українства та політичного досвіду Запорозької Січі, досягнень західноєвропейської політико-правової науки. Але задумки Пилипа Орлика підтримані не були. Завершили перший етап українсь-

кого конституціоналізму Решетилівські 1709 р. та Петербурзькі 1728 р. конституції, які зводили нанівець політичні права Гетьманщини, ухвалені за доби Б. Хмельницького. Крапку на праві українського народу на політичне самовизначення поставила Катерина II та створена нею II Малоросійська колегія, скасувавши у 1764 р. Гетьманство, а залишки автономії – протягом наступних двох десятиліть.

3.4 Основні напрямки розвитку суспільно-політичної думки в Україні в XVIII -XIX ст.

У XVIII ст. в Україні значну роль у розвитку соціально-політичної думки відіграло просвітництво. Активними творцями вітчизняної філософії просвітництва були *Г. Сковорода, Яків Козельський, Володимир Канніст, Петро Лодій, Василь Каразін* й ін.

Просвітництво – суспільно-політична течія, представники якої прагнули усунути недоліки існуючого суспільства, змінити його звичаї, політику, побут шляхом поширення ідей добра, справедливості, наукових знань.

Серед просвітителів України помітною фігурою на політичному небоскраї виступав *Григорій Сковорода* (1722–1794 р.).

У своїх філософських концепціях і просвітительській діяльності Г.Сковорода приділяє головну увагу людині і її сутності, різко засуджує пороки сучасного йому суспільства, таврує царат як оплот зла, критикує духовництво, чиновників феодального державного апарата, жагуче відстоює рівність між людьми, право кожного, незалежно від соціального стану, на щастя, вважаючи волю найвищим досягненням людини.

Просвітництво в Україні XVIII ст. розвивалося в руслі вимог суспільно-політичного життя, осмислюючи самі гострі й важливі проблеми.

В 40-х роках XIX ст. в Україні формуються два основних напрямки суспільно-політичної думки: ліберально-демократичне й революційно-демократичне. Ідеологами ліберально-демократичного напрямку виступали: *Микола Костомаров, Володимир Антонович, Михайло Драгоманів* й інші, а революційно-демократичного – *Сергій Подолинський, Тарас Шевченко, Іван Франко, Леся Українка* й інші. Чітке розмежування на два ведучих напрямки проявилось й у діяльності першої таємної політичної організації в Україні – Кирило-Мефодіївським товаристві. Ця організація виникла в Києві наприкінці 1845 – початку 1846 р. і ставила своєю метою створення слов'янської демократичної федерації на чолі з Україною. Засновниками товариства були професор Київського університету *Микола Костомаров*, студент *Василь Белозерський* і чиновник, генерал-губернатор *Микола Гулак*. Активну участь у діяльності товариства приймав Тарас Шевченко. Організація проіс-

нувала недовго. Царський уряд розкрив й розгромив Кирило-Мефодіївське товариство, а Тараса Шевченко за революційну діяльність заарештували й в 1847 р. віддали в солдати.

Основні ідеї організації й програмні положення викладені в «Книзі буття українського народу» й «Уставі Слов'янського товариства святих Кирила й Мефодія». Товариство ставило завданням національне й соціальне звільнення України: ліквідацію кріпосництва, станових привілеїв, проголошення свободи совісті й т.д. До складу слов'янської федерації передбачалося увійти Україні, Росії, Польщі, Чехії, Сербії, Болгарії. Вища законодавча влада повинна належати двопалатному сейму, а виконавча – президентові. Члени товариства прагнули створити політичний ідеал, здійснення якого принесло б насамперед волю Україні.

У другій половині XIX ст. в історії суспільно-політичної думки України видне місце займає творчість *Михайла Драгоманова* (1841–1895 р.). Його суспільно-політична концепція сполучала соціалістичні ідеї соціальної рівності й справедливості з буржуазно-демократичними ідеями конституційного права, широкого місцевого самоврядування, необхідністю політичної боротьби й т.п.

Суть його програми політичної боротьби для українців полягала в тому, щоб домагатися політичних реформ, демократизації й федералізації в рамках Росії й Австро-Угорщини, а центром цієї національної боротьби повинна була стати Галичина. Він уважав, що національні права можуть бути досягнуті на основі політичних свобод – чим більше політичних свобод, тим більше національних прав.

Одним із представників революційно-демократичної течії в політичній думці України був *І. Франко* (1856–1916 р.). Він був соціалістом, але не виступав за диктатуру пролетаріату, акцентував увагу не на класових, а на загальнолюдських цінностях. Соціалізм, на думку І. Франко, повинен базуватися на широкому самоврядуванні. Мислитель виступав за рівність всіх націй і вважав, що найкращим рішенням національної проблеми може бути створення державних об'єднань змішаного (федеративно-конфедеративного) типу, основою яких була б солідарність інтересів.

3.4. Соціально-політична думка про національне відродження й державність України початку XX в.

На початку XX ст. соціально-політична думка в Україні віддзеркалювала перехід українського національно-визвольного руху від стадії культурного українознавства й освіти до організованого просвітництва в масах. Своєрідним кредо ряду політичних мислителів в Україні ставала підтримка

й розвиток національного руху за встановлення державності України, за суверенність із Росією на принципах автономії.

Видне місце в історії науки й культури України кінця ХІХ ст. – першої половини ХХ ст. займає *Михайло Грушевський* (1866–1934 р.) – український мислитель і політичний діяч, творець новітньої схеми політичної історії України, декількох конституційних проектів.

Політичні погляди М. Грушевського, представлені в таких його роботах, як “Початки громадянства”, “Хто такі українці і чого вони хочуть” й ін., були продовженням демократичних традицій політичної думки України ХІХ ст. Він вважав, що державотворення повинне бути справою самого народу. Держава ж повинна захищати інтереси народних мас, забезпечувати їм волю, справедливість, рівноправність. Державний устрій, на думку М. Грушевського, повинен бути принципово новим, без абсолютизму, централізму й бюрократизму влади, як державне вільне об'єднання в національну цілісність. Він обґрунтовує поняття «народ» як національно-етнічну, духовно-культурну спільність, підкреслюючи, що українські народності відрізняється від найближчих сусідів антропологічними особливостями: будовою тіла й психологічних рис – індивідуальними особливостями у відносинах родинних і суспільних, у побуті й культурі й т.п.

Як історик М. Грушевський прагне з'ясувати питання про роль держави в історичному розвитку. Звертаючись до минулого, він стверджує, що Київська держава виникла на своєму рідному ґрунті й не привнесена варягами, що український народ завжди прагнув до соціального й національного звільнення, до утворення української державності.

Займаючи найвищу політичну посаду в першому Українському національному уряді під час революції 1917 р. у Російській імперії, М. Грушевський зробив спробу втілити свої політичні ідеї в життя, зокрема, створити незалежну українську державу. Це знайшло відбиття в 4 Універсалах Центральної Ради. Але й суперечливість цих документів, і нездатність уряду усвідомити дійсний стан справ в Україні й Росії того часу, настрої мас, і зовнішньополітична ситуація не дали можливості втілити ці ідеї в життя.

Після розгрому Центральної Ради в 1919 р. М. Грушевський емігрував в Австрію. В 1924 р. він повернувся, став академіком АН УРСР, АН СРСР. З 1930 р. працював у Москві.

На початку ХХ ст. в Україні підсилюється суспільно-політичний рух. Виникають політичні партії, зароджуються прогресивні рухи. Важливою обставиною, що прискорила процес політичної активізації, політичного формування національної буржуазії, зокрема, української, стало назрівання

демократичної революції. Багато політичних партій і рухів ставили своєю метою державотворення України. Проблема державності українського народу і його суверенітету займала значне місце в ході української національно-демократичної революції 1917-1920 р.

В 20-х роках в Україні ще існувала певна свобода політичної думки. Представники прогресивної інтелігенції, учені, політичні діячі Володимир Винниченко (1880 – 1951 р.), Дмитро Донцов (1883 – 1973 р.), В'ячеслав Липинський (1882 – 1931 р.), Микола Міхновський (1873 – 1924 р.), Микола Хвильовий і ще багато хто розробляли проблеми державності в Україні, відстоювали ідеї її соборності й суверенності.

Погляди прогресивної інтелігенції й політичних діячів відрізнялися в підходах до рішення соціально-економічних і політичних проблем, віддзеркалюючи різноманітні політичні процеси – від ліберально-демократичних, націоналістичних до соціалістичних, що відбувалися тоді в Україні. В умовах становлення й зміцнення Радянської влади усе більше проявляється авторитаризм і тоталітаризм. Розпуск в 1925 році Української комуністичної партії, що легально існувала й вимагала суверенності України, її самостійного політичного й економічного розвитку, привели до переміщення ідеалу соборності й суверенності, становлення державності України в діаспору за рубежом.

Відродження української політичної думки почалося після проголошення державної незалежності України в серпні 1991 р.

3.5 Зародження і утвердження сучасної політичної думки й політичної науки в Україні

У роки радянського політичного режиму, панування марксистсько-ленінської ідеології політична думка в Україні фактично не просунулась уперед порівняно з ідеями та думками, висловленими її найвидатнішими представниками в дореволюційні часи та в еміграції. Це пов'язано, насамперед, з тим, що в СРСР політичну науку переважно репрезентувало таке вузько класове і догматичне вчення, як "науковий комунізм". Тому, здобувши незалежність, Україна вимушена була починати фактично з азів політичної науки, без якої неможливий демократичний розвиток жодної держави.

В 90-ті роки ХХ ст. в Україні розпочався справжній політологічний ренесанс. Поступово були реформовані старі й створені нові кафедри політології в вузах, виникли відповідні відділи в академічних інститутах, наукові установи.

Звичайно, все це з'явилося не на порожньому місці. Безцінним для політичного відродження України став досвід світової політичної науки. Осо-

бливо тих закордонних установ, де постійно вивчають українську політичну думку, розвивають політичну науку та аналізують сучасні політичні проблеми й перспективи розвитку нашої держави. Насамперед це наукові українські заклади в еміграції. Серед них слід виділити такі:

- *Український соціологічний інститут у Відні*. Перший науковий український заклад в еміграції, заснований в 1919 р. М. Грушевським. Пройснувавши до 1922 р., інститут підготував і видав друком ряд робіт М.Грушевського, М. Драгоманова, С. Подолинського і ін.

- *Український вільний університет*. Науково-педагогічний та видавничий український заклад, заснований у Відні. Потім функціонував у Празі, а з 1945 р. – у Мюнхені.

- *Східно-Європейський дослідницький інститут ім. В. Липинського*. Діє з 1963 р. у Філадельфії (США). Тут зберігають, опрацьовують та публікують архівні матеріали і творчий доробок В. Липинського, інші документи, пов'язані з новітньою історією України.

У 90-ті роки ХХ ст. заявили про себе і вітчизняні політологічні центри. До них, зокрема належать:

- *інститут держави і права ім. В.М. Корецького НАН України*. Науково-дослідницька установа, де досліджується широке коло правових, політичних та міжнародних проблем, що мають важливе значення для розвитку як юридичної, так і політичної науки, становлення української правової держави. Головні напрямки наукових досліджень – теоретичні і прикладні проблеми формування України як суверенної і незалежної, демократичної, соціальної, правової держави; роль закону в регулюванні суспільних відносин; ефективність реалізації чинного законодавства; історія розвитку політико-правових інститутів в Україні; права і свободи людини і громадянина та ін.

- *Українська асоціація політологів*. Утворена в 1991 р. у Києві з метою сприяти розвитку політичних наук в Україні, підготовки наукових кадрів, вироблення рекомендацій для поліпшення соціально-політичної ситуації в республіці, підтримки зв'язків і обміну досвідом із політологічними центрами зарубіжних країн і міжнародних організацій.

- *Інститут політичних і етнонаціональних досліджень НАН України* – науково-дослідницька установа, утворена в 1991 р. у Києві. Головний напрям діяльності – дослідження закономірностей політичного розвитку та етнонаціональних процесів. У структурі інституту діють відділи етнополітології, теоретичних та прикладних проблем політології, національних меншин та ін. Також при цій установі діють наукові центри політичних тех-

нологій, історії політології, проблем церкви та етноконфесійних досліджень і ін.

– *Українська академія політичних наук*. Добровільна громадська організація, що об'єднує науковців, викладачів навчальних закладів, працівників органів державної влади та управління, місцевого самоврядування з метою сприяння розвитку політичної науки.

Поряд з державними установами проблеми політичної науки вивчаються і досліджуються цілою низкою приватних установ. Значну роль в розвитку прикладної політології відіграють соціологічні центри, які постійно проводять соціологічні дослідження політичної думки населення України і дають свої експертні оцінки політичним рішенням, рекомендації по вирішенню тих чи інших політичних проблем.

Утвердженню політичної думки в українському суспільстві в сучасних умовах значною мірою сприяє система вищої і частково середньої освіти в Україні, яка зорієнтована на затвердження політичних знань у молодіжному середовищі.

Питання й завдання

1. Назвіть основні риси, властиві розвитку політичної думки в період Київської Русі.
2. В яких творах викладені основні політичні ідеї княжої доби?
3. Назвіть особливості соціально-економічного розвитку України в XVI – першій половині XVII ст.
4. Яка роль Б. Хмельницького в становленні української державності?
5. Який внесок у розвиток української політичної думки зробила Києво-Могилянська академія?
6. Проаналізуйте вимоги Кирило-Мефодіївського товариства по формуванню державно-політичного ладу.
7. Які політичні ідеї М. Драгоманова роблять його одним із найвизначніших представників української політичної думки?
8. Як і ким висвітлювалися проблеми національного відродження й державності в суспільно-політичній думці України другої половини XIX – початку XX ст.?
9. Які основні проблеми постали перед політичною думкою після набуття Україною незалежності?

Рекомендована література

1. Гетьмани України. Історичні портрети. – К., 1990.
2. Грушевський М. Хто такі українці і чого вони хочуть. – К., 1991.
3. Левенець Н.А. Теоретико-методологічні засади української суспільно-політичної думки. Проблеми становлення та розвитку. – К., 2001.

4. Піча В. М., Хома Н. М. Політологія: Навчальний посібник. – К.- Львів, – 2001.
5. Політологія: наука про політику/ За ред. Кременя В.Г. – К.–Х., – 2001.
6. Політологія: історія та методологія / За ред. Ф.М. Кирилюка. – К., 2000.
7. Політологія: Підручник / М.І. Панов (керівн. авт. кол.), Л. М. Герасіна, В. С. Журавський та ін. – К., 2005.
8. Рудич Ф. М. Політологія: Підручник. – К., 2004.
9. Українська політологія: витоки та еволюція. Навч. посібник/ За ред. Ф. Кирилюка – К., 1995.
10. Українська державність у ХХ столітті: Історико-політологічний аналіз. – К, 1996.

Тема 4. Політична ідеологія. Сучасні ідейно-політичні течії

4.1 Поняття, структура й функції політичної ідеології

4.2 Лібералізм і неолібералізм

4.3 Консерватизм і неоконсерватизм

4.4 Соціалізм і сучасна соціал-демократія

4.5 Націоналізм і його форми

4.6 Фашизм та неофашизм

Оформлення ідейно-політичних течій розпочалося в XIV ст., в епоху Відродження в процесі звільнення суспільної і індивідуальної свідомості від релігії. Заміна релігійної картини світу раціональним поясненням оточуючої людину дійсності, потребувала нових ідеалів і аргументів. Їх пошук розтягнувся на декілька століть і, в кінцевому рахунку, заклав основи сучасних ідейно-політичних течій.

4.1 Поняття, структура й функції політичної ідеології

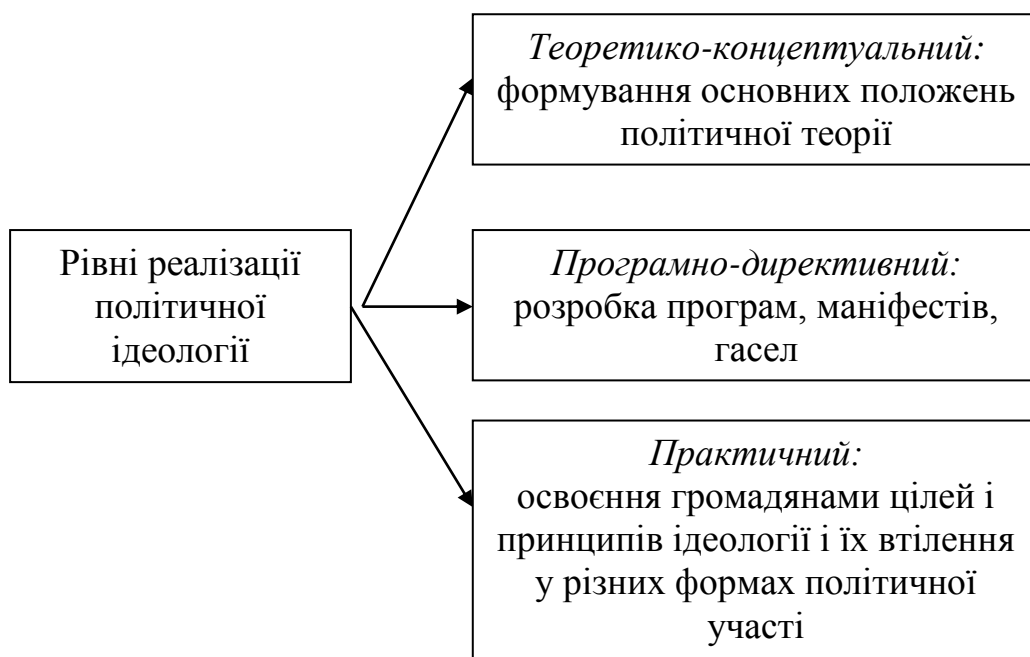
Ідеологія може виражати інтереси й цінності різних по своїй чисельності й впливу, однак досить великих суспільних груп. Традиційно головними носіями ідеології були класи: буржуазія, робітничий клас, селянство, дрібна буржуазія й ін., а також нації. У наші дні в індустріально розвинених демократичних державах у зв'язку із втратою класовою диференціацією колишньої політичної значимості на передній план все помітніше виступають інші, у тому числі й не матеріальні цінності, що виражаються, наприклад, в ідеології "зелених".

Ідеологія може бути виражена в різних формах: економічній, релігійній, правовій й ін. Вона вважається розвинутою, зрілою, коли стає політичною ідеологією, тобто виражає колективні цінності й інтереси в обов'язковій для всього суспільства формі. Політична ідеологія зв'язує цілі, яких дотримуються в ній, і ідеали з реальною політикою, певним державним і суспільним устроєм. Одні політичні ідеології спрямовані на стабілізацію політич-

ного порядку, його збереження й зміцнення, інші виражають прагнення до змін у суспільно-політичному житті, до зміни владних еліт, політичної модернізації.

Узагальнюючи сказане, *політичну ідеологію* можна визначити як *скупність систематизованих ідей, поглядів, уявлень тієї або іншої соціальної групи (спільноти), що містить теоретичне осмислення політичного життя й захищаюча її інтереси й цілі за допомогою політичної влади.*

Прийнято виділяти три рівні реалізації політичної ідеології: теоретико-концептуальний, програмно-директивний і практичний (див. мал. 4.1).

Малюнок 4.1 Рівні реалізації політичної ідеології

Теоретико-концептуальний. На цьому рівні формулюються основні положення політичної теорії, обґрунтовуються певні цінності й ідеали, які лежать в основі пропонованого типу суспільного устрою.

Програмно-директивний. На цьому рівні соціально-філософські принципи й ідеали переводяться в конкретні політичні програми, гасла й вимоги політичних еліт, політичних партій.

Безпосереднім носієм цих програм й установок є політична еліта. Однак без специфічних організацій, що поєднують класи й соціальні групи й направляють їх зусилля, реалізація програм не реальна. Тому джерелом програм і директив виступають політичні партії, а також держави в особі державного апарата.

Практичний. Впровадження в суспільну свідомість певних ідеологічних установок у вигляді програм, гасел і вимог приводить до певного типу політичної поведінки. Сила тієї або іншої ідеологічної системи визначається

ступенем освоєння громадянами її цілей і принципів, мірою їхнього втілення в практичних справах і вчинках широких верств населення. Таким чином, політична ідеологія з'являється як система світогляду і концепцій відносно навколишнього світу, певне світорозуміння й у той же час система політичних орієнтацій й установок. Це одночасно навчання (доктрина), програма й політична практика.

Виступаючи одним з найважливіших компонентів політики, ідеологія відіграє важливу роль у соціальному житті, виконує в суспільстві наступні функції:

– *Оволодіння суспільною свідомістю.* Будь-яка ідеологія прагне залучити на свою сторону як можна більше число людей і направити їхню активність на реалізацію властивих їй цілей, завдань і пріоритетів. Здійснення цієї функції допускає наявність у якості органічної складової частини політичної ідеології критеріїв оцінки минулого, сьогодення й майбутнього в політичному житті суспільства.

– *Прагнення ідеалізувати майбутнє.* Політична ідеологія, як правило, не ставить завдання наукового обґрунтування свого змісту, своїх положень і висновків. Її завдання – збуджувати віру в правильність обраної окремою суспільною групою політичної, економічної й соціальної стратегії розвитку суспільства.

– *Компенсація соціальної незадоволеності надією на благополучну зміну соціального буття.* Це викликано, з одного боку, тим, що політична ідеологія відбиває дійсність у формі ідеалів і цілей, які погано погоджується з науковим обґрунтуванням. А з іншого боку, практична перевірка положень політичної ідеології утруднена складністю, різноманіттям і суперечливістю соціально-політичних процесів.

– *Спрямованість на інтеграцію суспільства.* Виражаючи інтереси певної соціальної групи або класу, політична ідеологія націлена на об'єднання суспільства в цілому. Найбільш яскраво інтеграційна функція проявляється в національних ідеологіях, що прагнуть згуртувати всіх представників націй для досягнення загальних цілей, особливо при протистоянні іншим націям або державам.

4.2 Лібералізм і неолібералізм

Історично першою світовою політичною ідеологією, що одержала широке поширення серед різних народів планети, з'явився лібералізм (від лат. *liberalis* – вільний). Він сформувався на основі соціальних навчань Т. Гоббса, Дж. Локка, Ш. Л. Монтеск'є, Ж. Ж. Руссо, А. Сміта, І. Канта й де-

яких інших мислителів у ХУ11-ХУ111 ст. і досяг своєї найбільшої теоретичної систематизації й класичної завершеності в Х1Х ст.

Лібералізм – це ідеологічна та політична течія, яка об'єднує прихильників парламентського ладу, вільного підприємництва, демократичних свобод.

Ранній лібералізм виражав інтереси третього стану й насамперед буржуазії, яка боролася проти феодальних обмежень, утисків з боку знаті й абсолютистської держави.

Базові цінності класичного лібералізму містять у собі наступні положення:

- *Абсолютна цінність людської особистості й природна (від народження) рівність всіх людей;*
- *Існування певних невідчужуваних прав людини, таких як право на життя, волю, справедливість;*
- *Державотворення на основі загального консенсусу з метою зберегти й захистити природні права людини;*
- *Саморегулювання економіки за законами конкуренції й вільного ринку*
- *Релігійна віротерпимість і перетворення моралі в приватну справу й ін.*

У ході історії зміст ліберальної ідеології перетерпів істотні зміни й значно розрізняється залежно від періоду часу, конкретних країн і партій. У своїй завершеній, класичній формі лібералізм зложився й затвердився в державному устрої Великобританії, США, Франції й ряду інших європейських країн у другій половині Х1Х ст.

Однак уже на початку ХХ ст. політична практика ліберальних держав поставила під сумнів цілий ряд ліберальних цінностей й установок. В умовах глибокої класової й соціальної нерівності проголошувана лібералізмом індивідуальна свобода й права особистості в цілому багато в чому залишалися привілеєм імущих класів. Найбільшої гостроти протиріччя в західних країнах досягли в 20-і роки ХХ ст., які ввійшли в історію як "ера великої депресії". Економічні й соціальні стреси цих років вимагали перегляду теоретичних і політичних принципів ліберальної доктрини.

На зміну "класичному лібералізму" була розроблена концепція "нового" або "соціального" лібералізму.

У фундамент концепції "нового лібералізму" були покладені ідеї англійського економіста Д. Кейнса, що обґрунтував *необхідність контролю з боку держави за економічними процесами.*

Гаслом "нового лібералізму" стала "держава загального благоденства" з її програмою допомоги найбільш незахищеним суспільним прошаркам на основі активного втручання держави в економічне життя через податки, державну власність, бюджет, планування. Характерною рисою "нового лібералізму" стала активна соціальна політика: доступне всім медичне обслуговування, безкоштовна шкільна освіта, розширення системи соціального забезпечення й т.д.

Після Другої світової війни лібералізм одержав "другий подих" на шляху реформування європейського суспільства. Ліберальні партії знову стали реальною політичною силою в Англії, США, Німеччині, Японії, а також у ряді інших індустріально розвинених держав.

Кризові явища в західному суспільстві в 70-х р. ХХ ст. поставили перед ідеологами ліберальної думки складне завдання: розробки нових підходів до соціальних, економічних, політичних проблем сучасного постіндустріального суспільства. Цю фазу в розвитку лібералізму відносять до неолібералізму.

Економічна платформа неолібералізму заснована на поєднанні механізму вільного ринку з державним контролем за економічним життям. При цьому на зміну заборонним мірам державного контролю приходять заохочувальні. Неоліберали розробляють програми роздержавлення власності, виступаючи за народну власність.

Неоліберали також вимагають рішучої децентралізації державного регулювання, свого роду поділу функцій між вищими й нижчими органами державної влади.

Як і раніше, неолібералізм відстоює максимально можливу свободу особи, пріоритет інтересів і прав людини й родини перед соціальними групами, класами або державою.

Ідеологія й політика лібералізму й нині має багато прихильників. Сучасний ліберальний рух нараховує понад 100 партій з чисельністю понад 3 мільйони членів, більшість із яких об'єднані в Ліберальний Інтернаціонал, створений ще в 1947 році.

В Україні також є кілька політичних партій, які дотримуються ліберальної ідеології. Але істотної підтримки виборців на виборах вони не отримують.

4.3 Консерватизм і неоконсерватизм

Консерватизм – це політична ідеологія, яка орієнтується на збереження, підтримку існуючих форм економічного, соціального, політичного життя, традиційних духовних цінностей.

Термін "консерватизм" походить від латинського "conservo" – охороняю, зберігаю. Консервативна політична ідеологія виникла як реакція на ідеали, образ думки, вимоги й реальні успіхи лібералізму, і насамперед на радикальні ідеї й перетворення Великої французької революції 1789 р. Вперше термін "консерватизм" увів у науковий оборот французький письменник Ф. Шатобріан, засновник журналу "Консерватор" (1818-1820 рр.). Найважливіші представники раннього консерватизму – англійський мислитель і політичний діяч Е. Берк, французькі суспільні діячі Ж. Местр і Л. Бональд.

У розвитку консерватизму можна виділити два етапи: класичний консерватизм і неоконсерватизм.

Основні ідеї класичного консерватизму:

- *Визнання обмежених можливостей людського розуму у пізнанні суспільства та недосконалості людської природи;*
- *В економічній сфері акцент робиться на розвитку приватного підприємництва, запереченні жорсткого контролю держави за функціонуванням економіки;*
- *Недоторканість, святість приватної власності;*
- *Ефективна державна влада, основним завданням якої є підтримка законності та правопорядку в суспільстві;*
- *Держава вторинна щодо громадянського суспільства, яке має морально-релігійні засади;*
- *Політика підпорядкована релігійній моралі;*
- *Функціонування суспільства врегульовують не лише закони, але й звичаї;*
- *Переконаність про вроджену нерівність людей.*

Консерватизм як ідейно-політична течія відображає ідеї, ідеали, орієнтації, ціннісні норми тих класів і соціальних груп, становищу яких загрожують об'єктивні тенденції суспільно-історичного й соціально-економічного розвитку. Часто консерватизм буває своєрідною захисною реакцією середніх і дрібних підприємців, фермерів, ремісників, які відчують страх перед майбутнім, що спричиняє невизначеність і нерідко погіршення соціального статусу.

У середині 70-х рр. ХХ ст. починає формуватися *неоконсерватизм*, який виник у процесі перегляду ідей, цінностей класичного консерватизму та лібералізму, і можна вважати, що він є їх своєрідним синтезом.

У теоріях неоконсерватизму виділяються такі дві важливі думки: 1) необхідність обмеження індивідуалізму сучасної людини; 2) ідея зміцнення політичної та духовної єдності нації, збереження її самобутності. Неоконсе-

рватори вважають, що пріоритетними в соціальному розвитку є інтереси держави та нації, а не окремого індивіда.

Неоконсерватори виступають проти надмірного обкладання податками великого капіталу з метою перерозподілу засобів на користь незаможних верств населення. Будучи затятими супротивниками зрівняльного розподілу, вони вимагають скорочення державних соціальних програм. Консерватори переконані, що перетворення держави в "дійну корову" розбещує людину. Індивід повинен розраховувати на свої власні сили, а також на солідарну підтримку своїх родичів і співгромадян. Сучасна держава, на їхню думку, повинна створювати рівність можливостей, але не рівність результатів.

Одне із центральних місць у поглядах неоконсерватизма займають морально-етичні проблеми. Навіть чисто економічні програми розглядаються ними через призму моралі. Без відношення до праці як однієї з головних моральних цінностей не можна домогтися, на їхню думку, економічного росту.

Ріст злочинності й наркоманії, розпад родини, низька якість освіти, забуття культурних традицій, забруднення навколишнього середовища – ось проблеми, які вимагають, на думку ідеологів неоконсерватизма, негайного рішення.

Основні ідеї неоконсерваторів:

- *Формування сильної влади, збереження в суспільстві сильної позиції держави;*
- *Допуск до політичної влади лише представників елітних прошарків суспільства;*
- *Сила державної влади – в її професіоналізмі та моральності;*
- *У міжнародних відносинах на першому плані повинні бути національні інтереси, насамперед економічна зацікавленість.*

В цілому консерватизм не суперечить ідеї розвитку, а лише прагне, щоб розвиток був органічним і майбутнє не знищувало минулого.

Зараз неоконсервативної ідеології дотримуються тільки деякі великі політичні партії в західних країнах (республіканська в США, ліберально-консервативна в Японії, консервативна в Англії), але коло прихильників консерватизму розширюється.

У сучасній Україні неоконсервативних позицій дотримуються Українська республіканська партія, Українська консервативна республіканська партія та ін.

4.4 Соціалізм і сучасна соціал-демократія

Третьою найбільш впливовою світовою політичною ідеологією є соціалізм. Ідеї соціалізму виникли в далекій давнині. Відповідно до них будувалося життя ранньохристиянських громад. Але своє теоретичне й ідеологічне оформлення соціалізм одержав тільки в Новий час у роботах класиків утопічного соціалізму Т. Мора, Т. Кампанелли, Р. Оуена, Ш. Фур'є, А. Сен-Сімона.

У середині ХІХ ст. спробу дати наукове обґрунтування ідеології соціалізму розпочали німецькі мислителі К. Маркс і Ф. Енгельс. На базі навчання К. Маркса й Ф. Енгельса сформувалася велика ідеологічна течія *марксистський соціалізм*.

На початку ХХ ст. марксизм розколовся на дві протиборчі один з другою галузі: ленінізм (більшовизм) і соціал-демократію. Таким чином, у рамках соціалістичної ідеології сформувалися два нових ідеологічних напрямки: комуністичне й соціал-демократичне.

Загальні ціннісні установки комуністичної й соціал-демократичної ідеологій:

- *Ідея рівності й братерства всіх людей;*
- *Заснована на рівності, соціальна справедливість;*
- *Пріоритет суспільного над особистим;*
- *Визнання необхідності енергійного втручання держави в регулювання суспільних відносин.*

Однак у конкретних соціально-політичних й економічних програмах між цими ідеологічними напрямками пролягає глибока прірва.

Комуністична ідеологія являла собою вкрай радикальну течію, яка акцентувала увагу на революційних методах побудови "світлого комуністичного майбутнього". Соціалізм розглядався як перша, нижча, незріла фаза комунізму – суспільно-економічної формації, для якої характерні:

- *Ліквідація приватної власності й експлуаторських класів;*
- *Затвердження суспільної власності на засоби виробництва, та ведучої ролі робітничого класу;*
- *Здійснення принципу "від кожного – за здібностями, кожному – за працею";*
- *Забезпечення на цій основі соціальної справедливості, умов для всебічного розвитку особистості.*

Реалізація цієї ідеології на практиці здійснювалася через соціальне насильство, повну заборону приватної власності, ринкових відносин і політичної опозиції. У результаті цього соціалістичний громадський порядок

протиставив себе свободі й демократії. Це привело не тільки до глибокої кризи й ліквідації самого порядку, але й до кризи уявлень про соціалізм.

У деяких країнах комуністична ідеологія виявилася здатна до реформування. Так, у Китаї, сприйнявши ряд ринкових, національних й інших ідей, вона є ідейною основою швидкого, динамічного економічного росту й соціального розвитку.

Більш життєздатною й соціально-ефективною на практиці виявилася **ідеологія соціал-демократизму**, що затверджує:

Пріоритет мирних еволюційних засобів досягнення рівності й соціальної справедливості;

- *Відмову від насильницьких форм класової боротьби;*
- *Пропаганду концепції соціального партнерства, згладжування соціально-економічних протиріч;*
- *Активне державне втручання в економічне життя суспільства, перерозподіл доходів на користь незаможних, розвиток державного сектора економіки й численних державних соціальних програм.*

Соціал демократичний підхід розглядає соціалізм як суспільний лад, який досягається не в результаті революційної ліквідації капіталізму, а шляхом його реформування зі збереженням приватної власності, забезпечення росту середнього класу, досягненням вищого рівня політичної, соціальної, економічної свободи, соціальної рівності та справедливості.

Соціал-демократична ідеологія є сьогодні політичною доктриною центристських сил, хоча зароджувалася вона як "ліва" ідеологія усередині марксизму. Пластичність теоретичних положень, які ніколи не мали ортодоксального характеру, дозволила їй органічно змінюватися разом зі зміною соціальної дійсності.

Сучасна соціал-демократія інтегрувала досягнення політичної думки різних напрямків, наприклад, марксизму й лібералізму, і створила ідеологію, що виражає інтереси широких верств суспільства: робітників, інтелігенції, підприємців.

Світова соціал-демократія – організована політична сила й координатором її діяльності виступає Соціалістичний Інтернаціонал. В уставі Соцінтерна відзначено, що ця організація поєднує партії, метою діяльності яких є демократичний соціалізм. Соцінтерн створений для зміцнення зв'язків між соціал-демократичними партіями, координації їхньої політичної діяльності й поширення зв'язків з іншими партіями.

4.5. Націоналізм і його форми

Ідеологія націоналізму виникла в епоху становлення ліберальних національних держав і в певному розумінні є продовженням лібералізму, перенесенням його ідеалів на сферу національного життя.

Ідеологія націоналізму:

- *обґрунтовує пріоритетність національних інтересів;*
- *формулює цілі і цінності нації як суб'єкта політичного процесу, діяльної особи історії.*

В сучасній ідеології націоналізму виділяють три течії: демократичний націоналізм, національний екстремізм та шовінізм. Спільною рисою усіх течій націоналізму є акцентування національної ідеї – ідеї про утворення націями своїх національних держав. А відмінності у трактування її змісту та співвідношення з іншими ідеями і іншими завданнями.

Демократичний, а точніше ліберально-демократичний націоналізм – це конструктивна течія, закладена у фундамент більшості демократичних держав. Демократичний націоналізм не заперечує прав людини, а захищає їх разом із правом національної ідентичності, культурного розвитку. Він розглядає націю та її політико-державне самовизначення не як самодостатність, а в контексті демократизації суспільного життя, реалізації гуманістичних ідеалів. За своєю природою такий націоналізм апелює до розуму, до загальнолюдської моралі. Стверджуючи необхідність (а в певні періоди – пріоритетність) вирішення національного питання для даної нації (у тих аспектах, в яких воно існує), демократичний націоналізм не нехтує розв'язанням інших невідкладних питань політичного, соціального і економічного розвитку. Націоналізм у цьому випадку обумовлений історичною стадією розвитку тієї нації, яку представляють національні демократи, а їхній демократизм впливає з прагнення включити свою націю у загально цивілізаційний процес, прилучити її до ринку, демократії та інших надбань сучасної цивілізації.

Демократичний націоналізм притаманний усім державним націям із ліберальним конституційним ладом. В той же час він має певні відмінності у двох типах країн: там де національна державність існує тривалий час і їй уже ніщо не загрожує, і там, де така державність щойно утверджується і до певної міри ще перебуває під загрозою. У другому випадку демократичний націоналізм, сповідуючи ті ж самі принципи, що й у першому, за формою менш толерантний, він більше наголошує на правах нації (особливо в царині мовно-культурного розвитку), на проблемах її безпеки, частіше апелює до емоцій.

Національний екстремізм і шовінізм – це два протилежні за завданням, але однакові за методами боротьби різновиди право-радикального націоналізму.

Національний екстремізм виступає з позицій захисту інтересів "своєї" нації, її культури, мови, відкидаючи при цьому аналогічні права для інших національних та етнічних груп.

Шовінізм – агресивна форма націоналізму, проповідь національної виключності, протиставлення інтересів однієї нації інтересам іншої нації, схильність до розпалювання національної ворожнечі й ненависті.

Національний екстремізм притаманний націям, що самостверджуються, а шовінізм – панівним націям або таким, що прагнуть домогтися панування над іншими народами. Якщо в шовінізмі присутній момент біологічного обґрунтування переваг власної нації та її політичних цілей, то він перетворюється у расизм.

Названі течії право-радикального націоналізму є різновидом політичного екстремізму, що використовує національні, імперські (або расові) гасла для досягнення своїх політичних цілей. Часто його корені – загальносоціальні або загальнополітичні. Тому і пояснення причин домінування цього націоналізму треба шукати не в природі національних рухів, як таких, а в тих суспільних умовах, за яких вони розгортаються.

Таким чином, існує націоналізм як прагнення націй до збереження своєї ідентичності, створення умов для розвитку своєї самобутності, як пошуки шляхів політичного самоствердження, передусім через створення власної держави. А є націоналізм як гіпертрофія цих прагнень, як ексклюзивна ідея нації, якій підпорядковуються всі інші ідеї і прагнення. Наближеною до цієї форми націоналізму є ідеологія фашизму.

4.6. Фашизм і неофашизм

Фашизм (від латинського *fascio* – пучок, в'язка) – ідейно-політична течія, що сформувалась на основі синтезу сутності нації як вічної та найвищої реальності та догматизованого принципу соціальної справедливості.

Історично фашизм сформувався на ідеях расової та національної винятковості, антисемітизму. Як політична течія найповніше реалізувався в Італії часів правління Б.Муссоліні (1922 – 1945) та Німеччині за режиму А. Гітлера (1933- 1945).

У фашистській ідеології цінності демократії, лібералізму нічого не варті, бо вони, на думку її adeptів, розбурхують "давні інстинкти" людини. Через політичну конкуренцію, боротьбу за владу демократія "гальмує єдність нації". Ідеал суспільного ладу для фашизму – тоталітарна держава, по-

збавлена "хиб ліберальної демократії", здатна до всеохопного контролю за особою в суспільстві в ім'я єдності та процвітання "великої раси", а також вести війну. Війна робить націю сильною і загартованою, запобігає її "гниттю". Кожне покоління мусить мати свою війну. Той народ, який не може завоювати собі життєвий простір, має загинути, – заявляв Гітлер.

Фашисти будь-якої національності формували свою ідеологію:

- *на засадах національної винятковості, месіанської ролі свого народу;*
- *заперечували поняття "клас" і "класова боротьба", а визнавали головними політичними поняттями – "раса", "нація", оскільки класи роз'єднують вищу спільність людей – націю;*
- *не визнавали жодних прав робітників, службовців.*

Апологети фашизму вважали, що профспілки збурюють "стадні інстинкти" працюючих. Тому в країнах, де функціонували фашистські режими, професійні спілки заборонялись.

Основу формування фашистських або профашистських режимів в Італії, Німеччині, Іспанії, Угорщині, Хорватії, Румунії, Словаччині та інших країнах становили вкрай ідеологізовані партійні організації, з жорстокою, напіввійськовою структурою, з лідерами-вождями на чолі. Здобуваючи тими чи іншими засобами державну владу, вождистські партії перетворювали державу на знаряддя втілення націоналістичних утопій, обґрунтування колоніальних загарбань, проведення репресивних заходів проти політичних супротивників і всіх, хто не згоден з політикою режиму.

Нацизм – різновид фашизму в Німеччині, походить від назви націонал-соціалістичної робітничої партії Німеччини. Прийшовши у 1933 р. до влади, нацисти застосували найжорстокіші методи і форми насильства для придушення всіх прогресивних рухів, організували кривавий терор щодо політичних противників і представників "неповноцінних (як вони проголошували) рас", насамперед євреїв. Оголосили непримиренну війну прогресивній культурі. Нацисти розв'язали Другу світову війну 1939 -1945 рр., у ході якої широко застосовували геноцид щодо євреїв, слов'ян та інших "неарійських" народів.

Після розгрому нацистської Німеччини безславно впали фашистські режими в інших європейських країнах.

Проте від фашизму людство ще не вилікувалося. Модифікований повоєнний фашизм нині зветься неофашизмом. Як політична течія він виник у 60-х роках ХХ ст.. Тоді ж формувалася його ідеологія та неофашистські організації, які діють майже у всіх країнах Європи, Америки, більшості країн Азії, в Австралії та Африці.

***Неофашизм** – різноманітні варіанти відтворення елементів ідеології і політичної практики фашизму, соціальну базу яких становлять маргінальні верстви населення.*

Неофашистська ідеологія дещо відсунула на другий план гітлерівську расистську тезу про перевагу німців над сусідніми європейськими народами. Неофашисти говорять тепер про білу людину взагалі, яку протиставляють "кольоровим народам". Неофашисти США, наприклад, твердять про "перевагу англосаксонської раси".

Ідеологи неофашизму постійно звертаються до витоків фашистської доктрини, намагаються виступати під гаслом відродження "справжнього", "первісного", "чистого" фашизму, зовні відмежовуючись від його злочинів. Вони охоче підхопили теорію "нового", "гуманізованого" фашизму французького письменника М. Бардіна, який трактує фашизм лише як психологічну схильність людей до рішучих дій, незалежно від соціальних інтересів. Твердження, що людина – хижа і зла, неофашисти використовують для виправдання воєнних злочинів фашистів.

Питання й завдання

1. З'ясуйте причини появи ідеологій.
2. Які функції здійснює політична ідеологія?
3. Назвіть характерні риси лібералізму та неолібералізму.
4. Які цінності являються базовими в ідеології консерватизму?
5. В чому особливість більшовицької версії соціалізму?
6. Які відмінні особливості соціал-демократичної ідеології?
7. У чому різниця між демократичним націоналізмом і право-радикальними різновидами націоналізму: національним екстремізмом і шовінізмом?
8. В чому суть фашистської ідеології?
9. Чи існує в Україні підґрунтя для розвитку неофашизму?

Рекомендована література

1. Галкин А. Консерватизм как система ценностей: Взлеты и падения // Мировая экономика и международные отношения. – 2001. – № 2.
2. Волинський А. Ідеологічна структуризація суспільно-політичних інтересів // Політичний менеджмент. – 2004. – № 5. – С. 71 – 81.
3. Заболоцький В.П. Лібералізм: ідея, ідеал, ідеологія. – Донецьк, 2001.
4. Капустин Б. Г. Что такое либерализм? // Свободная мысль – XXI. – 2004. – № 8. – С. 33– 55.
5. Капустин Б. Г. Что такое консерватизм? // Свободная мысль -XXI. – 2004. – №2. – С. 44 – 53.

6. Піча В. М., Хома Н. М. Політологія: Навчальний посібник. – К.-Львів, – 2001.
7. Політологія: Підручник / М.І. Панов (керівн. авт. кол.), Л. М. Герасіна, В. С. Журавський та ін. – К., 2005.
8. Рудич Ф. М. Політологія: Підручник. – К., 2004.
9. Честнейшин Н. В. Консерватизм и либерализм: тождество и различие. // Полис: политические исследования. – 2006. – № 4. – С. 168 – 173.
10. Рахшмир П.Ю. Происхождение фашизма. М.: Наука, 1981
11. История фашизма в Западной Европе. М.: Наука, 1987
12. Галкин А.А. Размышления о фашизме // Социальные трансформации в Европе XX века. М., 1998
13. Дамье В.В. Тоталитарные тенденции в XX веке // Мир в XX веке. М.: Наука, 2001

Тема 5 Політична влада

5.1 Сутність влади: основні теоретичні підходи

5.2 Структура політичної влади

5.3 Види влади. Специфіка політичної влади

5.4 Проблеми легітимності влади

Тема влади є центральною в політології. Вона дає ключ до розуміння політичних інститутів, політичних рухів і самої політики. Визначення поняття влади, її сутності та характеру має найважливіше значення для розуміння природи політики та держави, уможлиблює виокремлення політики й політичних відносин з усієї сукупності соціальних відносин.

5.1. Сутність влади: основні теоретичні підходи

Поняття “влада” у повсякденному житті й у науковому середовищі вживається в різних значеннях. Філософи говорять про владу над об'єктивними законами суспільства, соціологи – про владу соціальну, економісти про владу – господарську, юристи – про державну владу, природознавці – про владу над природою, політики – про політичну владу, психологи – про владу людини над собою, батьки – про сімейну владу й т.п.

Феномену влади приділяли пильну увагу всі видатні представники політичної науки. Уже античні мислителі Платон, Аристотель й інші намагалися проникнути в сутність соціальної природи політичної влади. У середні століття й Новий час до проблем влади великий інтерес проявляли Н. Макіавеллі, Т. Гоббс, Дж. Локк, Э. Кант і багато інших. Істотні внески у розробку теорії влади зробили Г. Моска, В. Парето, Р. Міхельс, М. Вебер.

Питання влади перебувають у центрі уваги сучасної політології й соціології. Але незважаючи на пильну увагу вчених до проблем влади, багато закордонних дослідників пишуть про ореол містики й таємничості, які оточують владу, про те, що поняття влада “смутно”. Французький учений Шевальє писав, що реальна влада завжди вабила до себе більше, чим міркування про неї. М.С. Хрущов у своїх мемуарах висловився про владу так: “Можна насититися всім: їжею, жінками ..., не можна насититися тільки владою, її хочеться усе більше й більше”.

Так що ж таке влада?

Історичний досвід показує, що там, де з'являється необхідність у погоджених діях людей (будь те окрема родина, група, соціальна верства, нація або суспільство в цілому), відбувається підпорядкування їхньої діяльності досягненню певних загальних цілей. І одночасно визначаються провідні й ведені, пануючі й підвладні, пануючі й підлеглі. Мотиви підпорядкування досить різноманітні. Вони можуть бути засновані на зацікавленості в досягненні поставленої мети, на переконанні в необхідності виконання розпоряджень, на авторитеті пануючих або просто на почутті страху перед небажаними наслідками у випадку непокори.

Таким чином, владні відносини об'єктивно властиві громадському життю. Вони необхідні для підтримки цілісності і єдності суспільства, для організації суспільного виробництва.

У політології існує кілька напрямків наукової думки, що представляють різні методологічні підходи до вивчення влади, її сутності, природи й т.п. Основні з них:

- *телеологічний*, що характеризує владу як стійку здатність досягнення поставлених цілей, одержання намічених результатів за допомогою інших людей;
- *біхевіористський*, що розглядає владу як особливий тип поведінки, при якому одні люди командують, – а інші – підкоряються (англійське слово behavior у перекладі означає "поведінка"); Цей підхід індивідуалізує розуміння влади, зводячи його до взаємодії реальних особистостей.
- *інструменталістський*, що трактує владу як можливість використання певних засобів впливу, у тому числі насильства;
- *структурно-функціоналістський*, що розглядає владу як властивість соціальної організації, як спосіб самоорганізації людської спільності, заснований на доцільності поділу функцій управління й виконання;
- *реляціоністський*, що розглядає владу як взаємодію індивідів, коли один індивід змінює поведінку іншого.

Крім названих, існують й інші підходи до проникнення в сутність влади.

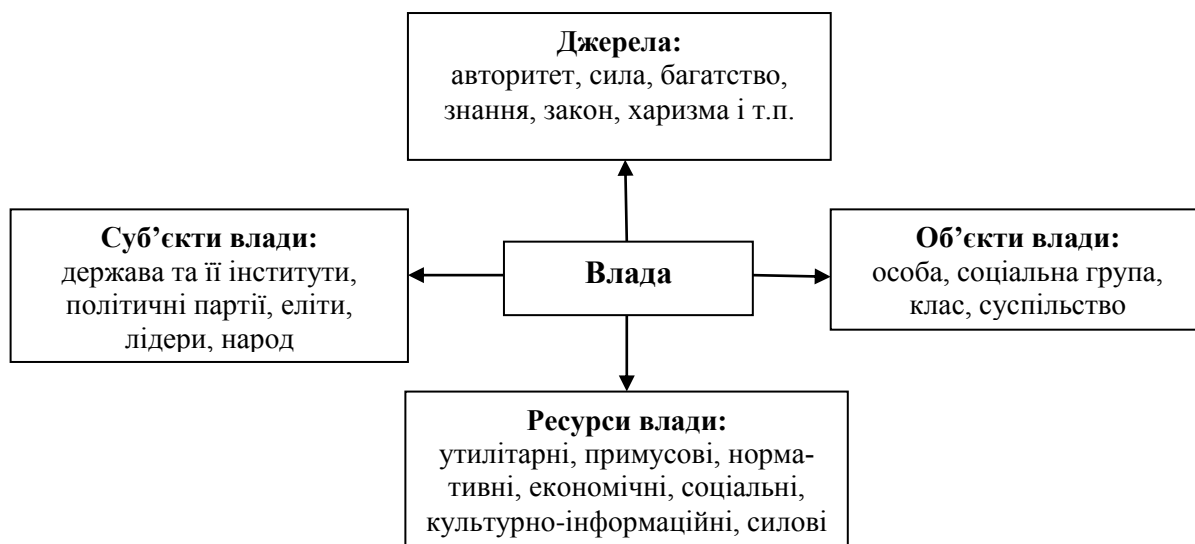
З урахуванням багатоаспектності влади можна дати лише саме загальне її визначення.

Влада – це здатність і можливість здійснювати свою волю, впливати на діяльність, поведінку людей за допомогою різного роду засобів – права, авторитету, примуса, переконання, насильства.

5.2 Структура політичної влади.

Основними компонентами влади є її джерела, суб'єкти, об'єкти, ресурси й процес, що є результатом взаємодії всіх її компонентів і що характеризується, насамперед механізмом, що забезпечує стабільність усього процесу володарювання (див. мал. 5.1).

Джерела влади – владна першооснова. Як джерела влади можуть виступати авторитет, сила, закон, багатство, знання, соціальний і політичний статус, харизма й т.д. Американський футуролог О. Тоффлер у книзі “Зміщення влади: знання, багатство й сила на порозі ХХ століття” докладно аналізує три основних джерела, що живлять владу. Згідно О. Тоффлеру, сила, багатство й влада зв'язані в єдину систему, у певних умовах взаємозамінні й у сукупності націлені на підтримку влади. Кожний із цих джерел дає владі певну якість: сила або погроза її застосування здатні лише на грубий примус, функціонально обмежені й властиві лише владі нижчого рівня. Багатство є джерелом влади середньої якості, що може мати у своєму розпорядженні як негативні, так і позитивні засоби стимулювання. Знання лежать в основі влади вищої якості, найбільш ефективною. Тоффлер стверджує, що в сучасному світі знання (у різних формах: інформації, науки, мистецтва, етики) у силу своїх переваг – нескінченності (невичерпності), загальнодоступності, демократичності – підкорили силу й багатство, ставши визначальним фактором функціонування влади.

Малюнок 5.1. Структура влади

Суб'єкти влади – носії влади, активна діюча величина в системі влади, від якої виходить вплив, впливають розпорядження, вказівки.

Суб'єкти влади, узяті в іншому відношенні, можуть бути і є самі об'єктами для вищестоящої влади.

Об'єкти влади – явища, предмети, органи, установи, підприємства, населення, на керівництво (керування) якими за законом або підзаконними актами спрямована діяльність влади.

Суб'єкти політичної влади мають складний, багаторівневий характер. Її первинними авторами є індивіди й соціальні групи, вторинними – політичні організації; суб'єктами найбільш високого рівня, що безпосередньо представляють у владних відносинах різні групи й організації, – політичні еліти й лідери. Зв'язок між цими рівнями може порушуватися.

Таким чином, *суб'єктом влади може бути окрема людина, організація, спільність людей, наприклад народ або навіть світове співтовариство, об'єднана наприклад в ООН.*

Безпосереднім суб'єктом влади звичайно виступають ті люди, які концентрують у своїх руках величезний вплив і довіру, фінансову могутність, потужні важелі впливу на інших людей.

Республіканська форма правління, демократичний політичний режим припускає владу народу, яку він реалізує безпосередньо (безпосередня демократія) і опосередковано через своїх представників у вищих органах політичної влади (представницька демократія). Однак можливості безпосередньої демократії обмежені багатьма обставинами. По-перше, занадто мало форм, що дозволяють залучити до вирішення політичних питань відразу весь народ (вищими із цих форм є вільні вибори й референдуми). По-друге, політичне керування суспільством – це постійна, компетентна робота. Представити в ролі такого органа весь народ просто неможливо. От чому влада народу – це насамперед представницька демократія, народ делегує свої владні права відповідним органам влади (законодавчим, виборчим, судовим) і конкретним особам (президент, прем'єр-міністр).

Влада неможлива без підпорядкування об'єкта. Суб'єкт завжди прагне, окрім засобів примуса, підкорити своїй волі об'єкт. Готовність об'єкта до підпорядкування залежить від ряду факторів: від власних якостей об'єкта володарювання, від характеру висунених до нього вимог, від ситуації й засобів впливу, які має в своєму розпорядженні суб'єкт. В остаточному підсумку в об'єкта владної волі завжди є нехай крайній, але все-таки вибір – заги-

нути, але не підкоритися. Усвідомлення залежності влади від рівня покірності населення знайшло своє практичне політичне вираження в акціях громадянської непокори, широко використовуваних у сучасному світі, у тому числі й в Україні, як засіб ненасильницької боротьби.

Важливою соціальною причиною підпорядкування одних людей іншим є нерівномірний розподіл ресурсів влади.

Ресурси влади – це всі ті засоби, використання яких забезпечує вплив на об'єкт влади відповідно до цілей суб'єкта. Ресурси влади дуже різноманітні. Вони можуть застосовуватися для заохочення, покарання або переконання.

Ресурси влади так само різноманітні, як різноманітні засоби задоволення різних потреб й інтересів людей. Існує кілька класифікацій ресурсів. Американський політолог А. Етціоні виділяє утилітарні, примусові й нормативні ресурси.

Утилітарні – це матеріальні й інші соціальні блага, пов'язані з повсякденними інтересами людей. З їхньою допомогою влада може “купувати” не тільки окремих політиків, але й цілі верстви населення. Ці ресурси використовуються як для заохочення, так і для покарання (збільшення або зменшення зарплати, надання або позбавлення соціальних пільг і т.п.).

Примусові – це міри адміністративного й громадського осуду або покарання. Вони використовуються тоді, коли не спрацьовують утилітарні ресурси. Це, наприклад, судове переслідування учасників страйку, не злякавшись економічних санкцій.

Нормативні – це засоби впливу на внутрішній світ, ціннісні орієнтації й норми поведінки людини. Вони покликані переконати підлеглих у спільності інтересів керівника й підлеглих, забезпечити схвалення дій суб'єкта влади, прийняття його вимог.

Існує класифікація ресурсів відповідно до найважливіших сфер життєдіяльності: економічні, соціальні, культурно-інформаційні, силові.

Економічні – це матеріальні цінності, необхідні для суспільного й особистого виробництва й споживання, гроші як їхній загальний еквівалент, техніка, земля, корисні копалини й т.п.

Політична влада використовує економічні ресурси для вирішення багатьох проблем загальнодержавного й міжнародного характеру. За допомогою економічних засобів політична влада може стимулювати інвестиції в національну економіку, стимулювати структурну перебудову господарства, не допустити монополізацію господарських галузей однією або двома компаніями, сповільнити темпи інфляції й істотно скоротити безробіття й бага-

то чого іншого. Для досягнення зазначених цілей політична, державна влада використовує, насамперед, кошти державного бюджету.

Соціальні ресурси – здатність підвищення або зниження соціального статусу або рангу, місця в соціальній стратифікації. Вони частково збігаються з економічними ресурсами. Наприклад, доход і багатство, будучи економічним ресурсом, одночасно характеризують і соціальний статус. Разом з тим, соціальні ресурси включають такі показники, як посада, престиж, медичне обслуговування, соціальне забезпечення й т.п.

У тих країнах, де високий рівень розвитку соціальних програм – завдяки чому населенню надана широка система страхування, високий рівень пенсій, розвинена система благодійних організацій і т.п., – більшість громадян зацікавлена в збереженні існуючої політичної влади.

Культурно-інформаційні ресурси – знання й інформація, а також засоби їхнього одержання й поширення: інститути науки й освіти, засоби масової інформації й ін. Контроль над знаннями й інформацією звичайно прямо пов'язаний з володінням економічними ресурсами, що мають першорядну значимість. Разом з тим, у сучасному світі досить чітко проявляється тенденція підвищення ролі культурно-інформаційних ресурсів як джерела влади. Мова йде, у першу чергу, про засоби масової інформації. Інформаційні ресурси здатні служити різним цілям: не тільки поширенню об'єктивних відомостей про діяльність уряду, положенню в суспільстві, але й маніпулюванню – управлінню свідомістю й поведінкою людей всупереч їхнім інтересам, а нерідко й волі, заснованому на спеціальних методах обману.

Силові ресурси – це армія, поліція (міліція), різні служби безпеки, прокуратура, суд, а також приналежна їм техніка, озброєння, в'язниці й т.д. Цей вид ресурсів традиційно вважається найбільш ефективним, вирішальним джерелом влади. Його використання здатне позбавити людину життя, волі й майна – його вищих цінностей. Особливо часто політична влада прибігає до такого роду ресурсів у випадках ослаблення своєї сили, моці й впливу на суспільство.

Різні ресурси влади звичайно застосовуються її суб'єктами в комплексі, особливо державою, у більшому або меншому ступені всіма видами ресурсів, що володіє.

У сучасних умовах політична влада використовує різні методи свого функціонування:

- установлення позитивних стимулів, переконання;
- примус;
- маніпулювання (різного роду обіцянки, які найчастіше не виконуються, установлення пільг і т.д.);

- блокування небажаних наслідків (створення перешкод конкурентам у боротьбі за владу, зокрема шляхом використанням піар-технологій, залякування негативними наслідками й т.д.);
- прямий і непрямий інформаційний контроль (нав'язування рекомендацій, пропозицій, створення певного іміджу й т.д.).

Домінуючим принципом механізму функціонування політичної влади є принцип її поділу. Основоположниками теорії поділу влади вважають англійського філософа Дж. Локка й французького просвітителя, правознавця, філософа Ш. Л. Монтеск'є. Відповідно до цієї теорії для правильного й ефективного функціонування держави повинні існувати незалежні друг від друга законодавча, виконавча й судова влади. Це створює систему "стримувань і противаг" проти посилення однієї галузі влади, зосередження влади в одному центрі, зловживання нею; сприяє продуманості, вивіреності, балансу в прийнятті рішень, а виходить, дієвості політичного керівництва й управління. Відповідно формується особливий механізм забезпечення волі й незалежності окремого індивіда, його захисту.

Носієм *законодавчої* влади виступає вищий представницький державний орган – парламент; *виконавча* влада – президент, уряд, міністерства й відомства, державно-адміністративні установи; *судова* влада – незалежні суди, що підкоряються тільки закону.

Уперше принцип поділу влади знайшов своє юридичне оформлення в Конституції США (1787), потім у Конституційних актах Великої французької революції. У сучасному світі в переважній більшості країн Конституціями закріплений поділ влади, у тому числі й в Україні.

5.3. Види влади. Специфіка політичної влади

Особливості різних елементів влади: суб'єкта, об'єкта, ресурсів і процесу – можуть бути використані в якості основ її типологізації. Однією із найбільш змістовних класифікацій влади є її поділ згідно з ресурсами, на яких вона ґрунтується, на *економічну, соціальну, культурно-інформаційну, примусову і політичну*.

Економічна влада – це контроль над економічними ресурсами, власність на різного роду матеріальні цінності. У відносно спокійні періоди суспільного розвитку економічна влада домінує над другими видами влади. Це є можливим, завдяки таким її якостям, як:

- зв'язок з матеріальними, первісними, найбільш сильно діючими потребами людей. Задоволення первісних потреб – в їді, одязі, житлі і т.п. – необхідна умова існування людини. Згідно, наприклад, теорії А. Маслоу, саме ці потреби, будучи незадоволеними, в вирішальній мірі детермінують

поведінку людини. Прямий зв'язок з основними потребами людини дозволяє широко використовувати економічну владу для забезпечення лояльності чи прямого підкупу політиків, чиновників виборців і т.п.;

- постійність дії. Економічна влада пов'язана із задоволенням повсякденних потреб людей. Тому вона діє на людей постійно, спонукаючи їх до певних дій, в той час як, наприклад, примусова влада, передбачає санкції лише за порушення закону і діє епізодично;

- непомітність і широкі засоби проникнення. Носієм економічної влади є гроші. Канали і обсяги їх переміщення важко контролювати. Це дозволяє широко використовувати фінансові ресурси, навіть порушуючи виборчі закони, для підтримки вигідних їх власниками політичних сил, в тому числі і під час виборчих компаній.

Соціальна влада – це можливість розподілу місцезнаходження в соціальній структурі – статусів, посад, пільг, привілеїв. Сучасні держави володіють великою соціальною владою. За допомогою соціальної політики, використовуючи соціальні ресурси, вони можуть впливати на суспільний стан широких верств населення, одержуючи завдяки цьому їх лояльність і підтримку.

Культурно-інформаційна (духовно-інформаційна) влада – це перш за все влада над людьми за допомогою наукових знань, інформації і засобів їх розповсюдження. Крім того, вона включає моральну, релігійну і деякі інші види влади, пов'язані з підкоренням на основі авторитету. В сучасному суспільстві із всіх видів духовного впливу на передові позиції виходить науково-інформаційна влада. Знання використовуються як для підготовки урядових рішень, так і для безпосереднього впливу на свідомість людей з метою забезпечення їх політичної лояльності і підтримки. Такий вплив здійснюється через учбові заклади і особливо за допомогою ЗМІ (газет, журналів, радіо, телебачення, Інтернету).

Примусова влада спирається на силові ресурси і означає контроль над людьми за допомогою застосування чи загрози застосування фізичної сили.

Об'єктом політології є не всяка влада, а тільки влада публічна, політична, під якою розуміється здатність класу, групи або індивіда проводити свою волю в суспільному житті, опираючись на систему установ, організацій, законів, політичних відносин.

Політична влада – це влада, здійснювана через державу й у державній системі, у системі політичних партій, організацій і рухів. Вона так чи інакше пов'язана з державою й державним регулюванням, але не обов'язково є державною владою.

Слід зазначити, що політична й державна влада, багато в чому збігаючись, у той же час не тотожні. Усяка державна влада є політичною владою, однак не всяка політична влада є державною. Зміст політичної влади набагато ширше, а державна влада є її центральним інститутом.

Політична влада реалізується не лише державним апаратом, але перш за все через діяльність політичних партій, суспільних організацій, суспільно-політичних рухів та інших суб'єктів політики.

Державна влада – своєрідне ядро політичної влади, оскільки лише держава володіє монополією на прийняття законів, обов'язкових для всього суспільства, і на легальне фізичне насилля.

Так, політичні партії проводять свою волю і впливають на своїх членів і на співчуваючих через статuti програми, інструкції тощо. Державна влада домінує в суспільстві, оскільки використовує своє монопольне право на примус. Суспільний зміст державної влади полягає в її здатності нав'язувати свою волю всьому суспільству, аж до подолання опору її опонентів шляхом застосування примусу і в необхідних випадках – насилля. Ця здатність санкціонована системою правових та ідеологічних норм.

Партії є суб'єктами політики, до арсеналу їх засобів входять суто політичні технології: узгодження інтересів, координування дій соціальних груп, пошук компромісів у спільних питаннях. Держава як основний суб'єкт влади керує суспільством політико-адміністративними засобами.

Політична влада на відміну від інших форм влади має свою специфіку. Її відмітні ознаки:

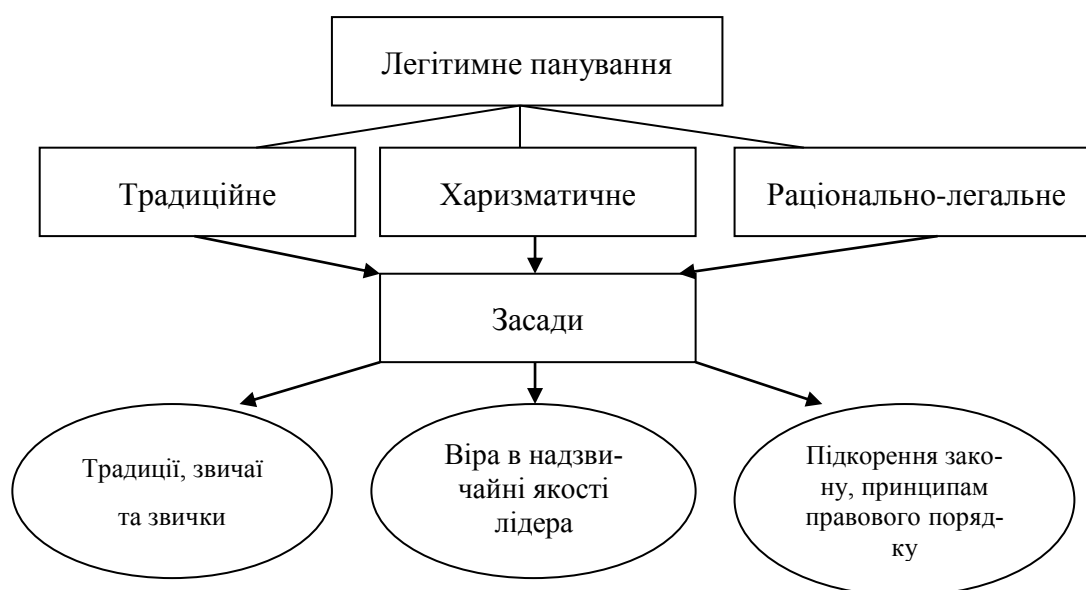
- *верховенство*, обов'язковість її рішень для всього суспільства й відповідно – для всіх інших видів влади. Вона може обмежити вплив інших форм влади в розумних межах, або взагалі усунути їх;
- *загальність*, тобто публічність. Це означає, що політична влада діє на основі права від імені всього суспільства;
- *легальність* у використанні сили й інших засобів володарювання в межах країни;
- *найширший спектр використовуваних засобів* для завоювання, утримання й реалізації влади.

5.4. Проблеми легітимності влади.

Визнання суспільством законності, правомірності офіційної влади позначається в політології поняттям **легітимність**. Дане поняття вказує на суспільне визнання влади, на те, що суспільство, народ робить їй довіру й підтримку, а не на правове, юридичне закріплення політичної влади у відповідних державних документах. Одержати юридичну, правову законність

тим, хто взяв у свої руки влада, нескладно. Тому й ціна такого формального визнання влади не настільки велика в порівнянні з визнанням політичної влади народом, тобто легітимністю політичної влади. Відповідно, варто розрізнити поняття “легітимність влади” (суспільне визнання її законності) і “легальність влади” (правове, формальне її закріплення).

Формування переконаності людей у правомірності й ефективності існуючої політичної влади може досягатися різними способами. Німецький соціолог М. Вебер виділив три типи легітимного панування (див. мал. 5.2).

Малюнок 5.2 – Типологія легітимного панування по М. Веберу

Перший тип – *традиційний*, це влада вождів, монархів. Легітимність їхньої влади ґрунтувалася на праві престолоспадкування, на визнанні божественного характеру влади монарха. Сама влада опирається на традицію населення підкорятися. Традиційний тип легітимності зберігся в країнах з монархічною формою правління (Саудівська Аравія, Йорданія, Кувейт й ін.) і примітивних суспільствах.

Другий тип – *харизматичний*. Термін “харизма” у перекладі із грецького означає “божественний дарунок”. Спочатку зміст терміна мав релігійний характер. До носіїв справжньої харизматичної влади М. Вебер відносив пророка Мойсея, царя Давида, Магомета, Будду. У сучасному суспільстві наявність у тієї або іншої особистості керівника виняткових якостей прямо не зв'язують із Богом. Однак у суспільній свідомості існує уявлення, що ця людина не така, як усі, що в нього є щось таке, незвичайне, надприродне, що вона користується заступництвом якихось вищих сил. Серед відомих історичних діячів харизматичними якостями наділялися Наполеон, Ленін, Сталін, Гітлер, Мао-Дзе-Дун й ін. Харизматичний тип влади характеризу-

ється абсолютною довірою населення до лідера в силу його видатних якостей. Отже, легітимність у харизматичному типі влади опирається на віру населення у виняткові здатності лідера. Звичайно харизматичний тип влади виникає в перехідних і нестабільних суспільствах. Цей тип влади зберігає своє значення й у країнах, що розвиваються.

Третій тип – *раціонально-легальний*. Він заснований на вірі в правильність формальних правил, по яких формується влада: вільні вибори, верховенство закону, рівна відповідальність влади й громадян перед законом і т.д. Даний тип легітимності характерний для демократичних країн.

Однак на практиці ці ідеальні типи М.Вебера вигадливо перемішані. Так, навіть у промислово розвинених і демократично стабільних країнах, наприклад у Великобританії, легітимність влади опирається на традиції (інститут монархії) і визнання результатів вільних виборів.

Англійський дослідник Д. Хелд виділяє такі види легітимності:

- легітимність, яка ґрунтується на апатії населення, що свідчить про його байдужість до сформованого стилю керівництва і форм правління;
- прагматична (інструментальна) легітимність, при якій виявлена владі довіра здійснюється в обмін на дані нею обіцянки тих чи інших соціальних благ;
- легітимність, як нормативна підтримка, вона передбачає співпадіння політичних принципів, поділюваних населенням і владою.

Легітимність влади – це не постійний, застиглий стан, а досить рухлива змінна. Легітимність влади на якихось етапах її існування може зростати, на якихось падати. У суспільстві відбуваються коливання легітимності влади. Ці коливання пов'язані із процесами легітимізації й делегітимізації влади. Легітимізація – це процес росту суспільного визнання лідерів й інститутів політичної влади. Делегітимізація – процес падіння авторитету лідера й інститутів політичної влади.

Найважливішими ознаками падіння легітимності влади є:

- ріст ступеня примусу;
- обмеження прав і свобод;
- заборона політичних партій і незалежної преси;
- ріст корумпованості всіх інститутів влади, їхнє зрощування із кримінальними структурами;
- низька економічна ефективність влади.

Остання ознака – найбільш істотний показник делегітимізації влади.

Легітимність влади може заперечуватися її супротивниками як відкрито, так і потай. Крайньою крапкою падіння легітимності влади є революції, державні перевороти.

У цілому легітимність влади перебуває в прямої залежності від її ефективності, тобто ступеня виконання владою своїх завдань і функцій. В ідеалі це означає гарантоване проведення в життя владних розпоряджень із найменшим рівнем примуса, мінімальними витратами. Необхідною умовою для цього є достатність підстав влади й ефективність використання її ресурсів.

Важливий показник ефективності влади – чітка взаємодія всіх її галузей, раціональність вертикальних і горизонтальних структур.

Не менше значення у відносинах громадян до влади має економічний добробут, забезпечення такого рівня і якості їхнього життя, який визнається в даному суспільстві нормою.

В цілому влада визнається ефективною, а виходить, і легітимною, якщо їй вдається забезпечити стабільність, визначеність, порядок. Влада, не здатна запобігти великим політичним конфліктам, громадянським й міжнаціональним війнам, протистоянню законодавчої й виконавчої влади, центра, регіональних і місцевих органів, губить свою легітимність.

У сучасному суспільстві вироблені різноманітні засоби легітимізації влади: політичні, ідеологічні, економічні й т.д. До політичних засобів відносяться, насамперед пошук підтримки, розширення соціальної бази влади. Важливим інструментом цієї форми легітимізації є демократизація громадського життя, розширення участі громадян в управлінні. Це створює відчуття загальної причетності людей до політики, що проводиться владою, дозволяє громадянам деякою мірою почувати себе її суб'єктом.

Відчуттю причетності до влади можуть сприяти пропаганда політичного курсу, що проводиться, ідеологічна обробка мас.

Найбільш дійовим засобом легітимізації влади є успішне здійснення державної політики й економічних програм, стійке зростання доходів населення й у цілому рівня життя.

Питання й завдання

1. У чому сутність влади?
2. Охарактеризуйте основні підходи до визначення влади.
3. Що являє собою структура влади? Які її основні елементи?
4. Назвіть відмітні ознаки політичної влади.
5. У чому різниця понять легітимність і легальність влади?
6. Для чого використовується принцип поділу влади?
7. Які типи легітимного панування виділяв М.Вебер?
8. Які джерела формування політичної влади в Україні?

Рекомендована література

1. Висоцький А.Ю. Легитимність: аналіз поняття. // Грані. – 2003. – № 1. – С.109-113.
2. Висоцький О. Легітимаційна політика: поняття і сутність. // Політичний менеджмент. – 2006. – № 3. – С. 3-20.
3. Воронов І. О. Феномен влади: горизонти людського і політичного виміру. – К., 2005.
4. Завершанский К.Ф. Легитимность: генезис, становление и развитие концепта // Полис. – 2001. – № 2. – С. 113-131.
5. Мишин В. М. Механизм ответственности власти. – Днепропетровск, 2001.
6. Піча В. М., Хома Н. М. Політологія: Навчальний посібник. – К.- Львів, – 2001.
7. Політологія: Підручник / М.І. Панов (керівн. авт. кол.), Л. М. Герасіна, В. С. Журавський та ін. – К., 2005.
8. Пролєсєв С.В. Метафізика влади. – К., 2006.
9. Реутов Е. В. Общество и власть. Кризис легитимности? // Социологические исследования. – 2006. -№ 1. – С. 82 – 88.
10. Халипов В.Ф. Наука о власти. Кратология: Учебное пособие. – М., 2002.
11. Энтин Л. М. Разделение властей. Опыт современных государств. – М., 1995.

Тема 6 Вибори в органи політичної влади

6.1 Соціальні функції й види виборів

6.2 Принципи виборів

6.3 Типи виборчих систем.

6.4 Виборча система України

Вибори – це демократичний спосіб формування, періодичної або позачергової зміни персонального складу органів державної влади чи підтвердження їхніх повноважень на новий строк. Вибори – це процедура призначення нових посадових осіб через вільне волевиявлення дієздатних громадян шляхом голосування за кандидатів, висунутих відповідно до встановлених законом правил й процедур. Вибори проводяться в різних демократичних організаціях: партіях, профспілках, акціонерних товариствах і т.д. У даній темі мова йде про вибори в масштабах держави.

6.1 Соціальні функції й види виборів

Політичні вибори – це не тільки безпосереднє голосування, але й широкий комплекс заходів і процедур щодо формування управлінських органів у державі. Головними серед них є:

- Призначення виборів і визначення дати їхнього проведення.
- Визначення границь виборчих округів і виборчих дільниць.
- Створення виборчих комісій (центральної, окружних, дільничних).
- Складання списків виборців.
- Висування й реєстрація кандидатів.
- Проведення передвиборної агітації.
- Голосування й підрахунок голосів.
- Оголошення результатів виборів, проведення якщо буде потреба повторного голосування або повторних виборів.

Соціальне призначення виборів відбивається в їхніх функціях. Розглянемо найважливіші функції виборів у демократичних системах.

1. *Вибори є головною формою прояву суверенітету народу, його політичної ролі як джерела влади.* За допомогою виборів забезпечується участь громадян у формуванні представницьких, законодавчих, виконавчих і судових органів влади, оскільки саме в результаті виборів обрані народом кандидати наділяються владними повноваженнями. Для більшості громадян вибори є єдиною формою їхньої реальної участі в політиці.

2. У зв'язку із цим у демократичному суспільстві вибори є *одним з найважливіших інститутів легітимізації існуючої політичної системи й політичного режиму.* Сам факт участі громадян у виборах звичайно означає підтримку ними певного типу політичної системи, політичного режиму, правил формування органів влади незалежно від того як відноситься населення до конкретних посадових осіб, уряду й правлячих партій.

3. Вибори служать *найважливішим каналом представлення в органах влади інтересів різних соціальних груп.* У період виборів створюються найбільш сприятливі можливості для усвідомлення громадянами своїх інтересів і включення їх у виборчі програми партій, рухів й окремих депутатів. Виборча кампанія активізує процес усвідомлення громадянами своїх інтересів у цей період, а кандидати в депутати, прагнучи одержати масову підтримку населення, стають особливо сприйнятливі до запитів і побажань виборців. І хоча депутати після перемоги на виборах нерідко забувають про свої обіцянки, у розвинених демократичних країнах депутатський корпус все-таки орієнтується на запити своїх виборців і свої зобов'язання. Таким чином, за результатами виборів соціальні інтереси населення одержують своє представництво в органах влади.

4. Вибори – це *спосіб зміни політичних еліт,* передача влади від одних людей до інших мирним демократичним шляхом через волевиявлення народу. У результаті виборів обновляється склад правлячої політичної й опози-

ційної еліти, змінюється політична вага партій і їхніх представників, створюється можливість входження в правлячу політичну еліту простих громадян.

5. У процесі виборів відбувається політична соціалізація населення, розвиток його політичної свідомості й політичної участі. У ході виборчого процесу різко розширюється потік політичної інформації й пропаганди, активізується різноманітна політико-освітня робота, концентрується увага людей на актуальних політичних проблемах й альтернативних шляхах їхнього рішення. Тому в цей період громадяни особливо інтенсивно засвоюють політичні цінності й норми, здобувають політичні навички й досвід.

Залежно від того, кого обирають, розрізняють вибори *президентські, парламентські й муніципальні* (вибори в місцеві органи влади).

В залежності від того, хто обирає, вибори бувають *прямі й непрямі*. Перші характеризуються тим, що питання про обрання вирішують громадяни. Прямими виборами обираються нижні або єдині палати парламентів (лише іноді й верхні), президенти в президентських і змішаних республіках. Для непрямих виборів характерно те, що питання про обрання вирішують не громадяни, а обрані ними особи – вибірники, депутати. Непрямими виборами часто обираються верхні палати парламентів, іноді президенти (наприклад, у США), уряд, судді й ін. Непрямі вибори можуть мати кілька ступенів або стадій.

Вибори бувають також *чергові й позачергові*. Чергові вибори проводяться в строки, зазначені в конституції або законі, чи призначаються у зв'язку з витіканням строку повноважень виборного органа. Позачергові вибори призначаються у випадку дострокового розпуску парламенту або відставки президента.

Вибори мають певну періодичність, що визначається строком повноважень виборних органів. Вона дозволяє виборцям регулярно оновлювати склад виборних органів, підтверджуючи довіру виборним особам або відмовляючи їм в ньому. Це спонукує виборних осіб і політичні об'єднання зважати на інтереси й настрої виборців, підтримувати з ними постійний зв'язок, переконувати їх у правильності обраного політичного курсу.

Тривалість строку повноважень виборного органа має велике значення. При визначенні оптимального строку враховується безліч факторів й обставин, включаючи національні й історичні традиції. Світова практика показує, що строк повноважень парламентів звичайно становить 4-5 років, президентів – 4-7 років.

Оптимальним строком вважається такий, протягом якого обрана особа могла б реалізувати свою програму, забезпечити стабільність і наступність політичного керівництва. Ураховується й те, що цей строк повинен бути не настільки великий, щоб політик міг забути про майбутні вибори й не пам'ятати про свою відповідальність перед виборцями.

6.2 Принципи виборів

Відповідати своєму соціальному призначенню вибори можуть лише тоді, коли вони базуються на певних принципах. Можна виділити дві групи таких принципів: по-перше, принципи виборчого права, що визначають статус, положення кожного громадянина на виборах, по-друге, загальні принципи організації виборів (див. мал. 6.1).

Розглянемо основні демократичні *принципи виборчого права*:

Малюнок 6.1 – Основні демократичні принципи виборчого права

Загальність – всі громадяни, незалежно від статі, расової, національної, класової або професійної приналежності, освіти, мови, рівня доходу, багатства, конфесії або політичних переконань мають активне (як виборець) і пасивне (як кандидат) право на участь виборах. Загальність обмежується певним набором цензів. Цей набір значною мірою й характеризує рівень демократичності виборчого права.

Виборчі цензи – вимоги, яким повинен відповідати громадянин для одержання права брати участь у виборах.

Віковий ценз дозволяє участь у виборах лише з певного віку, як правило, при досягненні повноліття. Для реалізації пасивного виборчого права віковий ценз, як правило, вище двадцяти років. В Україні кандидатом на посаду президента може стати громадянин не молодший тридцяти п'яти років, а депутатом Верховної Ради – не молодший двадцяти одного року.

Ценз громадянства поширює пасивне виборче право тільки на громадян за народженням.

Ценз недієздатності обмежує виборчі права психічно хворих, що повинно бути підтверджене судовим рішенням.

Моральний ценз обмежує або позбавляє виборчих прав осіб, що перебувають по вироку суду в місцях позбавлення волі.

У багатьох виборчих системах існує *ценз осілості*, що висуває як умову допуску до виборів, певний строк проживання в даній місцевості. Наприклад, для парламентських виборів потрібне постійне проживання у відповідному виборчому окрузі: у США – 1 міс., у ФРН – 3 міс., у Канаді – 12 міс., в Ірландії – мати “місце для сну”, у Норвегії – проживати в країні не менш 5 років.

Довгий час у багатьох країнах виборче право було привілеєм чоловічої статі й зовсім не поширювалося на жінок, тобто існував ценз статі. Уперше *ценз статі* був відмінений у Новій Зеландії в 1893 р., в 1920 р. ценз статі скасували в США, в 1928 р. – в Англії, в 1944 р. – у Франції, в 1956 р. – у Греції, в 1971 р. – у Швейцарії.

Рівність – кожен виборець має тільки один голос, що оцінюється незалежно від його приналежності тій або іншій людині. При цьому ні майнове положення, ні посада, ні які-небудь інші статусні або особисті якості не повинні впливати на положення громадянина як виборця.

Рівність виборчих прав передбачає також примірну рівність чисельності виборців у виборчих округах. Це необхідно для того, щоб голоси виборців мали приблизно однакову вагу при обранні депутата. На практиці забезпечити примірну рівність чисельності виборців у виборчих округах досить складно. Тому деякі відхилення від цього принципу допускаються.

Таємниця виборів – рішення конкретного виборця не повинне бути кому-небудь відомо. Цей принцип забезпечує свободу вибору, охороняє громадян від можливих переслідувань. Практично таємниця виборів забезпечується закритою процедурою голосування, наявністю спеціальних кабін для голосування, стандартною формою бюлетенів для голосування або ж використанням замість паперових бюлетенів спеціальної техніки, що забезпечує таємницю виборчого рішення й полегшує процес голосування й підрахунок його результатів. Таємниця виборів забезпечується також опечату-

ванням виборчих урн, строгим покаранням за порушення виборчої таємниці й т.д.

Пряме (безпосереднє) голосування – виборець приймає рішення безпосередньо про конкретного кандидата на виборну посаду. Між виборцями й кандидатами немає ніяких опосередкованих інстанцій.

Поряд із принципами виборчого права політична практика виробила **принципи організації виборів:**

Свобода вибору. Має ряд аспектів. Це насамперед відсутність політичного, адміністративного, соціально-економічного, психологічного й інформаційного тиску на виборців, активістів, кандидатів й організаторів виборів. Приклади політичного тиску – розправи із супротивниками, з активістами або прихильниками партій-конкурентів; адміністративного – погроза зняття з керівної посади керівників й інших посадових осіб, що не зуміли “організувати” перемогу правлячої партії, залякування звільненням працівників, що відмовляються ставити підпис в підтримку висування зацікавленого кандидата й т.п.; соціально-економічного – підкуп, погрози або реальні санкції, у тому числі стосовно цілих категорій населення за допомогою підвищення оплати праці, виплати затриманих зарплат, пенсій, допомоги і т.п., обіцянки пільг і привілеїв для окремих регіонів і т.п.; психологічного – залякування виборців погрозою громадянської війни, масовими репресіями й т.п. у випадку перемоги на виборах і приходу до влади партії-опонента; інформаційного – систематична однобока й/або перекручена подача інформації.

Наявність вибору альтернативних кандидатів. По самому своєму значенню термін “вибори” припускає відбір з різних пропозицій. У тому випадку, якщо є лише один кандидат (або партія), мова може йти про його (її) схваленні або несхваленні виборцями, а не про вибори в повному змісті цього слова.

Змагальність, конкурентноздатність виборів. Повинні бути створені умови для всіх кандидатів і політичних сил для боротьби за довіру виборців: ознайомлення їх зі своїми програмами, переконання в перевагах пропонованих рішень актуальних проблем і т.д. При цьому повинні дотримуватися певні етичні принципи, що зобов'язують стримано, терпимо ставитися до політичних конкурентів, не допускаючи образ на їх адресу, фальсифікації фактів і т.д.

Періодичність і регулярність виборів. Вибори здатні виконувати конструктивні функції, служити інструментом демократії за умови, що носії мандатів обираються на певний, не занадто великий строк. Це необхідно для

того, щоб виборці могли контролювати своїх представників, запобігати зловживанню владою й коректувати політичний курс уряду.

Рівність можливостей політичних партій і кандидатів. Вона припускає насамперед примірну рівність їх матеріальних й інформаційних ресурсів. На це спрямовано такі міри, як установлення для будь-якої партії рівня витрат на проведення виборів, обмеження розміру внесків організацій й окремих осіб у виборчі фонди партій і кандидатів, надання їм на принципах рівності безкоштовного часу на державному телебаченні й радіо й ін.

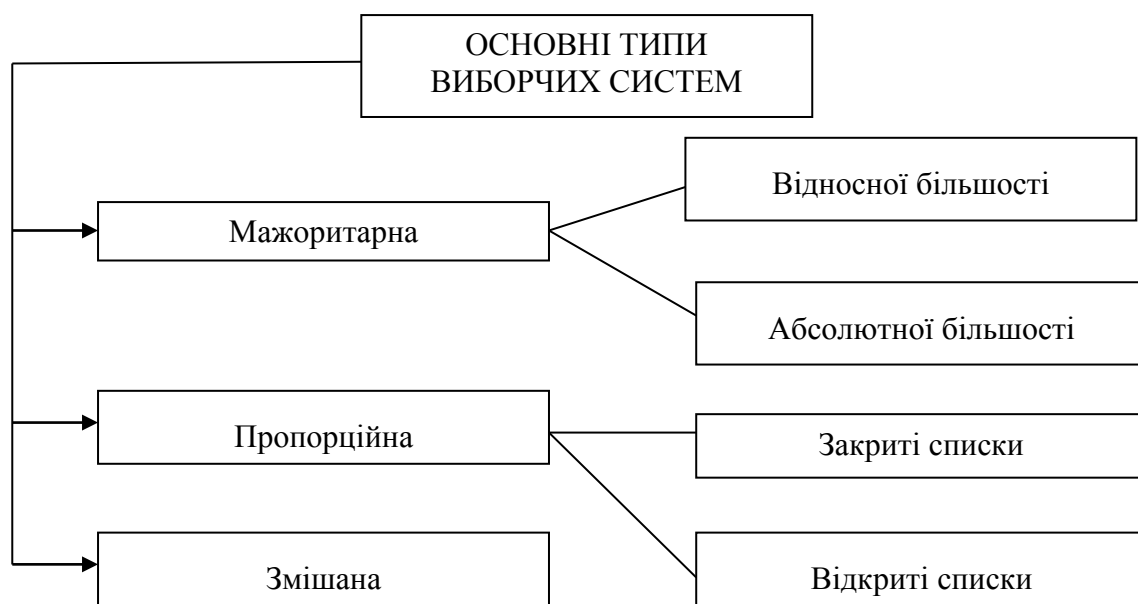
6.3. Типи виборчих систем

Головним регулятором виборів є виборча система.

Виборча система – це сукупність правил, прийомів, процесів, що забезпечують і регулюють легітимне формування органів політичної влади.

Виборча система визначає загальні принципи організації виборів, а також способи переведення голосів виборців у мандати, владні посади. Основне призначення виборчої системи – забезпечити представництво волі народу, а також сформувати життєздатні й ефективні органи влади. У кожній країні виборча система формується на основі законодавства, що деталізує основні положення щодо даної системи, зафіксовані в конституції країни.

Виборчі системи пройшли тривалий еволюційний шлях. За майже тривіковий розвиток представницька демократія виробила дві основні форми участі громадян у формуванні органів державної влади й місцевого самоврядування: *мажоритарну* й *пропорційну* виборчі системи. На їхній основі в сучасних умовах застосовуються й змішані форми (див. мал. 6.2).

Малюнок 6.2 – Основні типи виборчих систем

Мажоритарна виборча система характеризується тим, що обраним у той або інший виборний орган вважається кандидат (або список кандидатів), що набрав передбачене законом більшість голосів. Залежно від того, яка більшість потрібна для перемоги на виборах, мажоритарні виборчі системи діляться на систему відносної й абсолютної більшості.

Мажоритарна система відносної більшості – це система, при якій обраним вважається той кандидат, хто одержав найбільшу кількість голосів, тобто більше голосів, чим кожний з його суперників. Це найпростіша система. Вона завжди результативна, тому що хто-небудь завжди набирає відносну більшість голосів. Величезна перевага цієї системи – виключення другого тура. При цій системі, як правило, не встановлюється обов'язковий мінімум участі виборців у голосуванні

Мажоритарна система абсолютної більшості вимагає для обрання абсолютної більшості голосів виборців, тобто більше половини ($50\% + 1$) загального їхнього числа. При цій системі, як правило, встановлюється нижній поріг участі виборців у голосуванні. Якщо він не досягнутий, то вибори вважаються такими, що не відбулися.

Достоїнство даної системи в порівнянні із системою відносної більшості полягає в тому, що обраними вважаються кандидати, підтримані дійсною більшістю виборців, що проголосували, навіть якщо ця більшість становила один голос. У випадку, якщо жоден кандидат не одержав понад половину голосів, проводиться другий тур виборів, на якому, як правило, представлені два кандидати, що одержали найбільшу кількість голосів. У другому турі переможець, як правило, визначається по системі відносної більшості.

Пропорційна система припускає розподіл мандатів пропорційно голосам, отриманим партіями або партійними блоками.

Як і мажоритарна, пропорційна система має різновиди. Існує два її види:

- *голосування по закритих партійних списках.* У цьому випадку виборець голосує за партійний список у цілому, не міняючи порядку розташування кандидатів;

- *голосування з відкритими партійними списками.* У цьому випадку виборець має право голосувати не тільки за партійний список у цілому, але й переставляти кандидатів у списку за своїм вибором.

Мажоритарна й пропорційна системи мають свої достоїнства й недоліки.

До числа достоїнств мажоритарної виборчої системи відноситься те, що в ній закладені можливості формування ефективно працюючого й стабі-

льного уряду. Це досягається шляхом розподілу мандатів серед великих, добре організованих партій, які на основі більшості формують однопартійні уряди. Ця система також спонукає дрібні партії створювати блоки або коаліції ще до початку виборів. Практика показує, що створені на цій основі органи влади є стійкими і здатними проводити тверду державну політику.

При мажоритарній виборчій системі населення голосує за конкретних депутатів. У результаті виникають міцні стійкі зв'язки між депутатами й виборцями. Оскільки депутати обираються безпосередньо громадянами певного округу й звичайно розраховують на своє переобрання, то вони більше орієнтуються на свій електорат, намагаються по можливості виконати свої передвиборні обіцянки або відгукнутися на поточні прохання виборців. У свою чергу виборці краще знають своїх депутатів, чим при їхньому обранні в загальному партійному списку при пропорційній системі.

Разом з тим мажоритарна виборча система містить і ряд істотних недоліків. Ця система багато в чому спотворює реальну картину переваг і тим самим не віддзеркалює волю виборців. При даній системі для розподілу парламентських мандатів найчастіше має значення тільки факт одержання кандидатом відносної більшості голосів. Голоси ж, віддані іншим кандидатам, при розподілі мандатів до уваги не приймаються й у цьому сенсі пропадають. Існує досить велика можливість маніпулювати волею виборців через “нарізку виборчих округів”. Знаючи переваги виборців, можна маніпулювати географією округів. Наприклад, створити чисто сільські й чисто міські округи, або, навпаки, їх змішувати, коли це вигідно тому або іншому кандидату й т.д.

Таким чином, мажоритарна виборча система створює можливість формування уряду, що опирається на більшість у парламенті, але не користується підтримкою більшості населення. Вона сильно обмежує доступ у парламент представників меншості, у тому числі невеликих партій. У результаті мажоритарна виборча система може послабити легітимність влади, викликати в громадян недовіру до політичного ладу, пасивність на виборах.

Пропорційна виборча система значною мірою дозволяє усунути явну невідповідність між кількістю поданих за партію голосів і кількістю одержуваних нею депутатських місць. Тим самим пропорційна виборча система найбільш адекватно віддзеркалює політичну волю населення. До достоїнств пропорційної виборчої системи відноситься й те, що в сформованих з її допомогою органах влади представлена реальна картина розміщення політичних сил. Вона створює можливість бути представленими в органах влади національним, релігійним меншостям й іншим соціальним верствам, що утворюють дрібні партії. Тим самим пропорційна виборча система забезпечує

зворотний зв'язок між державою й організаціями громадянського суспільства, сприяє легітимізації влади, активізує участь населення у виборах.

До недоліків пропорційної виборчої системи варто віднести відносно меншу стабільність уряду. Характерне для цієї системи широке представництво в парламенті різних політичних сил дуже часто не дозволяє якій-небудь партії сформувати однопартійний уряд і спонукає до утворення коаліцій. Об'єднання ж різнорідних по своїм цілям партій може приводити до загострення протиріч між ними, до розпаду коаліцій і відставки уряду. Оскільки при пропорційній виборчій системі голосування здійснюється не за конкретних кандидатів, а за списки партій, об'єднань, остільки досить слабкий безпосередній зв'язок між депутатами й виборцями. Це обставина також сприяє більшій залежності депутатів від своїх партій, чим від виборців. Така несвобода може негативно позначитися на процесі прийняття важливих законів, депутат найчастіше голосує в інтересах партії і її лідерів, чим своїх виборців.

Для того, щоб перебороти надмірне партійне дроблення складу парламенту, обмежити можливість проникнення в нього дрібних партій або ж представників украй радикальних, а часом й екстремістських сил, багато країн використовують так звані “виборчі пороги”, що встановлюють необхідний для одержання депутатських мандатів мінімум голосів виборців. У різних країнах, що використовують пропорційну систему цей “порог” коливається. Так в Ізраїлі він становить 1 %, у Данії – 2 %, в Україні – 3 %, в Італії, Угорщині – 4 %, у Німеччині, Росії – 5 %, у Грузії – 7 %, у Туреччині – 10 %. Кандидати тих партій або партійних блоків, які не переборолі цей “порог”, автоматично виключаються зі списку претендентів. Високий “виборчий поріг” часом приводить до того, що значна частина виборців виявляється не представленою в парламенті; мінімальний – власне кажучи, виявляється неефективним.

У ряді країн з метою з'єднати позитивні сторони різних систем і звести до мінімуму їхні недоліки створюються виборчі системи *змішаного типу*, у яких тим або іншим способом сполучаються елементи мажоритарної й пропорційної систем. Практична реалізація змішаної виборчої системи в процесі голосування полягає в тому, що кожен виборець одержує два бюлетені. Відповідно в нього два голоси: одним він голосує за конкретного кандидата, що балотується по даному виборчому округу, іншим – за політичну партію, об'єднання.

6.4 Виборча система України

Виборча система України ґрунтується на таких законодавчих актах: Конституції України, законі України "Про вибори Президента України", Законі України "Про вибори народних депутатів України", Законі України "Про вибори депутатів Верховної Ради Автономної Республіки Крим, місцевих та сільських, селищних, міських голів".

Законодавчі акти про вибори Президента України передбачають порядок висунення і реєстрації кандидатів у президенти України. Згідно з Конституцією України, чергові вибори Президента України проводяться в останню неділю п'ятого року повноважень Президента України. У разі дострокового припинення повноважень Президента вибори проводяться протягом 90 днів з дня їх припинення.

Вибори Президента України проводяться за мажоритарною системою абсолютної більшості.

Чергові вибори до Верховної Ради України проводяться в останню неділю березня п'ятого року повноважень Верховної Ради України. Позачергові вибори до Верховної Ради України призначаються Президентом України і проводяться протягом 60 днів з дня опублікування рішення про дострокове припинення повноважень. Рішення про початок виборчої кампанії приймає Центральна виборча комісія (ЦВК).

Депутати Верховної Ради України до 2006 року обиралися за пропорційно-мажоритарною виборчою системою, 50% (225 депутатів) обиралися в одномандатних виборчих округах на основі мажоритарної виборчої системи відносної більшості, а інші 50% депутатів – за списками кандидатів у депутати від політичних партій, виборчих блоків у багатомандатному загальнодержавному виборчому окрузі на основі пропорційного представництва.

По багатомандатному загальнодержавному виборчому округу мандати розподілялися між партіями, виборчими блоками партій, що отримали 4 і більше відсотків голосів виборців пропорційно до отриманих ними голосів. По одномандатному виборчому округу обраним вважався кандидат, який одержав більшість голосів виборців, які взяли участь у голосуванні відносно інших кандидатів, котрі балотувались по даному виборчому округу.

Вибори депутатів обласних, районних, міських, селищних та сільських рад, а також голів цих рад проводилися за мажоритарною системою відносної більшості по одномандатних виборчих округах.

Для проведення виборів до Верховної ради України в 2006 році, згідно з новим Законом України "Про вибори народних депутатів України", ЦВК створила багатомандатний округ, який охоплював усю територію України. Практично всі депутати, за винятком сільських і селищних рад, обиралися за пропорційною виборчою системою. Законом установлені певні

бар'єри для відсіювання партій і партійних блоків: для реєстрації в Центральній виборчій комісії вони повинні зібрати на свою підтримку 200 тисяч підписів виборців, а також подолати 3 % бар'єр для розподілу мандатів у законодавчому органі.

За такою ж системою проводяться дострокові вибори до Верховної Ради України в вересні 2007 року.

Вибори відбуваються на засадах законності, політичного плюралізму, гласності та відкритості, рівності прав усіх суб'єктів виборів, свободи передвиборчої агітації, однакових можливостей доступу до засобів масової інформації.

Безпосереднім актом волевиявлення громадян є голосування. В Україні кожен виборець має голосувати особисто. Процедура голосування складається з ідентифікації особи виборця, отримання бюлетеня і власне самого голосування.

Підрахунок голосів, поданих виборцями, здійснюють члени дільничних виборчих комісій відразу ж після закінчення голосування. Результати виборів по багатомандатному загальнодержавному виборчому округу встановлює ЦВК на підставі протоколів, складених окружними виборчими комісіями.

Питання й завдання

1. Що таке вибори і які їхні соціальні функції в демократичному суспільстві?
2. Які види виборів ви знаєте?
3. Назвіть і охарактеризуйте основні принципи виборчого права.
4. На яких принципах організуються демократичні вибори?
5. Що таке мажоритарна система і які її види Ви знаєте?
6. Що являє собою пропорційна виборча система?
7. Якій виборчій системі ви віддаєте перевагу й чому? Поясніть.
8. Які особливості виборчої системи України?

Рекомендована література

1. Бебик В.М. Базові засади політології: історія, теорія, методологія, практика. – К., 2000.
2. Бекешкіна І.Е. Традиція вивчення виборчої поведінки та вітчизняні реалії // Проблеми розвитку соціологічної теорії. – К., 2001.
3. Варій М. Й. Політико-психологічні передвиборчі та виборчі технології: Навч.- метод. посібник. – К., 2003.

4. Піча В. М., Хома Н. М. Політологія: Навчальний посібник. – К.- Львів, – 2001.
5. Політологія: Учебник для вузов / под ред. М. А. Василика. – М., 2001.
6. Райковський Б. Політологічний аналіз виборчого процесу // Політичний менеджмент. – 2007. – № 2. – С. 68 – 76.
7. Сучасний виборчий PR: Навч. посібник / В. В. Лісничий, В. О. Грищенко, В.М. Іванов та ін. – Сєвєродонецьк, 2001.

Терміни і поняття

Аристократія – форма правління, за якої державна влада належить привілейованій меншості; вищий, привілейований стан (група) певного суспільства, що володіє особливими правами чи можливостями.

Біхевіоризм – психологічний напрям у політології та соціології, що орієнтує на вивчення проблем політики і політичних відносин крізь призму поведінки особи і груп.

Вибори – процедура обрання або висунення певних осіб, способом відкритого чи закритого (таємного) голосування; найбільш поширений метод створення органів та інститутів влади.

Виборча система змішана – такий порядок визначення результатів голосування, у якому поєднані елементи мажоритарної та пропорційної системи.

Виборча система мажоритарна – такий порядок організації виборів і визначення результатів голосування, коли обраним вважається кандидат (або список кандидатів), який отримав більшість голосів у виборчому окрузі.

Виборча система пропорційна – такий порядок організації виборів і визначення результатів голосування, за якого розподіл мандатів між партіями, які висунули своїх кандидатів у представницький орган, проводиться згідно з кількістю отриманих партією голосів.

Влада – 1) здатність, право й можливість розпоряджатися ким-небудь або чим-небудь, а також чинити вирішальний вплив на долю, поведінку та діяльність людей з допомогою різноманітних засобів: права, авторитету, волі, примусу та ін.; 2) система державних органів.

Влада виконавча – одна із трьох гілок державної влади, яка організовує та спрямовує внутрішню й зовнішню діяльність держави, забезпечує здійснення втіленої в законах волі суспільства, охорону прав і свобод людини.

Влада законодавча – одна з трьох гілок державної влади, сутність якої полягає у здатності держави здійснювати свою волю, впливати на дія-

льність і поведінку людей за допомогою законів, правових актів, рішень, що їх приймають представницькі органи влади.

Влада державна – вища форма політичної влади, що спирається на спеціальний управлінсько-владний апарат і володіє монопольним правом на видання законів, інших розпоряджень і актів, обов'язкових для всього населення.

Влада політична – здатність класу, групи або індивіда проводити свою волю в суспільному житті, опираючись на систему установ, організацій, законів, політичних відносин.

Влада судова – одна з трьох гілок державної влади, необхідна умова реалізації принципу поділу влади, покликана запобігати можливості змови чи протистояння двох інших гілок влади (законодавчої та виконавчої), створювати перепони, щоб унеможливити виникнення диктатури.

Герменевтика політична – одна з галузей прикладної політології, зорієнтована на тлумачення, інтерпретацію політичних документів.

Геронтократія – наявність у владних структурах великої кількості людей похилого віку та їх участь в управлінні державою, партією чи урядом або правління політичних лідерів, які довгий час перебувають при владі.

Демагогія – форма свідомого введення в оману широких мас, спекуляція на реальних труднощах і проблемах, потребах і сподіваннях людей з метою досягнення політичного успіху.

Доктрина – систематизоване філософське, політичне чи ідеологічне учення, сукупність принципів, концепцій.

Електорат – сукупність громадян, яким надане право брати участь у виборах певного органу, політичної партії чи конкретної особи.

Засоби масової інформації (ЗМІ) – періодичні друковані видання та інші форми розповсюдження інформації, спрямовані на охоплення необмеженого кола осіб, соціальних груп, держав з метою оперативного інформування їх про події і явища у світі, конкретній країні, певному регіоні, зорієнтовані на виконання специфічних функцій (контролю, спостереження, соціалізації, розвитку культури населення та ін.)

Ідеократія – верства професійних ідеологів, що культивують залежність суспільної свідомості від ідеології.

Ідеологія політична – сукупність систематизованих ідей, поглядів, уявлень тієї або іншої соціальної групи (спільності), яка містить теоретичне осмислення політичного життя й захищаюча її інтереси й цілі за допомогою політичної влади.

Іміджіологія – наука, що вивчає проблеми формування і створення в суспільній свідомості образів суспільних інститутів (держави, політичних

партій, організацій, установ) та окремих політичних лідерів, виробляє сукупність прийомів, технологій і засобів формування в суспільній свідомості відповідних образів реальних суб'єктів політики.

Інженерія виборча – пристосування виборчих процедур до реалізації інтересів правлячої та політичних еліт щодо до завоювання і збереження влади в державі (регіоні, місті тощо).

Консерватизм – політична ідеологія і практика суспільно-політичного життя, зорієнтована на збереження і підтримання існуючих форм соціальної структури, традиційних цінностей і морально-правових засад.

Легітимність влади – визнання суспільством законності, правомірності офіційної влади. Не означає юридично оформленої законності й цим відрізняється від легальності влади.

Лібералізм – учення і суспільно-політична течія, яка робить установку на забезпечення свободи особистості, її прав і обмеження сфери діяльності держави.

Макіавеллізм – різновид політичної поведінки, що виправдовує будь-які засоби(в тому числі й віроломні, жорстокі) заради досягнення поставленої мети. Термін пов'язаний з ім'ям італійського політичного діяча й мислителя Н. Макіавеллі.

Моніторинг політичний – процес спостереження, дослідження перебігу політичних процесів, попередження їх небажаного розвитку й прогнозування політичних ситуацій, можливого їх негативного повороту.

Нацизм – назва німецького фашизму, що походить від назви Націонал-соціалістської робітничої партії Німеччини. Для ідеології нацизму характерні: расизм, шовінізм, антидемократизм, елітизма, зовнішньополітичний експансіонізм, марення про світове панування.

Націоналізм – світогляд і система політичних поглядів, яка проголошує пріоритет національних цінностей щодо усіх інших.

Неоконсерватизм – сучасна політична течія, що пристосовує традиційні цінності консерватизму до реалій постіндустріального суспільства.

Неолібералізм – різновид класичного лібералізму, який трансформував ряд його ідей, зокрема розширив соціальні функції держави і межі її втручання в економічну і соціальну сфери.

Неофашизм – різноманітні варіанти відтворення елементів ідеології і політичної практики фашизму, соціальну базу яких становлять маргінальні верстви населення.

Олігархія – політичне та економічне панування, влада, правління невеликої групи людей, а також сама правляча група. Термін було запрова-

джено Платоном і Аристотелем для позначення однієї з найгірших, на їхню думку, форм правління, коли "владарюють багаті, а бідні не беруть участі у правлінні".

Охлократія – 1) ситуація заколотів, погромів, безладдя, в якій господарем становища є натовп; 2) влада суспільно-політичних груп, що апелюють до популістських настроїв у їх примітивних, масових варіантах.

Плебісцит – всезагальне опитування громадян з метою виявити їхню думку, волю й позицію щодо якогось спільного й значущого питання.

Плутократія – 1) державний лад, за якого політична влада формально і фактично належить заможній верхівці панівних класів і структурі якого центральне місце належить володарям фінансового капіталу; 2) панування багатіїв, які завдяки своєму багатству активно впливають на державні владні інституції, внутрішню і зовнішню політику держави.

Плюралізм – система влади, заснована на взаємодії та співпраці основних політичних сил і організацій.

Поділ влади – принцип розмежування функцій в єдиній системі державної влади з поділом її на законодавчу, виконавчу й судову гілки влади, які здійснюють свої повноваження кожна самостійно, врівноважуючи одна одну.

Політика – організаційна, регулятивна і контрольна сфера суспільства, в межах якої здійснюється соціальна діяльність, спрямована головним чином на досягнення, утримання й реалізацію влади індивідами й соціальними групами задля здійснення власних запитів і потреб

Політика внутрішня – комплекс заходів, що охоплює напрями економічної, національної, демографічної, соціально-інтеграційної, соціально-культурної, примусової і т. п. діяльності держави, її структур та інститутів зорієнтованих на погодження інтересів різних верств населення.

Політика зовнішня – загальний курс держави в міжнародних справах, який регулює взаємовідносини з іншими державами та інституціями у відповідності з потребами, принципами і цілями її внутрішньої політики.

Політична боротьба – явище політичного життя, в основі якого лежить зіткнення інтересів різних політичних сил, кожна з яких прагне досягнення певної політичної мети.

Політична воля – здатність політичного суб'єкта до послідовної реалізації поставлених цілей у сфері політичної влади.

Політичний маркетинг – різновид некомерційного маркетингу, діяльність, спрямована на створення, підтримання чи зміну поведінки людей щодо конкретних політичних лідерів, організацій, ідей громадянського значення.

Політичний менеджмент – 1) система управління політичними процесами; 2) наука і мистецтво аналізу тенденцій політичного розвитку, передбачення його наслідків, вироблення рекомендацій для політичного керівництва та забезпечення реалізації в політичній практиці.

Політичні відносини – реальні практичні відносини, взаємозв'язки соціальних суб'єктів, у яких відображені їхні інтереси і здійснюється політична діяльність – співробітництво чи боротьба (вибори, референдуми, мітинги, зібрання, маніфестації, страйки тощо).

Політичні технології – сукупність методів і систем послідовних дій, спрямованих на досягнення необхідного політичного результату.

Політологія – це наука, яка містить в собі систему знань про політику, політичну владу, політичні відносини й процеси, про організацію політичного життя суспільства.

Популізм – загравання влади або політичних лідерів з народом для забезпечення своєї популярності, що характеризується демагогічними гаслами, необгрунтованими обіцянками.

Прикладна політологія – галузь науки про політику, яка безпосередньо стосується процесів практичного здійснення політики.

Ресурси влади – це всі ті засоби, використання яких забезпечує вплив на об'єкт влади відповідно до цілей суб'єкта

Референдум – всенародне голосування з метою виявлення громадської думки для прийняття остаточного рішення щодо державних законів та інших питань загальносуспільного значення.

Секуляризація – процес звуження сфери функціонального впливу релігії, церкви на життєдіяльність соціуму, індивіда, звільнення сегментів їх життя від опіки релігійних інститутів, від релігійно-церковного санкціонування.

Соціал-демократія – ідеологічна і політична течія, яка пропагандує концепції соціального партнерства, активне втручання держави в економічне життя, перерозподіл доходів на користь незаможних, розвиток численних державних програм і т. ін.

Соціалізм – вчення і теорії, які стверджують ідеал суспільного устрою, заснованого на суспільній власності в різноманітних формах, відсутності експлуатації, справедливому розподілі матеріальних благ і духовних цінностей залежно від затраченої праці, на основі соціально забезпеченої свободи особистості.

Теократія – форма державного правління, за якої вся повнота влади в державі належить главі церкви та духовенству.

Тимократія: за Платоном – тип державного устрою, схильний до безперервних воєн

Фашизм – 1) ідейно-політична течія, що сформувалася на основі синтезу сутності нації як вічної та найвищої реальності та догматизованого принципу соціальної справедливості; **2)** екстремістський політичний рух, різновид тоталітаризму.

Харизма – інтелектуальна і духовно-моральна винятковість лідера, "божий дар", доповнений найвищим професіоналізмом та інтуїцією керівника.

Ценз – умова, що обмежує участь особи у здійсненні тих або інших прав.

Шовінізм – агресивна форма націоналізму, проповідь національної виключності, протиставлення інтересів однієї нації інтересам іншої нації, схильність до розпалювання національної ворожнечі й ненависті.

Тести до модуля № 1 Політологія як система знань про політику

1. Коли відбулося становлення політичної науки як самостійного наукового напрямку?

- а) у XVII ст.;
- б) у XVIII ст.;
- в) у XIX ст.;
- г) в XX ст.

2. У якій країні була створена перша школа політичної науки?

- а) США;
- б) Німеччина;
- в) Франція;
- г) Англія.

3. Міжнародний конгрес по політичній науці (Париж 1948 р.) рекомендував включити курс політології для вивчення в системі вищої освіти як:

- а) загальнообов'язкову дисципліну;
- б) профільну дисципліну на політичних і юридичних факультетах;
- в) обов'язкову тільки для національних університетів;
- г) дисципліну на вибір студентів.

4. Що є предметом політології?

а) закономірності розвитку природи, суспільства й людського мислення;

б) закономірності розвитку суспільства як соціальної системи й складових його структурних елементів: особистостей, соціальних спільностей, інститутів;

- в) закономірності становлення, функціонування й зміни політичної влади, розвитку політичного процесу;
 - г) закономірності зміни політичних інститутів і норм у процесі еволюції суспільства.
5. Що є об'єктом політології?
- а) суспільство як система;
 - б) політичні інститути суспільства;
 - в) сфера політичних відносин у суспільстві;
 - г) міжнародні відносини
6. Яка з нижче перерахованих груп понять представляє основні категорії політології?
- а) власність, гроші кредит, прибуток, рентабельність;
 - б) влада, демократія, електорат, парламент, держава;
 - в) суспільство, культура, класи, нації, особистість;
 - г) право, закон, норма, стаття.
7. Яка з функцій політології допомагає забезпечувати вплив людей і організацій на політичний процес, їхню участь у політичних подіях?
- а) теоретико-пізнавальна;
 - б) прогностична;
 - в) регулятивна;
 - г) аналітична.
8. Функція політичної соціалізації полягає:
- а) у визначенні відповідності програм і цілей суспільного розвитку можливостям суспільства;
 - б) у залученні індивідів і груп до певної політичної культури;
 - в) у розробці альтернативних сценаріїв майбутнього політичного розвитку;
 - г) у виробленні єдиної ідеології у всіх громадян.
9. За допомогою якого методу політика вивчається за допомогою аналізу офіційних структур і формальних правил прийняття рішень?
- а) історичного;
 - б) соціологічного;
 - в) інституціонального;
 - г) психологічного.
10. Який метод політології акцентує увагу на цілісності політики й характері її взаємин із зовнішнім середовищем?
- а) інституціональний;
 - б) психологічний;
 - в) соціологічний;

г) системний.

11. Який з перерахованих методів відноситься до загальнотеоретичних?

- а) порівняльний;
- б) статистичний;
- в) математичного моделювання;
- г) анкетування.

12. Який з названих методів необхідно використати для визначення рейтингу провідних політиків?

- а) статистичний;
- б) історичний;
- в) інтерв'ювання;
- г) вивчення документів.

13. Який метод дослідження дозволяє розглядати політичні процеси в контексті зв'язку минулого, сьогодення й майбутнього?

- а) соціологічний;
- б) культурологічний,
- в) історичний,
- г) порівняльний.

14. Прогностична функція політології полягає:

- а) у магічному пророкуванні майбутнього;
- б) у виробленні єдиної ідеології у всіх громадян;
- в) у виробленні здатності раціонально оцінювати політичні процеси;
- г) у залученні індивіда до певної політичної культури.

15. Яка з функцій політології пов'язана з виявленням і вивченням тенденцій у розвитку політичних процесів?

- а) методологічна;
- б) регулятивна;
- в) прогностична;
- г) теоретико-пізнавальна.

16. Яка функція політичної науки полягає у формуванні певної політичної культури громадян, виробленню політичних знань і навичок політичної участі?

- а) прогностична;
- б) методологічна;
- в) регулятивна;
- г) політичної соціалізації.

17. Наука, що розробляє різні політичні технології – це:

- а) політична соціологія;
- б) політична історія;

- в) прикладна політологія;
- г) політична філософія.

18. Який метод, використовуваний політологією, орієнтований на з'ясування ролі підсвідомих факторів у політичному житті?

- а) соціологічний;
- б) історичний;
- в) психологічний;
- г) системний.

19. Який метод, використовуваний політологією, орієнтований на вивчення суб'єктивних механізмів політичної поведінки людей?

- а) статистичний;
- б) історичний;
- в) психологічний;
- г) порівняльний.

20. Яку з перерахованих проблем вивчає прикладна політологія?

- а) історія політичних вчень;
- б) теорії політичної влади;
- в) технології виборчих компаній;

21. Сукупність способів і прийомів одержання політологічних знань це:

- а) методи політології;
- б) функції політології;
- в) категорії політології;
- г) закономірності політології.

22. Яку з названих проблем вивчає теоретична політологія?

- а) технології виборчих компаній;
- б) дослідження загального й особливого в різних політичних системах;
- в) проблеми функціонування й розвитку політичної влади;
- г) різні моделі федералізму.

23. Сукупність способів одержання політологічних знань – загальнонаукових, логічних, емпіричних – це:

- а) функції політології;
- б) закономірності політології;
- в) методи політології;
- г) категорії політології.

24. Фундаментальні поняття, які відображають найбільш істотні зв'язки, ознаки політичних явищ, процесів, інститутів – це:

- а) функції політології;
- б) закономірності політології;
- в) методи політології;

г) категорії політології.

25. Яку з наведених нижче форм держави вважав найбільш прийнятною Платон?

- а) аристократія;
- б) тимократія;
- в) олігархія;
- г) демократія;

26. Хто із учених Стародавнього світу виділяв правильні й неправильні форми держави?

- а) Конфуцій;
- б) Сократ;
- в) Платон;
- г) Аристотель.

27. Хто вважається родоначальником політичної науки?

- а) Аристотель;
- б) Н. Макіавеллі;
- в) Т. Гоббс;
- г) Платон.

28. Хто першим відокремив політичну науку від теології, філософії, моралі?

- а) Ф. Аквінський;
- б) Н. Макіавеллі;
- в) І. Кант;
- г) К. Маркс.

29. Хто з названих учених вніс вагомий внесок у створення й розвиток теорії держави і її абсолютної влади?

- а) Н. Макіавеллі;
- б) Т. Гоббс;
- в) Ш. Монтеск'є;
- г) К. Маркс.

30. Хто з названих мислителів висунув принцип народного суверенітету як основний принцип республіканського ладу?

- а) Т. Гоббс;
- б) Дж. Локк;
- в) Ш. Монтеск'є;
- г) Ж-Ж. Руссо.

31. Яку форму реального правління Аристотель уважав гіршою?

- а) політію,
- б) демократію,

- в) аристократію,
- г) олігархію.

32. Творцем якої політичної теорії є Р. Міхельс?

- а) теорії олігархізації політичної партії;
- б) теорії зацікавлених груп;
- в) теорії бюрократизації;
- г) теорії еліт.

33. Найбільш відомим просвітителем України був:

- а) Петро Сагайдачний,
- б) Феофан Прокопович,
- в) Стефан Яворський,
- г) Григорій Сковорода.

34. Хто з названих учених вніс вагомий внесок у створення й розвиток теорії поділу влади?

- а) Н. Макіавеллі;
- б) Т. Гоббс;
- в) Ш. Монтеск'є;
- г) К. Маркс.

35. Яку форму реального правління Аристотель уважав кращою?

- а) політію,
- б) демократію,
- в) аристократію,
- г) олігархію.

36. Творцями, якої політичної теорії є італійські вчені В. Парето й Г. Моска?

- а) теорії олігархізації політичної партії;
- б) теорії зацікавлених груп;
- в) теорії бюрократизації;
- г) теорії еліт.

37. Хто з гетьманів підписав договір між Росією й Україною?

- а) Б. Хмельницький;
- б) П. Сагайдачний;
- в) И. Мазепа;
- г) П. Дорошенко.

38. Хто був засновником Київського колегіуму?

- а) Петро Сагайдачний;
- б) Петро Могила;
- в) Стефан Яворський;
- г) Феофан Прокопович.

39. Хто з названих просвітителів України був засновником Харківського університету?

- а) П. Сковорода;
- б) В. Капніст;
- в) П. Лодій;
- г) В. Каразін.

40. Автор праці "Хто такі Українці й чого вони хочуть":

- а) М. Драгоманов;
- б) И. Франко;
- в) Н. Костомаров;
- г) М. Грушевський.

41. Кращою формою держави М. Драгоманов уважав:

- а) імперію;
- б) федерацію;
- в) конфедерацію;
- г) унітарну державу.

42. Яка з перелічених ідеологій особливо апелює до саморегулювання економіки за законами конкуренції і вільного ринку?

- а) соціалізм;
- б) консерватизм;
- в) лібералізм;
- г) фашизм;

43. Яка з перелічених ідеологій акцентує увагу на необхідності поєднання механізму вільного ринку з державним контролем за економічним життям?

- а) консерватизм;
- б) фашизм;
- в) неолібералізм;
- г) соціалізм.

44. Яка з перелічених ідеологій базується на переконаності про вроджену нерівність людей і недоторканність, святість приватної власності?

- а) консерватизм;
- б) фашизм;
- в) неолібералізм;
- г) соціалізм.

45. Що із переліченого є ознакою комуністичної ідеології?

- а) релігійна віротерпимість;
- б) підпорядкування політики релігійній моралі;
- в) ліквідація приватної власності;

г) відмова від насильницьких форм класової боротьби.

46. Для якої з названих ідеологій характерна пропаганда концепції соціального партнерства, згладжування соціально-економічних протиріч?

- а) лібералізм;
- б) неоконсерватизм;
- в) соціал-демократизм;
- г) неофашизм.

47. Яка з названих ідеологій формувалась на засадах національної винятковості, месіанської ролі свого народу?

- а) консерватизм;
- б) фашизм;
- в) неолібералізм;
- г) соціалізм.

48. Який зв'язок між політикою й владою?

- а) політика – ціль і засіб влади;
- б) влада – ціль і засіб політики;
- в) політика й влада не мають нічого спільного;
- г) політика й влада повністю збігаються.

49. Наука про владу називається:

- а) партіологією;
- б) біхевіоризмом;
- в) кратологією;
- г) ідеократією.

50. Форма правління, при якій політична влада перебуває в руках глави церкви, духовенства називається:

- а) медіакратією;
- б) кратологією;
- в) теократією;
- г) геронтократією.

51. Що таке легітимність влади?

- а) характеристика стабільності влади;
- б) достатній рівень політичної культури панівного класу;
- в) миролюбна зовнішня політика держави;
- г) відповідність дій політичної еліти законам даної держави;
- д) характеристика відносини маси громадян або підданих до влади.

52. Юридичне обґрунтування законності політичної влади називається:

- а) традиційне панування;
- б) легальність;
- в) легітимність;

г) медіакратія.

53. Для чого використовується принцип поділу влади?

а) для запобігання кризи влади;

б) з метою запобігання тиранії;

в) як інструмент руйнування держави;

г) для досягнення консенсусу;

д) для підвищення ефективності функціонування політичної системи.

54. Один з типів легітимного панування, що характеризується відношенням до політичного лідера як до вищої надординарної істоти це:

а) харизматичне панування;

б) різновид раціонального панування;

в) легальне панування;

г) традиційне панування.

55. Тип панування, заснований на добровільному визнанні встановлених юридичних норм:

а) традиційне;

б) ідеологічне;

в) харизматичне;

г) раціонально-легальне.

56. Який з методологічних підходів розглядає владу як особливий тип поведінки?

а) теологічний;

б) біхевіористський;

в) реляціоністський;

г) інструменталістський.

57. Що з перерахованого є ознакою падіння легітимності влади?

а) ріст ступеня примусу;

б) проведення вільних демократичних виборів;

в) протистояння між законодавчою й виконавчою гілками влади;

г) забезпечення високого рівня і якості життя.

58. Що з перерахованого відноситься до засобів легітимізації влади?

а) заборона політичних партій і незалежної преси;

б) ріст ступеня примусу;

в) проведення вільних демократичних виборів;

г) протистояння між законодавчою й виконавчою гілками влади;

59. Який ресурс влади найбільшою мірою залежить від засобів масової інформації?

а) інтерес;

б) розподіл матеріальних благ;

- в) примус;
- г) переконання.

60. До використання якого виду ресурсів варто віднести дії влади, спрямовані на надання різного роду пільг окремим групам населення?

- а) економічних
- б) соціальних;
- в) культурно-інформаційних;
- г) силових.

61. Яким виборчим правом користується громадянин, що прийшов у день голосування на виборчу дільницю?

- а) активним виборчим правом,
- б) пасивним виборчим правом,
- в) і тим і іншим,
- г) ніяким.

62. З якою метою в ряді країн установлюється максимум передвиборчих видатків?

- а) заощадити бюджетні кошти,
- б) забезпечити рівність можливостей кандидатів,
- в) не допустити повного розорення кандидатів,
- г) проконтролювати доходи кандидатів.

63. З якого віку громадяни України мають пасивне виборче право?

- а) з 16 років,
- б) з 18 років,
- в) з 21 року,
- г) з 24 років.

64. Чи може Президентом України стати громадянин іншої держави?

- а) так;
- б) ні.

65. Система, при якій мандати розподіляються між партіями відповідно до числа голосів виборців, зібраної кожною з них називається:

- а) пропорційною,
- б) мажоритарною,
- в) змішаною.

66. Комплекс організаційних, пропагандистських і агітаційних заходів, проведених окремим кандидатом – це:

- а) політичний маркетинг,
- б) виборча процедура,
- в) політична реклама
- г) виборча кампанія.

67. Уявіть, що Ви балотуєтесь в депутати парламенту по мажоритарній системі відносної більшості. За Вас проголосувало 49% виборців вашого виборчого округу. Ваші конкуренти одержали відповідно – 31%, 10%, 5%, 3% і 2% голосів. Чи можна Вас поздоровити з обранням?

- а) так;
- б) ні.

68. Пропорційна виборча система сприяє:

- а) збереженню числа політичних партій,
- б) росту числа політичних партій,
- в) зменшенню числа політичних партій,
- г) зовсім не впливає на ці процеси.

69. Право громадянина виступати в якості обираємого – це:

- а) пасивне виборче право,
- б) активне виборче право,
- в) політичний маркетинг,
- г) виборча процедура.

70. Які функції демократичних виборів в органи державної влади?

- а) модернізація політичної системи країни,
- б) легітимація політичної системи й конкретних інститутів влади,
- в) функція політичного прогнозування,
- г) створення передумов для олігархізації політичного режиму.

71. По якій виборчій системі здійснюються вибори у Верховну Раду України?

- а) по змішаній,
- б) по мажоритарній,
- в) по пропорційній.

72. Система, в основі якої лежить принцип більшості голосів виборців називається:

- а) мажоритарною,
- б) пропорційною,
- в) змішаною.

73. Які вибори призначаються у випадку дострокового розпуску парламенту?

- а) загальні,
- б) часткові,
- в) чергові,
- г) позачергові.

74. Уявіть, що Ви балотуєтесь в депутати парламенту по мажоритарній системі абсолютної більшості. За Вас проголосувало 28% виборців. Ваші

конкуренти одержали відповідно 25%, 21%, 15%, 7%, 4% голосів. Чи можна Вас поздоровити з обранням?

- а) так;
- б) ні.

75. Контингент виборців, що голосують за яку-небудь партію на виборах – це:

- а) однопартійці,
- б) електорат,
- в) симпатичні,
- г) співчуваючі.

Модуль № 2 Політичні режими та політична система суспільства

Тема 7 Політичні режими

7.1. Політичний режим: поняття й ознаки.

7.2. Демократичний режим.

7.3. Тоталітарний режим.

7.4. Авторитарний режим.

7.5. Політичний режим сучасної України

Поняття “політичний режим” з'явилося в науковому обороті в другій половині ХХ ст. Це явище політичного життя й політичної системи суспільства в цілому. Це поняття має синтезований характер. Можна сказати, що характеристика політичного режиму найбільш повно показує справжні можливості людини в її взаєминах із владними структурами.

7.1 Політичний режим: поняття й ознаки

Політичний режим – це система прийомів, методів, способів здійснення політичної влади в суспільстві. Поняття політичного режиму є ключовим для формування уявлень про основні системи влади. Виходячи з нього, судять про справжню картину принципів організації політичного устрою суспільства. Політичний режим характеризує певний політичний клімат, що існує в тій або іншій країні в конкретний період її історичного розвитку.

В науці існує два підходи до трактовки режиму: юридичний – робить акцент на формальні норми і правила відправлення влади інститутами держави, і соціологічний, який опирається на аналіз тих прийомів і способів, за допомогою котрих здійснюється реальна публічна влада і котрі в тій чи іншій мірі обумовлені соціокультурними традиціями, системою розподілу праці, характером комунікацій і т.д. Найбільш адекватним засобом відображення політичного режиму є другий підхід. Він дозволяє в якості агентів

влади розглядати не тільки уряд і офіційні структури, але і всі соціальні сили, котрі реально впливають на прийняття і здійснення рішень.

Наведене визначення політичного режиму дає саме загальне уявлення про дане поняття. Для більше широкого й конкретного уявлення про політичний режим у певній країні варто проаналізувати *основні ознаки політичного режиму*:

- Ступінь участі народу в механізмах формування політичної влади, а також самі способи такого формування.
- Співвідношення прав і свобод людини й громадянина із правами держави, гарантованість прав і свобод особи.
- Співвідношення між законодавчою й виконавчою гілками влади.
- Політичне і юридичне положення й роль у суспільстві “силових” структур держави (армії, поліції, органів державної безпеки й т.д.).
- Характер взаємин між центральними й місцевими органами влади й управління.
- Місце й роль недержавних структур у політичній системі суспільства.
- Положення засобів масової інформації, ступінь гласності в суспільстві й прозорості державного апарата.
- Домінування певних методів (переконання, примуса й т.п.) при здійсненні державної влади.

Політичний режим залежить від співвідношення політичних сил у суспільному організмі, особистості загальнонаціонального лідера й особливостей правлячої еліти; історичних і соціокультурних традицій, політичної культури населення. Політичний режим формується спонтанно, внаслідок загальних зусиль багатьох суб'єктів політичного процесу й не може бути встановлений конституціями або іншими законами.

Існує багато класифікацій політичних режимів. Кожна із класифікацій є умовною, оскільки “чистих” політичних режимів у політичній практиці не існує. Залежно від особливостей набору методів і засобів державного володарювання розрізняють два полярних режими – демократичний й антидемократичний. Саме до безлічі цих різновидів можна звести все різноманіття політичних режимів. Крім того, антидемократичні режими ділять за звичаєм на тоталітарні й авторитарні.

7.2 Демократичний режим

Поняття “**демократія**” (від греч. *demos* – народ й *kratos* – влада) означає народовладдя, владу народу. Однак ситуація, при якій весь народ здійснював би політичне володарювання, поки що ніде не реалізована. Це скорі-

ше ідеал, те, до чого потрібно всім прагнути. Тим часом є ряд держав, які просунулися в цьому напрямку далі інших (Німеччина, Франція, США, Швейцарія, Англія) і на які найчастіше орієнтуються інші держави.

Багатогранність терміна “демократія” обумовлена розвитком людського суспільства. Спочатку демократія розглядалася як пряме правління громадян, на відміну від правління монарха або аристократів. Однак уже в античності демократія вважалася “гіршою формою” правління. У той час думали, що низький рівень культури громадян грецьких полісів-держав дозволяв правителям маніпулювати подібним “народовладдям”. Тому-то режими демократії не існували довго й переходили в охлократію (влада на товпу), а ті, у свою чергу, породжували тиранію. Виходячи із цього, Аристотель не проводив розходжень між демократією й охлократією й негативно ставився до демократії. Його оцінка демократії, а також відсутність реальних умов для її практичного втілення вплинули на подальшу долю даної форми держави: демократія сприймалася негативно й була витиснута з політичного побуту.

Новий етап становлення концепції демократії починається з Великої французької революції – саме вона дала поштовх до розвитку демократії як напрямку суспільно-політичної думки, яка формулює цілі соціально-політичного руху, що відкидає монархію й елітарність.

Залежно від того, як народ бере участь у управлінні, хто і як безпосередньо виконує владні функції, демократія ділиться на пряму (плебісцитарну) і представницьку (репрезентативну).

До форм *прямої демократії* відносяться: проведення виборів на основі загального виборчого права, референдуми, всенародні обговорення питань державного життя. Члени суспільства безпосередньо беруть участь у розробці політичних рішень, прийнятті законів і т.п. Ця форма демократії дає можливість розвивати політичну активність громадян, забезпечувати легітимність влади, здійснювати ефективний контроль за діяльністю інститутів держави.

Представницька демократія – це коли члени співтовариства залишаються джерелом влади й мають право приймати рішення, але реалізують це право через обраних ними представників, які повинні відстоювати їхні інтереси. Носіями представницької демократії є парламенти, інші виборні органи влади, як у центрі, так і на місцях.

Жодна із цих форм в “чистому виді” не існує, але в умовах демократичного режиму вони проявляються обидві.

Основні ознаки демократичного режиму:

1. *Визнання народу джерелом влади, сувереном у державі.* Народний суверенітет виражається в тім, що саме народу належить установча, конституційна влада в державі. Народ вибирає своїх представників і може періодично поміняти їх; у ряді країн має також право безпосередньо брати участь у розробці й прийнятті законів шляхом народних ініціатив і референдумів.

2. *Вільне волевиявлення волі народу на виборах, виборність органів державної влади.* Цей принцип розглядається як ключова умова демократичного режиму. Він передбачає можливість вільних і чесних виборів, що виключають усякий примус і насильство. Всі особи, що контролюють владні структури, повинні бути обрані на основі встановлених законом процедур і періодично, через строго встановлені строки переобиратися. Виборці повинні мати право й можливість для відкликання своїх представників.

3. *Пріоритет прав і свобод людини й громадянина над правами держави.* Органи державної влади покликані захищати права й свободи людини, які індивід здобуває в силу народження. А також цивільні права й політичні свободи, у тому числі право на життя, свободу й безпеку особистості, на рівність перед законом, на громадянство й участь у керуванні своєю країною, на невтручання в особисте й сімейне життя й т.д.

4. Громадяни мають великий обсяг прав і свобод, які не тільки проголошуються, але і юридично закріплені за ними. У демократичних державах діє правовий принцип “усе, що не заборонено – дозволено”.

5. *Чіткий поділ влади на законодавчу, виконавчу й судову.* Вищий законодавчий орган країни – парламент наділений виключним правом видавати закони. У відомому змісті цей орган влади має верховенствующу роль й, отже, існує потенційна небезпека надмірної концентрації в ньому політичної влади. Тому в умовах демократичного політичного режиму три галузі політичної влади врівноважують один одного. Зокрема, вища виконавча влада (президент, уряд) має право законодавчої, бюджетної, кадрової ініціативи. Президент має право вето на рішення, прийняті законодавчими органами. Судова влада має повноваження скасувати рішення як законодавчої, так і виконавчої влади.

6. *Поліція, спецслужби й армія* – виконують функції забезпечення внутрішньої й зовнішньої безпеки держави й суспільства. Їхні дії регулюються й обмежуються чинністю закону. Основні функції по підтримці правопорядку належать не армії й спецслужбам, а поліції й судам.

7. *Політичний плюралізм, багатопартійність.* При демократичному режимі функціонує багатопартійна система, при якій одна партія може перемістити у влади іншу на законних підставах у результаті виборів. Усі політичні партії повинні бути поставлені в рівні правові умови в їхній боротьбі

за голоси виборців і за своє представництво в органах державної влади. Відповідно до результатів виборів політичні партії, що набрали більшість голосів виборців, одержують право формувати органи влади й статус правлячої партії. Програвші на виборах одержують статус опозиційної партії. Здійснюючи свою місію, опозиція виступає із критикою органів влади. Вона висуває альтернативну програму. Опозиція контролює владу через діяльність своїх фракцій і блоків у парламентах, у своїх засобах інформації й печатки.

8. *Влада в державі в більшій мірі заснована на переконанні, чим на примусі.* При прийнятті політичних рішень переважають процедури по пошуку компромісу й консенсусу.

Перераховані принципи демократичного режиму можуть створити ідеалізований образ демократії. Звичайно, достоїнства демократії, а отже, демократичного політичного режиму очевидні й незаперечні. Однак у демократії є й уразливі сторони й недоліки.

Демократію іноді іронічно визначають як “панування більшої частини суспільства над кращою”, при якій процвітає політичний дилетантизм, відбувається засилля посередності. Демократія не гарантує від приходу до влади людей корисливих, з низькою культурою й моральністю, але з витонченим розумом і популістськими прийомами.

Зрозуміло, демократія – явище не ідеальне, але, незважаючи на всі недоліки, вона краща й сама справедлива форма правління з усіх дотепер відомих.

Повною протилежністю демократичному режиму є тоталітарний режим, або тоталітаризм.

7.3 Тоталітарний режим

Термін “*тоталітаризм*” походить від середньовічного латинського слова “*totalis*”, що означає “весь”, “цілий”, “повний”. У політичний лексикон він був введений в 1925 р. Б. Муссоліні. Із цього часу починається становлення тоталітарного ладу в Італії, потім у СРСР у роки сталінізму й у гітлерівській Німеччині с 1933 р.

Тоталітарний режим характеризується абсолютним контролем держави над всіма областями громадського життя, повним підпорядкуванням людини політичній владі й пануючій ідеології.

Тоталітарні режими найчастіше виникають у надзвичайних умовах: наростаючої нестабільності, глибокої економічної й політичної кризи в суспільстві, необхідності швидкого рішення стратегічних завдань. Його вста-

новлення розглядається як спосіб подолання зазначених проблем і досягнення певних цілей.

У числі основних ознак, якими характеризується тоталітаризм як політичний режим, виділяють наступні:

1. *Занадто централізована структура влади*, що має пірамідальну форму, вершину якої вінчає вождь (лідер) або група. Пануюча група не несе відповідальності ні перед яким виборним органом, концентруючи у своїх руках законодавчу, виконавчу й судову владу.

2. *Державна влада формується по закритим від суспільства каналам*, оточена “ореолом таємниці” і недоступна для контролю з боку народу.

3. *Монопольний державний контроль* над економікою, засобами масової інформації, культурою, релігією й т.д., аж до особистого життя, до мотивів учинків людей.

4. *Повне безправ'я людини*. Політичні права й свободи зафіксовані формально, але реально відсутні. Закони захищають тільки інтереси правлячої еліти, представлені як інтереси держави. Є серйозні обмеження не тільки політичних, але й інших прав, таких як право заняття державної посади, свобода пересування, вибору місця проживання, вибору професії й т.д.

5. *Поліція й спецслужби* поряд з функціями забезпечення правопорядку виконують функції каральних органів і виступають як інструмент масових репресій. У необхідних випадках для цих цілей використовується армія.

6. *Володарювання однієї партії*, фактичне зрощування її професійного апарата з державою, заборона опозиційно настроєних сил.

7. Домінуючими методами керування є *примус, насильство, терор*.

Страх і сліпа віра – головні ресурси тоталітарного управління. У свідомості людей посилено створюється образ ворога, з яким не може бути примирення. Усіляко підтримуються бойові настрої, атмосфера таємності, надзвичайного стану, що не допускає розслаблення, втрати пильності. Все це служить виправданням командних методів керування й репресій.

Відзначені вище й деякі інші ознаки в більшій або меншій мірі властиві всім тоталітарним режимам. Однак у таких держав є й істотні відмінності, виходячи з яких виділяють кілька різновидів тоталітаризму: комуністичний, фашистський і теократичний. Інші тоталітарні режими, так чи інакше, примикають до цих трьох різновидів.

Комуністичний тоталітарний режим існував у СРСР й інших соціалістичних державах. Нині, тією чи іншою мірою, він існує на Кубі, у КНДР. Ряд дослідників розглядають цей вид тоталітаризму як класичний, тому що він передбачає максимальний державний контроль у всіх сферах, повну лік-

відацію приватної власності, підпорядкування окремої людини державним інтересам, сформованим на основі "єдино правильної й наукової ідеології".

Фашизм уперше був установлений в Італії в 1922 р. Фашистські режими існували також в Іспанії, Португалії, Чилі.

Людиноненависницьким різновидом фашизму був німецький націонал-соціалізм, що одержав державне втілення в 1933 р. Тоталітарний нацистський режим проіснував до 1945 р. У Німеччині упор робився на національну й расову перевагу німців, а також на пошук зовнішнього ворога, неповноцінних рас, які потрібно підкорити або знищити.

В останні десятиліття заявив про себе релігійний тоталітаризм. Ця політична практика характерна для Ірану, де все громадське життя будується на основі установок ісламу із твердими вимогами, як до своїх послідовників, так і до "невірних". Своєрідний різновид цього типу тоталітаризму із приходом до влади талібів установився в Афганістані.

Повний тоталітаризм рідкий у людській історії. Завжди зберігається потенціал духовного опору. У надрах самого тоталітарного режиму виникають сили, здатні підірвати систему абсолютної влади або підготувати умови для його політичної еволюції.

7.4 Авторитарний режим

У цей час у багатьох країнах світу встановилися авторитарні політичні режими. За деякими оцінками, у сучасних умовах близько 100 держав відносяться до авторитарних режимів. А це досить велика кількість країн з різноманітним державним устроєм – від військово-диктаторських до монархічних. Вони займають проміжне положення між демократичними й тоталітарним політичним режимами. Так, подібно тоталітаризму авторитарні політичні режими відрізняються майже не необмеженою владою державних органів. Це проявляється у твердому політичному правлінні, опорі якщо буде потреба на примусові й силові методи для регулювання соціальних процесів. У той же час, подібно демократії, для авторитаризму характерне збереження сфери громадянського суспільства, приватної ініціативи в економіці, ринковій конкуренції.

Головною соціальною опорою авторитарного режиму, як правило, є групи військових ("силовиків") і державної бюрократії. Нерідко їхні дії, націлені на посилення монополізації влади, виявляються досить ефективними. Однак ці режими погано пристосовані для налагодження ефективного зв'язку між владою й рядовими громадянами. І в цьому закладена небезпека для самого існування авторитарного політичного режиму.

Авторитаризму властиві наступні характерні ознаки:

1. У центрі й на місцях відбувається концентрація влади в руках одного або декількох, тісно взаємозалежних органів при одночасному відчуженні народу від реальних важелів державної влади.

2. Політичні права й свободи громадян значною мірою обмежені. Закони захищають переважно інтереси держави, а не особистості. У законодавчій сфері діє принцип: “усе, що не дозволено – заборонено”.

3. Відсутній чіткий поділ влади. Значна концентрація виконавчої й найчастіше законодавчої влади – у руках глави держави при обмеженні контролю парламенту над державною політикою. Вплив виконавчої влади на судову.

4. Існує частковий плюралізм, опозиція не допускається, може існувати лише імітація багатопартійності, тому що всі наявні партії повинні орієнтуватися на лінію, вироблену правлячою партією.

5. Формування органів влади не демократичним шляхом, а за допомогою призначення “зверху”. У результаті оточення авторитарного лідера підбирається на основі особистих симпатій і відданості йому, а не відповідно до ділових якостей і здібностей.

6. “Силові” структури суспільству практично не підконтрольні й часом використовуються в сугубо політичних цілях.

7. Як методи державного управління домінують командні, адміністративні; у той же час відсутній терор, практично не застосовуються масові репресії, жорсткі насильницькі прийоми здійснення політичної влади.

Авторитарний політичний режим має свої достоїнства й недоліки. Його достоїнства особливо відчутні в екстремальних ситуаціях. Авторитарна влада може забезпечити громадський порядок, політичну стабільність, мобілізувати суспільні ресурси на виконання певних завдань. До недоліків авторитаризму відноситься повна залежність політики від позиції глави держави і його оточення, табу на вираження громадянами своїх політичних поглядів.

Авторитаризм займає як би проміжне положення між демократією й тоталітаризмом. Під впливом складного комплексу економічних, соціально-політичних, культурних й інших факторів він в остаточному підсумку еволюціонує в напрямку демократії або тоталітаризму. Такий перехідний характер авторитарний політичний лад носив в останні десятиліття ХХ ст. Так, авторитарний режим Ф. Кастро, установлений в 1959 р. на Кубі, переріс потім у тоталітаризм. У ряді ж інших держав (Чилі, Таїланді, Гаїті, Панамі й деяких інших) авторитаризм поступово еволюціонував по шляху демократії.

Можна виділити наступні основні типи авторитарних режимів: партійні, військові, національні, корпоративні й ін.

Особливість партійних режимів полягає в здійсненні монопольної влади якою-небудь партією або політичним угрупованням, що не обов'язково представляє інститут партії. Найчастіше це однопартійні режими, але до них можуть бути віднесені й форми правління аристократичних (Марокко, Непал) або сімейних (Гватемала) груп, а також правління перших осіб держави з їх згуртованими політичними “командами” (Білорусія).

Військові режими, як правило, виникають у результаті переворотів, змов і путчів. Найбільше число прикладів установаження військових режимів дали країни Латинської Америки, Африки, а також Греція, Пакистан, Туреччина. Такі політичні режими відрізняються придушенням значної частини політичних і громадських свобод, внутрішньою нестабільністю, широким поширенням корупції. Державні ресурси використовуються в основному для придушення опору, зниження соціальної активності громадян. При такому правлінні може широко використовуватися й фізичне насильство.

Моделі національного авторитаризму виникають у результаті домінування в елітарному угрупованні певної національної або етнічної групи. Такі режими зложилися й у ряді країн на пострадянському просторі (Узбекистан, Туркменістан, Казахстан). У цих країнах явно виражене прагнення створити соціальні й політичні переваги представникам однієї групи населення. Це супроводжується проведенням негласної політики витиснення інших національних груп.

Корпоративні режими персоніфікують собою владу бюрократії, що сполучає владу й власність і на цій основі контролює процес прийняття рішень. Держава персоніфікує сили, які використовують прерогативи офіційних органів для захисту своїх вузько групових інтересів. Економічною підставою такої системи влади є система квот, дозвільний порядок реєстрації підприємства, відсутність належного контролю за діяльністю державних службовців. Останні, займаючись всупереч законодавству підприємницькою діяльністю, одержують величезні особисті прибутки.

Порівняльні характеристики політичних режимів представлені в таблиці 7.1.

Таблиця 7.1 – Порівняльна характеристика політичних режимів

Демократія	Тоталітаризм	Авторитаризм
Визнання народу джерелом влади	Занадто централізована структура влади	Влада перебуває в руках однієї особи або групи осіб
Виборність і змінюваність органів влади	Державна влада формується по закритим від суспільства каналам	Формування органів влади за допомогою призначення

Пріоритет прав і свобод людини над правами держави	Повне безправ'я людини	Обмеження прав і свобод людини
Поділ влади на законодавчу виконавчу й судову	Монопольний державний контроль всіх сфер життя суспільства	Відсутність чіткого поділу влади
“Силові” структури перебувають під контролем суспільства	“Силові” структури виконують функції каральних органів	“Силові” структури суспільству практично не підконтрольні
Політичний плюралізм	Панування однієї партії	Обмеження й контроль політичного плюралізму
Домінуючий метод управління переконання	Домінуючі методи управління: примус, насильство, терор	Домінують командно-адміністративні методи здійснення влади

7.5 Політичний режим сучасної України

Після того як ми проаналізували основні типи політичних режимів, з'явилася можливість дати оцінку політичному режиму в нашій країні. Для цього необхідно звернутися до історії й усвідомити, яка традиція дісталася в спадщину сучасному поколінню. Історія показує, що український народ більше жив в умовах диктатури, чим демократії; не мав власної державності. 24 серпня 1991 р. Верховна Рада України прийняла історичний документ – Акт проголошення незалежності України. Україна проголошена незалежною демократичною державою. Почався новий етап її історичного розвитку, стратегічною метою якого є побудова демократичного суспільства. Поява нових інститутів влади: президента, парламенту, що обираються на альтернативній основі, прийняття в 1996 р. Конституції України, що проголосила пріоритет прав і свобод людини над правами держави, і інших демократичних актів, – все це свідчить про те, що механізм влади в суверенній Україні здобуває нові риси.

Однак говорити про встановлення демократичного режиму в нашій країні явно передчасно. Політичний режим сучасної України можна охарактеризувати як "змішаний", тобто такий, котрий інтегрує ознаки всіх основних політичних режимів: демократичного, авторитарного, тоталітарного.

До ознак демократичного режиму, властивих Україні, варто віднести: виборність найважливіших органів політичної влади (як державних, так і суспільних), поділ влади на законодавчу, виконавчу й судову, політичний

плюралізм, юридичну рівність громадян, гарантії прав меншостей і запобігання свавіллю більшості.

У той же час для значної частини населення багато декларованих прав і свобод не підкріплені економічно й організаційно. Деякі з демократичних прав і свобод грубо порушуються існуючими підзаконними актами й бюрократичними процедурами. Корупція й безвідповідальність зводять нанівець найкращі побажання законодавців і політиків. Виникла унікальна ситуація, коли одночасно обкрадаються й народ, і держава, а за їхній рахунок багатіють окремі громадяни й кримінальні угруповання.

Обмеження демократичних принципів свідчать про наявність у сучасній Україні певних елементів авторитарного режиму: широкі законодавчі повноваження виконавчих органів держави (президента й уряду); обмеження кола особистостей, які здійснюють реальну політичну владу; звуження принципу гласності в діяльності органів політичної влади й реальної відповідальності її виконавців і керівників за зміст і наслідки своєї роботи.

До числа залишків тоталітаризму варто віднести впевненість у власній непогрішності, нетерпимість до політичного інакомислення, примітивізм політичної культури значної частини адміністративних кадрів. На жаль, після "жовтогарячої революції" ці явища не були переборені, а, навпаки – збільшилися.

Перехід до демократичного режиму істотно полегшується у випадках, коли економіка перебуває в стабільному стані, і ускладнюється в умовах її кризи, що ми й спостерігаємо перманентно в Україні.

Питання й завдання

1. Що таке політичний режим?
2. Які фактори відіграють вирішальну роль в становленні того чи іншого політичного режиму?
3. Які з ознак демократичного політичного режиму ви вважаєте визначальними й чому?
4. У чому сутність тоталітаризму?
5. Назвіть основні різновиди тоталітаризму. Зрівняйте тоталітарні режими різних країн.
6. У чому відмінність авторитарного режиму від демократичного?
7. Чи є встановлення авторитарного режиму обов'язковим етапом на шляху від тоталітаризму до демократії?
8. Який політичний режим існує в Україні? Аргументуйте свою відповідь.

Рекомендована література

1. Арендт Ханна. Джерела тоталітаризму / Пер. з англ.. В. Верлоки, Д. Горчакова. – К., 2002.
2. Афонін Е. Исторична місія авторитаризму.// Політичний менеджмент. – 2006. – № 6. – С. 52 – 62.
3. Баталов Э Глобальный кризис демократии. // Свободная мысль – XXI. – 2005. – № 2. – С. 13 – 24.
4. Даль Р. Демократия и ее критики. Пер. с англ. – М., 2003.
5. Кіндратець О. Деякі аспекти формування сталої демократії // Політичний менеджмент. – 2006. – № 6. – С. 63 – 73.
6. Красин Ю.А. Метаморфозы демократии в изменяющемся мире. // Полис: политические исследования. – 2006. – № 4. – С. 122- 123.
7. Мирский Г. Ушел ли тоталитаризм вместе с двадцатым веком? // Мировая экономика и международные отношения. – 2002. – № 1. – 40 – 51.
8. Основи демократії: Навчальний посібник. / За заг. ред.. А. Ф. Колодій – К., 2004.
9. Пазенок В. Демократія і людина. Теорія і українська дійсність. // Політика і час. – 2003. – № 2. – С. 3 – 15.
10. Піча В. М., Хома Н. М. Політологія: Навчальний посібник. – К.- Львів, – 2001.
11. Політологія: Підручник / М.І. Панов (керівн. авт. кол.), Л. М. Герасіна, В. С. Журавський та ін. – К., 2005.
12. Полянников Т. Логика авторитаризма. // Свободная мысль. – 2005. – № 1. – С. 57- 63.
13. Романюк О. Праві та ліві тоталітарні режими: спільне і специфічне. // Нова політика. – 2002. – № 1. – С. 55 – 59.
14. Руденко В. Н. О перспективах демократии в современном обществе. // Полис: политические исследования. – 2006. – № 4. – С.7 – 16.
15. Хантингтон С. Третья волна. Демократизация в конце XX века. Пер. с англ. – М., 2003.
16. Чабанка М. Авторитаризм і тоталітаризм. Уявна подібність та сутнісна різниця. // Політичний менеджмент. – 2003. – № 2.- С. 83 – 92.
17. Тоталитаризм в Европе XX века. Из истории идеологий, движений, режимов и их преодоления. М.: Памятники исторической мысли, 1996
18. Дамье В.В. Тоталитарные тенденции в XX веке // Мир в XX веке. М.: Наука, 2001

Тема 8 Політична система

8.1 Поняття політичної системи

8.2 Структура й функції політичних систем

8.3 Типологія політичних систем

8.4 Політична система України

Людське суспільство перебуває в процесі постійних змін, які відбуваються під впливом різних факторів. Ускладнюються соціальні взаємозв'язки між людьми, з'являються нові потреби й відповідно – види діяльності, що задовольняють їх. Змінюються природне середовище, енергетичні ресурси, міжнародні умови існування сучасних держав. Тому питання про те, як суспільство пристосовується до вимог постійно змінюючогося внутрішнього й зовнішнього середовища, завжди представляється актуальним не тільки в теоретичному, але й у практичних змістах.

Здатність суспільства реагувати на зростаючі потреби індивідів, адаптуватися до умов, що змінюються, свого функціонування забезпечується політичною системою.

8.1 Поняття політичної системи.

Термін “система” увів у науковий оборот німецький біолог Л. фон Бергаланфі в 20-х роках ХХ ст. для позначення процесів обміну клітки із зовнішнім середовищем. Він розглядав систему як сукупність взаємозалежних елементів, як цілісність. Відносини взаємозалежності означають, що зі зміною навіть одного елемента системи змінюється вся цілісність. Система розвивається завдяки тому, що реагує на всі сигнали ззовні й на вимоги своїх внутрішніх елементів.

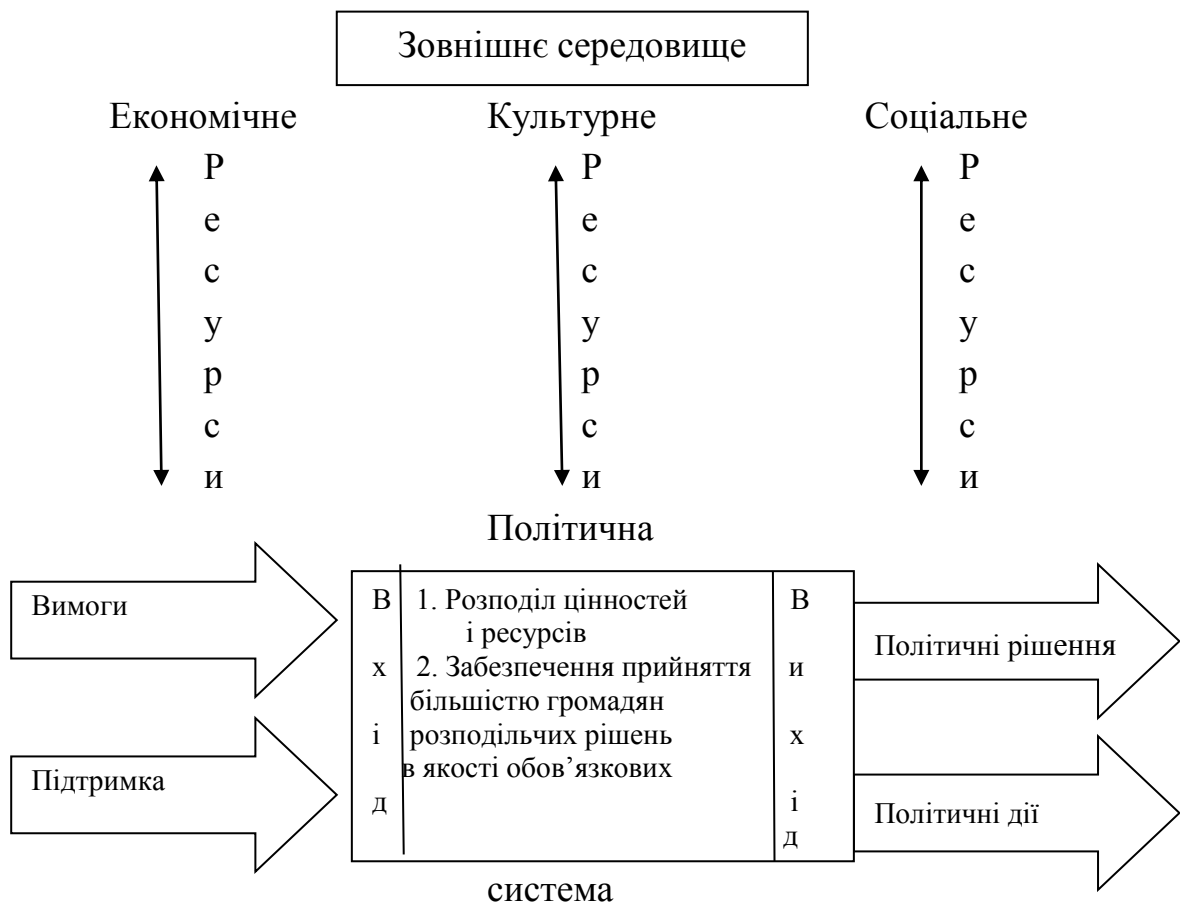
Поняття “системи” на розгляд суспільства переніс Т. Парсонс, що представив суспільство як взаємодію чотирьох підсистем, які перебувають у відносинах взаємозалежності й взаємообміну: економічної, політичної, соціальної й духовної. Кожна з підсистем виконує певні функції, реагує на вимоги, які надходять зсередини або ззовні, а разом вони забезпечують життєдіяльність суспільства в цілому.

У політологію поняття “політична система” було уведено в 50-х роках ХХ ст. американським політологом Д. Істоном, що створив теорію політичної системи. Це поняття було покликано відобразити два моменти: **1)** цілісність політики як самостійної сфери суспільства, що представляє сукупність взаємодіючих елементів (партій, держави, лідерів, права й т.д.); **2)** характер зв'язків політики із зовнішнім середовищем (економічною, соціальною, культурною сферами, іншими державами). Введення поняття “політична система” мало й практичну спрямованість. Воно повинне було допомогти виявленню факторів, які забезпечують стабільність і розвиток суспільства, розкриттю механізмів узгодження інтересів різних груп.

Системний підхід вносить до політичного аналізу ідею багатоканальної, багатофакторної обумовленості. Вона базується на тому. Що поряд із економічними чинниками та соціальними інтересами, а інколи і всупереч їм, політичні події та інститути залежать також від культурного середовища, від національного менталітету, від традицій і звичаїв, від структури пануючих у суспільстві цінностей, від геополітичних умов, від ситуативного складу різних подій та інших обставин.

Поняття “політична система” ємне по змісту. *Політичну систему можна визначити як сукупність політичних інститутів, суспільних структур, норм і цінностей, а також їхніх взаємодій, у яких реалізується політична влада й здійснюється політичний вплив.* Тому в політичну систему включаються не тільки політичні інститути, які безпосередньо й активно беруть участь у політиці (держава, партії, лідери й т.д.), але й економічні, соціальні, культурні інститути, традиції, цінності, норми, що мають політичне значення й опосередковано впливають на політичний прогрес. Призначення всіх зазначених політичних і суспільних інститутів (у їхньому політичному значенні) полягає в тому, щоб розподіляти ресурси (економічні, матеріальні, технологічні й т.д.) і спонукувати населення до прийняття цього розподілу в якості обов'язкового для всіх.

Обмін ресурсами й взаємодія політичної системи із зовнішнім середовищем здійснюється за принципом “входу” й “виходу”.

Малюнок 8.1 – Механізм функціонування політичної системи.

Один з авторів системного підходу в політології американський дослідник Д. Істон розрізняв два типи “входу”: вимоги й підтримка. Вимогу можна визначити як звертання до органів влади, думка із приводу бажаного або небажаного розподілу цінностей і ресурсів у суспільстві. Наприклад, вимоги трудящих про підвищення мінімальної заробітної плати або вимоги вчителів про збільшення асигнувань на освіту й т.д. Оскільки уявлення різних груп населення про справедливий розподіл ресурсів не збігаються, остільки, накопичуючись, вимоги мають тенденцію послабляти політичну систему. Вони є наслідком неухважності владних структур до мінливих інтересів і потреб соціальних груп.

Підтримка є формою вираження політичної лояльності, тобто відданого, доброзичливого ставлення до режиму, і означає посилення політичної системи. Формами прояву підтримки можуть уважатися справне виплачування податків, виконання військового обов'язку, повага до владних інститутів, проведення демонстрацій у підтримку режиму й т.д.

Головним елементом підтримки політичної системи є легітимність влади. Визнання легітимності влади, її авторитету означає в очах населення згоду з існуючою системою владних відносин, організованих політичною системою.

У результаті “входу” відбувається процес впливу зовнішнього середовища на політичну систему. Наслідком цього впливу служить реакція системи на вимоги або підтримку, тобто “вихід”. На “виході” з'являються авторитетні рішення й політичні дії влади із приводу розподілу цінностей і ресурсів. Вони можуть виступати у формі нових законів, асигнувань на конкретні потреби, політичних заяв і т.д.

8.2 Структура й функції політичної системи

Політика, будучи відносно самостійною сферою, являє собою стійку взаємодію складових її елементів. Причому відносини між ними носять характер взаємозалежності. Це означає, що зміни в діяльності якого-небудь елемента приводять до змін у функціонуванні всієї системи. Сама політична система складається з підсистем, які й утворюють цілісність (мал. 8.2).

Малюнок 8.2. Структура політичної системи

Основний елемент політичної системи – *інституціональна підсистема*. Вона являє собою сукупність інститутів (державних, партійних, суспільно-політичних), що виражають і представляють різні за значенням інтереси: від загальнозначущих до групових і часток.

Найважливішим інструментом реалізації суспільних інтересів є держава. Максимально концентруючи у своїх руках владу й ресурси, вона розподіляє цінності й спонукує населення до обов'язкового виконання своїх рішень.

Крім держави в інституціональну підсистему входять як політичні організації – партії, суспільно-політичні організації й рухи й ін., так і неpolітичні організації, що мають значні можливості впливу на владу й суспільство. До таких у першу чергу можна віднести засоби масової інформації й церкву.

Зрілість інституціональної підсистеми визначається ступенем диференціації й спеціалізації ролей і функцій її структур. Завдяки спеціалізації, ця підсистема може швидко й ефективно реагувати на нові потреби й вимоги населення.

Інститути влади й впливу виконують усілякі функції на основі різних норм – політичних, правових, моральних і т.д. Вся сукупність норм, що регулюють політичні відносини, становить *нормативну підсистему*. Політичні й правові норми закріплюються в конституціях, уставах і програмах партій, правових актах, а також у постановах, рішеннях, указах і т.п. владних органів. Через політичні норми владні структури доводять до відома суспільства свої цілі, визначають бажану модель поведінки.

Політичні норми знаходять своє вираження також й в існуючих політичних традиціях, обрядах і звичаях. Причому останні часом виконуються навіть більш старанно, ніж норми, закріплені законодавством.

Політичні й правові норми регулюють політичні відносини, надаючи їм упорядкованість, визначаючи бажане й небажане, дозволене й не дозволене з погляду зміцнення політичної системи.

Додержуючись таких формалізованих і неформалізованих правил, політичні суб'єкти вступають у взаємодії. Форми подібних взаємодій, заснованих на згоді або конфлікті (наприклад, між особистістю й державою; політичними системами різних країн), їхня інтенсивність і спрямованість створюють *комунікативну підсистему*. Система комунікацій характеризує відкритість влади, її здатність вступати в діалог, прагнути до згоди, реагувати на актуальні вимоги різних груп, обмінюватися інформацією із суспільством.

Політичні взаємодії обумовлюються характером культурно-релігійного середовища, її однорідністю. Сукупність субкультур, релігійна система, що визначає пріоритетні цінності, переконання, стандарти політичного поведіння, політичну ментальність, становлять *культурну підсистему*. Вона надає загальнозначущі змісти політичним діям, відносинам різних суб'єктів, стабілізує суспільство й виступає основою взаєморозуміння й згоди. Чим вище ступінь культурної однорідності, тим вище ефективність діяльності політичних інститутів.

Бажані моделі суспільства, відбиті в системі культурних цінностей й ідеалів, визначають сукупність способів і методів реалізації влади. Дана сукупність політичних технологій становить *функціональну підсистему*. Перевага методів примуса або згоди в реалізації владних відносин визначає характер взаємин влади й громадянського суспільства, способи його інтеграції й досягнення цілісності.

Всі підсистеми політичної сфери зв'язані відносинами взаємозалежності. Взаємодіючи один з одним, вони забезпечують життєдіяльність політичної системи, сприяють ефективній реалізації її функцій у суспільстві.

Функції політичної системи

Політична система покликана забезпечити стабільність суспільства, його прогрес через збалансованість різних груп інтересів. Виходячи із цього, можна виділити наступні функції політичної системи, використовуючи класифікацію сучасних американських політологів Г. Алмонда й Дж. Пауелла.

- *Функція вираження інтересів.* Політична система повинна представляти інтереси різних соціальних груп через різні організації. У протилежному випадку вони можуть знаходити інші, часто руйнівні форми вираження своїх вимог.

- *Функція узагальнення інтересів.* Розкид інтересів різних груп, індивідів досить значний. Тому й потрібно їхнє узагальнення, розподіл по ступені важливості, переклад вимог на мову програм і доведення їх до влади. Дану функцію здійснюють переважно політичні партії.

- *Функція вироблення правил і норм.* Цю функцію виконують законодавчі органи, видаючи закони, нормативні документи.

- *Функція застосування правил.* Виконання цієї функції – прерогатива виконавчих органів, що реалізують приписання законодавців.

- *Функція контролю за застосуванням правил.* Цю функцію здійснюють судові органи й силові структури.

- *Функція політичної комунікації.* Вона припускає різні форми взаємодії й обміну інформацією між різними структурами політичної системи, лідерами й громадянами й т.д.

8.3 Типологія політичних систем

Різноманіття політичних систем, що існують у сучасному світі, свідчить про те, що на процес їхнього формування й функціонування впливає безліч факторів: історичні традиції, культура, економічний розвиток, зрілість громадянського суспільства, геополітичні умови й т.д. Перевага яких-небудь факторів обумовлює особливості й неповторність політичної системи тієї або іншої країни. Однак теоретичний і практичний інтерес представляє те, що їх зближає, дозволяє виявити роль універсальних механізмів і закономірностей їхнього функціонування.

Типологія політичних систем здійснюється на основі обліку різних ознак (див. мал. 8.3).

Критерії типологізації	Типи
По характеру взаємин із зовнішнім середовищем	Закриті
	відкриті
За ступенем політичних змін	традиційні

	модернізовані
За діючим політичним режимом	тоталітарні
	авторитарні
	демократичні
По типу політичної культури й поділу політичних ролей	англо-американська
	європейсько-континентальна
	доіндустріальна й частково індустріальна
	тоталітарна
За змістом і формами правління	ліберальні демократії
	комуністичні
	традиційні
	популістські
	авторитарно-консервативні

Малюнок 8.3 – Типологія політичних систем.

Одна з перших типологій політичних систем заснована на *характері їхніх взаємин із зовнішнім середовищем*. За цим критерієм політичні системи підрозділяють на *закриті й відкриті*.

Закриті політичні системи мають обмежені зв'язки із зовнішнім середовищем, несприйнятливі до цінностей інших систем і самодостатні, тобто ресурси розвитку перебувають усередині таких систем. Прикладами можуть служити багато східних традиціоналістських суспільств, а також колишні соціалістичні країни.

Відкриті системи активно взаємодіють із іншими країнами, вони більш рухливі й динамічні, готові до сприйняття нових інститутів і більш толерантні відносно інших цінностей й ідеологій. Розвинені демократичні держави Заходу являють собою приклад відкритих політичних систем.

Залежно від *ступеня політичних змін* розрізняють політичні системи *традиційні й модернізовані*.

Для сучасних традиційних систем характерні застарілі принципи організації суспільства, форм політичного поводження, нерозвиненість громадянського суспільства, консерватизм у здійсненні необхідних суспільству структурних змін. Традиційні системи відрізняються слабкою диференційністю політичних ролей, харизматичним способом утворення влади.

Сучасні модернізовані системи відрізняються проголошенням у якості загальної для всіх її членів цілі модернізації найважливіших економічних і соціальних організацій й установ. Метою політичної модернізації оголошу-

ється подолання протиріч, породжуваних наявністю в суспільстві глибоких соціальних контрастів, відносинами між елітою й масами. Близькі до цієї класифікації системи що трансформуються, проводять суспільні перетворення. Такі системи відрізняються більшим динамізмом, орієнтацією на проведення реформ. Виходячи із цього, сучасну Україну можна віднести до політичної системи типу, що трансформується.

Однієї з найпоширеніших є класифікація систем за діючим політичним режимом, тобто на основі характеру й способів взаємодії влади, особистості й суспільства. За цим критерієм виділяють три типи політичних систем: *тоталітарні, авторитарні й демократичні*.

Для тоталітарної політичної системи характерно повне підпорядкування особистості й суспільства владі, регламентація й контроль за всіма сферами життя людей з боку держави.

Авторитарна політична система заснована на необмеженій владі однієї особи або групи осіб при збереженні деяких економічних, громадянських, духовних свобод для громадян.

Демократична політична система припускає верховенство інтересів особистості, її прав і свобод, контроль із боку суспільства над владою.

Загальновизнаною в західній політичній науці є типологія політичних систем Г. Алмонда. Він розрізняв їх по *типу політичної культури й поділу політичних ролей* між учасниками політичного процесу. Г. Алмонд виділив чотири типи політичних систем: *англо-американська, європейсько-континентальна, доіндустріальна й частково індустріальна, тоталітарна*.

Для *англо-американської політичної системи* (США, Великобританія) характерний високий ступінь поділу політичних ролей і функцій між учасниками політичного процесу: державою, партіями, групами інтересів і т.д. Влада й вплив розподілені між різними ланками політичної системи. Політична система функціонує в рамках однорідної культури, орієнтованої на захист визнаних у суспільстві ліберальних цінностей: свободи, безпеки, власності й т.д.

Європейсько-континентальна політична система (країни Західної Європи) відрізняється розколом політичної культури, наявністю усередині національних культур протилежних орієнтацій, ідеалів, цінностей, властивих різним класам, етносам, групам, партіям. Тому поділ політичних ролей і функцій відбувається не в масштабах суспільства, а усередині класу, групи, партії й т.д. Однак наявність різнорідних субкультур не заважає приходити до згоди, оскільки є загальна культурна основа – ліберальні цінності.

Доіндустріальні й частково індустріальні політичні системи мають змішану політичну культуру. Вона складається з місцевих політичних суб-

культур, в основі яких лежать цінності клану, роду, громади, племені. Тому знайти тут згоду й компроміс, не прибігаючи до насильства, практично неможливо. Інтеграція суспільства за допомогою насильства приводить до концентрації влади й впливу в руках вузького кола осіб.

Тоталітарні політичні системи функціонують на основі пріоритету класових, національних або релігійних цінностей. Влада сконцентрована в руках монополюючої партії або групи осіб. Вона контролює всі сторони життєдіяльності суспільства й індивіда.

Французький політолог Ж. Блондель поділяє політичні системи на п'ять категорій за змістом і формами управління:

1. *Ліберальні демократії*, в яких прийняття політичних рішень зумовлено цінностями свободи, права, індивідуалізму особи, власності.

2. *Комуністичні* (авторитарно-радикальні), орієнтовані на пріоритет соціальної рівності, справедливого розподілу соціальних благ, планування, нехтування ліберальними досягненнями.

3. *Традиційні*, з олігархічними формами правління, консервативні за характером, поділ економічних ресурсів і соціальних статусів зазвичай здійснюється нерівномірно (в інтересах традиційних еліт).

4. *Популістські*, які склалися в країнах, що розвиваються після Другої світової війни; є авторитарними за деякими методами влади заради збільшення соціальної рівності у розподілі благ в економічній і соціальній сферах та через необхідність послідовно здійснювати реформи, яких потребує модернізація.

5. *Авторитарно-консервативні*, метою яких є збереження усталеної соціальної нерівності, нехтування ліберальним розумінням прав і свобод, обмеження політичної участі населення.

Різноманітність типологій та класифікацій політичних систем свідчить про багатомірність політичного світу.

8.4 Політична система України

В Україні, як і в інших пострадянських державах, перехід від авторитарно-тоталітарної системи суспільного устрою до демократичного суспільства і соціально-правової держави розпочався зі створення нової політичної системи.

Україна прагне створити соціально-політичні інституції за цивілізованим європейським зразком. Запроваджено інститут президентства, за багатьма параметрами Верховна Рада наблизилася до професійного парламенту, змінено статус уряду, затверджено концепцію судової влади. Проте відсутність системного підходу до формування політичних структур призвела до

протистояння різних гілок влади, зрештою, до кризи влади загалом, яка проявилась в неефективності владних структур, неузгодженості та суперечливості їхніх дій, втраті авторитету влади у населення.

Україна відповідно до її Конституції є суверенною і незалежною, демократичною, соціальною, правовою державою. Носієм суверенітету і єдиним джерелом влади є народ, який здійснює владу безпосередньо і через органи державної влади та органи місцевого самоврядування. Легітимність влади, таким чином, виходить від народу, який через вибори виявляє свою волю владним структурам і контролює їх. Україна є парламентсько-президентською республікою. Державна влада здійснюється на засадах її поділу на законодавчу, виконавчу і судову. Конституція визначає і гарантує самоврядування.

Єдиним органом законодавчої влади в Україні є парламент – Верховна Рада України, конституційний склад якої – чотириста п'ятдесят народних депутатів України, обраних на основі загального, рівного і прямого виборчого права. Обирається вона на 5 років, працює в режимі чергових і позачергових сесій.

Згідно з Конституцією, главою держави з правом виступати від її імені є Президент України. Він є гарантом державного суверенітету, територіальної цілісності, додержання Конституції України, прав і свобод людини і громадянина.

Вищим органом у системі органів виконавчої влади є Кабінет Міністрів України. Він формується Верховною Радою України і Президентом України.

Конституційний суд України як єдиний орган конституційної юрисдикції України покликаний забезпечити дотримання владними структурами своїх функцій і повноважень.

Винятково важливу роль у процесі формування владних структур відіграють політичні партії як добровільні об'єднання громадян. Вони виражають інтереси певних соціальних верств і груп, беруть участь у процесах здобуття, утримання державної влади і впливу на неї. За нинішніх умов політичні партії України ще не виконують достатньою мірою системотворчого призначення. Сьогодні можна говорити лише про багатопартійність в Україні, яка від атомізованого розмаїття з великою кількістю нечисленних, мало впливових партій поступово трансформується в партійну систему в її класичному розмежуванні на лівих, центр і правих. Зрештою, немає іншого інституту, крім політичних партій, який би успішніше справлявся з трьома найважливішими функціями – передачі влади, політичної мобілізації мас і легітимізації існуючого режиму.

З точки зору особливостей загальносистемних якостей, політична система України характеризується як:

- Відносно стабільна (на поверхні) система, яка спроможна легко трансформуватися в нестабільну внаслідок поглиблення конфліктів між основними політичними блоками, в т.ч. й в середині державного механізму;
 - Система з відносно низьким темпом соціальних процесів та недостатньо сприйнятлива до соціальних новацій;
 - Молода самостійна система, яка фактично не має достатньо ефективних сучасних традицій та досвіду самостійного функціонування;
 - Централізована з деякими елементами регіоналізації та децентралізації;
 - Система, що діє в умовах надзвичайної, а не нормальної ситуації.
- Суспільство об'єктивно зацікавлено в розвитку політичної системи і її окремих структурних елементів.

Питання й завдання

1. У чому полягає сутність поняття “політична система”?
2. Як діє механізм функціонування політичної системи за ідеєю Д. Істона?
3. Політична система являє собою одну з підсистем суспільства поряд з економічною й духовною. Що відрізняє її від інших підсистем?
4. Який з елементів політичної системи виступає основним, визначальним? Чому?
5. Які функції виконує політична система суспільства?
6. На підставі яких критеріїв можна класифікувати сучасні політичні системи?
7. Від чого залежить формування тієї чи іншої політичної системи в різні історичні епохи і в різних країнах?
8. Які типи політичних систем відомі вам? До якого з них можна віднести політичну систему України?
9. Яке місце в політичній системі займала церква в різні історичні епохи? Чи є сучасна церква структурним елементом політичної системи?
10. Від чого залежить стабільність політичної системи?

Рекомендована література

1. Бойко – Бойчук Л. Методика синергетичного аналізу соціально-політичних систем. (Теоретичний аспект) // Людина і політика. – 2004. – № 4. – С. 92 – 105.

2. Лапкин В.В., Пантин В. И. Политические трансформации в России и на Украине в 2004 – 2006 г.г.: причины и возможные последствия. – Полис: политические исследования. – 2007. – № 1. С. 104 – 119.
3. Піча В. М., Хома Н. М. Політологія: Навчальний посібник. – К.- Львів, – 2001.
4. Політична система сучасної України: особливості становлення, тенденції розвитку / За ред. Ф. М. Рудича: Навч. посібник. – К., 2002.
5. Політологія: Підручник / М.І. Панов (керівн. авт. кол.), Л. М. Герасіна, В. С. Журавський та ін. – К., 2005.
6. Рудич Ф. М. Політологія: Підручник. – К., 2004.
7. Сравнительная политика. Основные политические системы современного мира. (В. С. Бакиров, Н. И. Сазонов, А. А. Фисун и др.) Под ред. В. С. Бакиров, Н. И. Сазонов – Харьков, 2005.
8. Троян С.С. Порівняльні політичні системи сучасності. Навчальний посібник. – К., 2003.
9. Фісун О. Типології політичних систем: основні підходи. // Політичний менеджмент. – 2005. -№ 5. – С. 39 – 50.
10. Фурман Д. Е. Наша политическая система и ее циклы. // Свободная мысль – XXI. – 2003. – № 11. – С. 9 – 30.

Тема 9 Держава як базовий інститут політичної системи

9.1 Особливості держави як політичної організації.

9.2. Форми державного правління.

9.3. Форми державного устрою.

9.4 Правова держава: сутність і основні принципи

9. 5 Економічна та соціальна політика держави

Провідним інститутом політичної системи, зосереджуючим максимальну політичну владу, є держава. Саме навколо держави групуються основні політичні інститути, боротьба між різними соціально-політичними силами розвертається насамперед за завоювання державної влади й важелів державного керування. Найважливішою характеристикою держави є те, що вона діє як інституціональна система політичного панування й має монополію на легітимне застосування насильства.

9.1 Особливості держави як політичної організації

Питання про походження держави протягом багатьох сторіч було предметом довгих дискусій. Висувалися різні гіпотези й теорії.

1. *Теологічна* теорія (представники – ідеологи релігій Стародавнього Сходу, католицької церкви, ісламу). Ця теорія пояснює походження держа-

ви Божою волею. Звідси виводиться залежність держави від релігійних організацій і діячів, покора усіх перед державною владою.

2. *Патріархальна* теорія (представник – Аристотель) обґрунтовувала походження держави тим, що люди – істоти колективні, прагнучі до взаємного спілкування, створення родини. Наступний ріст родин, утворення родів, племен приводить в остаточному підсумку до особливої форми патріархальної влади.

3. У XVII–XVIII ст. оформляються *договірні* теорії походження держави (Дж. Локк, Т. Гоббс, Ж. Ж. Руссо й ін.). З погляду прихильників цих теорій, держава виникла в результаті свідомого й добровільного договору людей, які колись перебували в природному, додержавному стані. Пізніше для того щоб забезпечити свої права й свободи, вони вирішили створити державні інститути.

4. *Соціально-економічна* теорія пояснює походження держави такими соціально-економічними факторами як суспільний поділ праці, економічні інтереси, соціальні протиріччя й т.д. Основи цієї теорії заклав давньогрецький філософ Платон, що виводив джерела держави з поділу праці й відокремлення діяльності по керівництву суспільством.

Але найбільший розвиток соціально-економічна теорія одержала в навчанні марксизму. Ідеологи марксизму (К.Маркс, Ф.Енгельс, В.И.Ленін) розглядали виникнення держави як наслідок суспільного поділу праці, появи приватної власності на засоби виробництва, розшарування суспільства на класи. Держава, на їхню думку, є знаряддям гноблення одного класу іншим і тримає суспільство в границях порядку.

5. *Органічна* теорія проводить аналогію між державою і живим організмом як у структурі, так і в функціях. Всі елементи держави взаємопов'язані і доповнюють один одного, порушення цієї гармонії призводить до хвороби всього організму і навіть до його смерті. Цей погляд на державу обґрунтував англійський соціолог Т. Спенсер.

6. *Психологічна* теорія (представники –Л. Петражицький, Дж. Фрезер та ін.) виходить з того, що держава існує через наявність у людини психологічних потреб жити в межах організованого суспільства, у відчутті необхідності колективної взаємодії або через схильність більшості до підпорядкування.

7. Наприкінці XIX ст. пояснення генезису держави поповнюється теорією *завоювання (насильства)*. Її прихильники (Л.Гумплович, К.Каутський й ін.) причину походження держави бачили не в божественному провидінні або в суспільному договорі, а у військово-політичних факторах: насильстві,

поневоленні одних племен іншими. Для управління завойованими народами й територіями необхідний апарат примуса, яким і стала держава

В цілому, як показали порівняльно-історичні дослідження останніх десятиліть, не існує єдиної й обов'язкової теорії виникнення держави. На цей процес впливали найрізноманітніші внутрішні й зовнішні фактори:

- суспільний поділ праці і виділення управління в особливий вид діяльності;
- ріст чисельності і збільшення густоти населення;
- поява приватної власності і майнової нерівності;
- завоювання одних народів іншими;
- потреба у захисті від зовнішніх ворогів та ін.

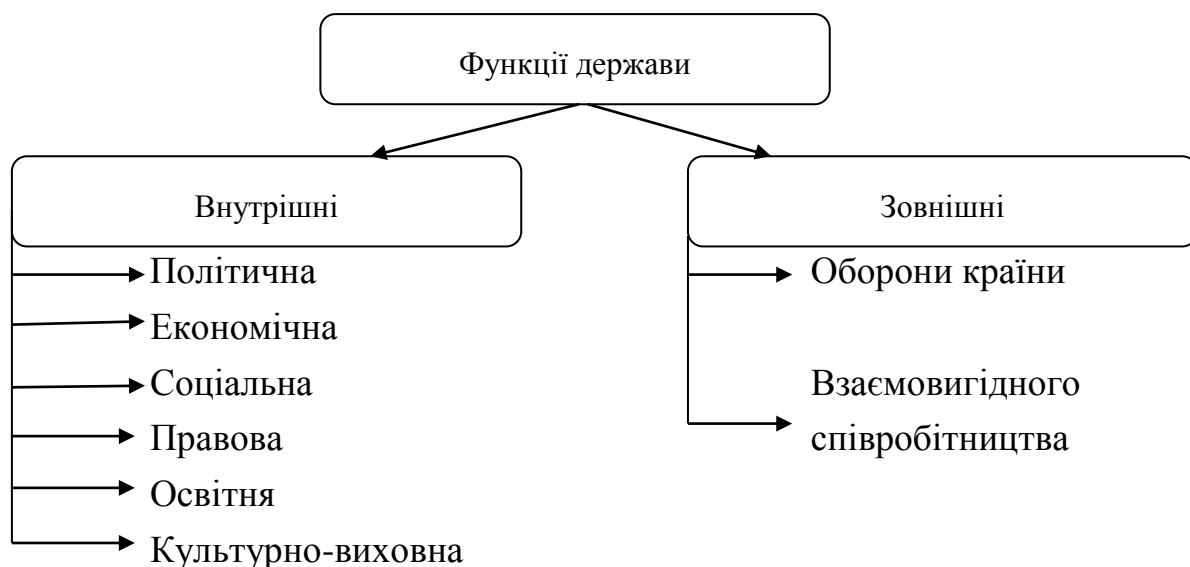
Держава у своєму розвитку пройшла тривалий історичний шлях, протягом якого мінялися як її зміст, так і форма. Але на всіх етапах розвитку державі був властивий ряд ознак, властивих тільки даному соціальному інституту.

Ознаки держави:

- *Наявність особливої публічної влади*, що втілюється в державних органах, виступає як державна влада. Її здійснює особливий шар людей, що виконують функції керування й примуса (це чиновники, армія, поліція).
- *Територіальна організація населення*. Державна влада здійснюється в рамках певної території й поширюється на всіх людей, що проживають на ній. Цілісність суспільства й взаємозв'язок його членів забезпечує інститут громадянства (або підданства, тобто приналежність особи до держави з монархічною формою правління). Саме в наявності інституту громадянства виражається сутність держави для окремого індивіда.
- *Організація суспільного життя на основі права*. Тільки держава створює закони й інші правові акти, обов'язкові для всього населення.
- *Державний суверенітет*, тобто незалежність державної влади від будь-якої іншої влади усередині країни й у взаєминах з іншими державами. Верховенство державної влади проявляється: **а)** у загальнообов'язковості її рішень для населення; **б)** у праві скасування постанов і рішень недержавних політичних організацій; **в)** у наявності спеціальних засобів впливу на населення, відсутніх в інших організацій (апарат примуса й насильства).
- *Монопольне право на стягнення податків і зборів з населення*. Податки необхідні для утримання апарату управління і для матеріального забезпечення державної політики.

Виходячи з вище викладеного можна дати наступне визначення: **держава** – це універсальна політична організація, що здійснює владу в інтересах проживаючих на даній території людей і регулююча їхні взаємини за допомогою правових норм.

Держава виконує ряд функцій, які відрізняють її від інших політичних інститутів. Функції розкривають головні напрямки в діяльності держави по виконанню нею свого призначення. Традиційно функції держави підрозділяються на внутрішні й зовнішні (див. мал. 9.1).

Малюнок 9.1 – Функції держави

Внутрішніми функціями держави є:

Політична – пов'язана зі здійсненням політичної влади: забезпеченням політичної стабільності, регулюванням національних (міжнаціональних) відносин, взаємодією з політичними партіями й іншими суспільними інститутами. До політичної функції відноситься й вироблення програмно-політичних цілей і завдань розвитку суспільства.

Економічна функція – на різних етапах розвитку суспільства її обсяг і зміст можуть істотно розрізнятися. У сучасних умовах участь держави в економіці проявляється у виробленні й здійсненні податкової політики, виділенні кредитів, використанні економічних санкцій, стимулів у розвитку галузевої економіки, безпосередньому впливі на транспорт, енергетику й т.п.

Соціальна функція – націлена на задоволення потреб людей у роботі, житлі, підтримці здоров'я, надання соціальних гарантій людям похилого віку, інвалідам, безробітним, молоді; страхування життя, здоров'я, власності.

Правова функція – включає забезпечення правопорядку, установлення правових норм які регулюють суспільні відносини й поведінку громадян, охорону суспільного ладу.

Освітня функція – реалізується в діяльності держави по демократизації освіти, її безперервності; надання людям рівних можливостей одержання освіти. Багато сучасних держав ставлять перед собою завдання: здійснення кардинальної реформи в сфері освіти, такої, що охоплює весь процес освіти від дошкільного до університетського.

Культурно-виховна функція – спрямована на створення умов для задоволення культурних потреб населення, залучення його до досягнень світової художньої культури, надання йому можливості самореалізації у творчості.

Серед зовнішніх функцій виділяються такі:

Функція *оборони країни*, що полягає в забезпеченні цілісності, безпеки й суверенітету держави.

Функція *взаємовигідного співробітництва* з іншими державами в економічній, торговельній й іншій сферах.

9.2 Форми державного правління.

Форма правління являє собою спосіб організації верховної державної влади, принципи взаємин її органів, ступінь участі населення в їхньому формуванні.

Верховною державною владою є: глава держави (монарх або президент), законодавчий орган (парламент), виконавчий орган (уряд).

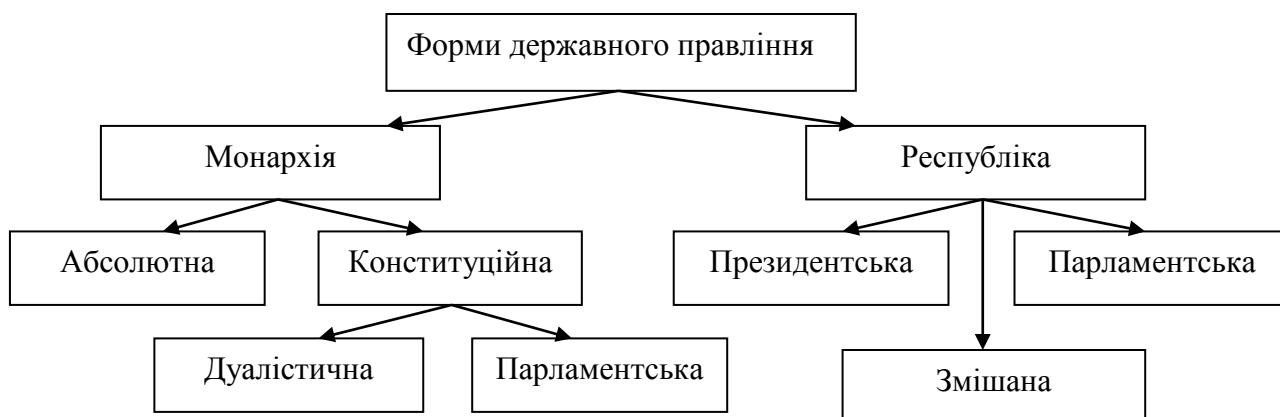
Залежно від положення глави держави прийнято розрізняти дві основні форми правління – монархію й республіку (див. мал. 9.2).

Монархія – це форма правління, при якій влада повністю або частково зосереджена в руках одноособового глави держави – монарха (короля, царя, шаха, імператора й т.д.).

Ознаки монархії:

- Вища влада (влада монарха) передається в спадщину.
- Здійснюється безстроково.
- Не залежить від волі виборців.

Розрізняють монархію *абсолютну* й *конституційну*.

Малюнок 9.2 – Форми державного правління

Для *абсолютної монархії* характерно повне безправ'я народу, відсутність яких-небудь представницьких органів, зосередження всієї державної влади в руках монарха. Абсолютна монархія сформувалася як політична установа в пізній період розвитку Середньовіччя. У різних країнах абсолютизм мав свої модифікації. В Англії й Франції абсолютизм був знищений у ході ранніх буржуазних революцій XVII-XVIII ст. У Росії абсолютизм проіснував до кінця XIX ст. У сучасних умовах абсолютна монархія існує в деяких країнах (Бруней, Катар, Оман).

В процесі розвитку соціально-економічних відносин абсолютна монархія в ряді країн еволюціонувала в *конституційну монархію*, що умовно підрозділяється на *дуалістичну* й *парламентську*.

Дуалістична монархія являє собою такий різновид форми правління, при якій державна влада ділиться між монархом і парламентом. Парламент, якому конституція формально надає законодавчі повноваження, ніякого впливу ні на формування уряду, ні на його склад, ні на його діяльність не робить. Законодавчі повноваження парламенту сильно урізані монархом, якому надається право “вето”, право призначення в нижню палату й право розпуску парламенту. Ця форма правління також характерна для обмеженого числа держав (Йорданія, Марокко, Кувейт).

Найпоширеніша форма монархії – *парламентська*. Влада монарха не поширюється на сферу законодавчої діяльності й значно обмежена в сфері управління. Тобто при такій формі правління роль монарха чисто номінальна; провідну роль у керуванні державою грає уряд, сформований парламентом. Найбільш типовий приклад парламентської монархії – сучасна Великобританія. До таких держав відносяться також Японія, Іспанія, Швеція, Норвегія й ін.

Монархія була пануючою формою правління у світі протягом декількох сторіч. У специфічній формі вона зберігається й сьогодні майже в третині країн світу. Збереження монархії в сучасних умовах обумовлюється історичними й національними особливостями країн, співвідношенням владних і соціальних сил, а також іншими факторами політичного життя.

Найбільш розповсюдженою формою правління в сучасних умовах є республіканська.

Республіка – це форма правління, при якій верховна державна влада здійснюється виборними органами, що обираються населенням на певний термін.

Ознаки республіки:

- Виборність влади.
- Виборність на певний строк.
- Залежність влади від волі виборців.

Залежно від того, хто формує уряд, кому він підзвітний й підконтрольний, республіки підрозділяються на президентські, парламентські й змішані (див. табл. 9.1).

Таблиця 9.1 – Характерні риси республіканської форми державного правління

Критерії форми правління	Президентська республіка	Парламентська республіка
Обсяг повноважень президента	Одночасно глава держави й глава уряду	Формально глава держави, але практично виконує представницькі функції
Порядок формування уряду	Уряд формується президентом незалежно від партійного складу парламенту	Уряд формується парламентом на партійних засадах
Відповідальність уряду	Відповідальність уряд несе перед президентом	Відповідальність уряд несе перед парламентом

У президентській республіці:

- президент обирається незалежно від парламенту (або безпосередньо народом, або колегією вибірників);
- президент одночасно є главою держави й уряду. Він сам призначає уряд і керує його діяльністю;
- президент не може розпустити парламент;
- парламент не може винести вотум недовіри уряду. Однак парламент має можливість обмежувати дії президента й уряду за допомогою прийнятих законів. У ряді випадків парламент може відсторонити від посади президента (коли він порушив конституцію, вчинив злочин).

Президентська республіка вперше була уведена в США на основі конституції 1787 р. Така ж форма правління широко поширена в країнах Латинської Америки – Мексиці, Аргентині, Бразилії, Колумбії, Венесуелі, Болівії, Уругваєві й інших державах.

У парламентській республіці уряд формується тільки парламентським шляхом із числа лідерів партій, що мають більшість місць у нижній палаті парламенту. Правління носить партійний характер. Офіційно главою держави є президент, що обирається або парламентом, або колегією вибірників, або прямим голосуванням народу. Однак у системі органів державної влади його обов'язки звичайно обмежуються представницькими функціями. Реально державу очолює керівник уряду.

Парламентська форма правління здійснюється в Німеччині, Швейцарії, Туреччині, Індії й інших державах.

Цікавий той факт, що термін «парламент» як назва використовується в 40 країнах, «народні (національні) збори» - в 37, «конгрес» - в 16, «національна (народна) асамблея» - в 15, «державні збори» - в 14. В ряді держав назви вищих органів народного представництва індивідуальні: «кнесет», «ландтаг», «генеральні кортеси», «риксдаг», «скупщина», «сейм», «сенат» і т. ін.

Характерною рисою змішаних (*президентсько-парламентських або парламентсько-президентських*) республік є подвійна відповідальність уряду й перед президентом, і перед парламентом. Главою держави тут виступає президент. Змішана форма державного правління прагне сполучати сильну президентську владу з ефективністю діяльності й контролю парламенту за урядом. Ця форма правління не має таких стійких типових рис, як президентська або парламентська республіка, а в різних країнах істотно відрізняється в ту або іншу сторону. До країн зі змішаною формою республіканського правління відносяться Франція, Фінляндія, Україна й ін.

9.3 Форми державного устрою

Держава займає певну територію, на якій проживають її громадяни. *Способи об'єднання населення на території, зв'язок громадян через політичні й територіальні утворення з державою* виражає поняття **форма державного устрою**. За допомогою даного поняття визначається співвідношення влади в центрі й на місцях, характеризується внутрішня структура держави, спосіб політичного й територіального розподілу.

Держави по формах свого устрою підрозділяються на унітарні й федеративні. Союз між декількома державами зветься конфедерацією. Кожне з названих утворень має свої особливості (див. табл. 9.2).

Унітарна держава – це проста, єдина держава, частини якої є адміністративно-територіальними одиницями й не мають ознак державного суверенітету.

В унітарній державі діє єдина конституція, норми якої застосовуються на всій території країни; єдина система вищих органів державної влади; єдине громадянство; єдина система права; централізована судова система. Територія унітарної держави підрозділяється на адміністративно-територіальні одиниці (департаменти, області, райони й т.п.), які не мають політичної самостійності.

Більшість країн світу є унітарними державами. Серед них виділяють централізовані – Швеція, Данія, Болгарія й ін., і децентралізовані – Франція,

Іспанія, Україна й ін. Централізовані держави можуть представляти досить широку самостійність (самоврядування) місцевим, низовим органам управління. Однак у них середні рівні управління не мають значної автономії й безпосередньо орієнтовані на виконання рішень центра. У децентралізованих же унітарних державах великі регіони користуються широкою автономією й навіть мають у своєму розпорядженні власні парламенти, уряди й адміністративно-управлінські структури й самостійно вирішують передані їм центральними органами питання, особливо в галузі освіти, комунального господарства, охорони громадського порядку й ін. Однак, на відміну від суб'єктів федерації, їх компетенція в області оподаткування сильно обмежена, що ставить їх у сильну фінансову залежність від центра.

Федеративна держава – це складна, союзна держава, частини якої є державними утвореннями й мають певну політичну самостійність й інші ознаки державності. Об'єднуючими початками федерації виступають єдиний соціально-економічний простір, єдина грошова система, федеральні органи влади й управління, федеральна судова й правова система, федеральне громадянство. Але поряд із цим у суб'єктів федерації існують власні конституції, законодавчі й виконавчі органи влади. Можлива наявність власних судових і правових систем, подвійного громадянства.

Між федерацією і її суб'єктами встановлюються особливі відносини, при яких діє принцип верховенства конституції й законів федерації. Суб'єкти федерації мають пряме представництво в парламенті країни, забезпечене існуванням другої палати. Зовнішні політичні функції здійснюють союзні державні органи.

Федеративними в цей час є понад 20 країн світу: Австралія, Бразилія, Німеччина, Венесуела, Канада й ін. Федерації утворюються по територіальному (США), національному (Індія) або змішаним ознакам, які й визначають характер, зміст і структуру державного устрою.

Конфедерація являє собою союз декількох суверенних держав, що поєднуються для проведення єдиної політики в певних цілях. Наприклад, для спільної оборони, рішення економічних, енергетичних, транспортних проблем і т.д.

Для здійснення погодженої політики держави конфедерації створюють органи управління. Рішення цих загальних органів не мають сили, поки вони не будуть затверджені центральними органами влади кожної із суверенних держав. У конфедерації відсутній єдиний вищий законодавчий орган, єдине громадянство. Країни-учасниці конфедерації в повному обсязі здійснюють міжнародну діяльність. Конфедеративний договір можна розірвати за бажанням однієї зі сторін.

Прикладом конфедерації в минулому можуть служити США (1776-1787 р.), Швейцарія (1815-1848 р.) і ін., деякі риси конфедерації властиві нині Європейському Союзу.

Крім названих форм державного устрою в історії мали місце й деякі інші специфічні форми – імперії, протекторати. Так, імперіями є державні утворення, відмінні риси яких – велика територія, сильна централізована влада, асиметричні відносини панування й підпорядкування між центром і периферією, різномірний етнічний і культурний склад населення. Імперії, наприклад Римська, Британська, Російська існували в різні історичні епохи.

Таблиця 9.2 – Порівняльна характеристика ознак унітарної, федеративної держави й конфедерації

Ознаки	Унітарна	Федерація	Конфедерація
1	2	3	4
Конституція	Єдина	Кожен суб'єкт федерації має свою конституцію, норми якої не повинні суперечити загальнофедеральній	У кожній державі своя конституція
Вищі органи влади	Єдині	Поряд з вищими федеральними органами існують вищі органи влади суб'єктів федерації	Центральна влада відсутня. Є спільні органи для координації дій при рішенні певних проблем
Система права	Єдина	Суб'єкти федерації можуть мати свою правову систему, але при верховенстві федеральної	Відсутня єдина система права
Судова систем	Єдина	Суб'єкти федерації можуть мати свої судові системи, але при верховенстві федеральної	У кожній державі своя судова система
Громадянство	Єдине	Можливо подвійне громадянство	У кожній державі своє громадянство
Територія	Єдина	Складається з територій суб'єктів федерації	Єдина територія відсутня
Валюта	Єдина	Єдина	У кожній державі своя валюта, але є валюта для взаєморозрахунків

Протекторат – формальна опіка слабкої держави більш сильною, що, як правило, веде до втрати суверенітету першої й може супроводжуватися її окупацією.

9.4. Правова держава: сутність й основні принципи.

На початкових етапах своєї історії держави втілювали політичний порядок, заснований на сформованих у суспільстві традиційних нормах і віру-

ваннях. Вони були слабо інституціолізованими, а правителі володіли практично не обмеженою владою. Однак згодом відносини пануючих і підвладних набули більш впорядкований характер, стали базуватися на основі права.

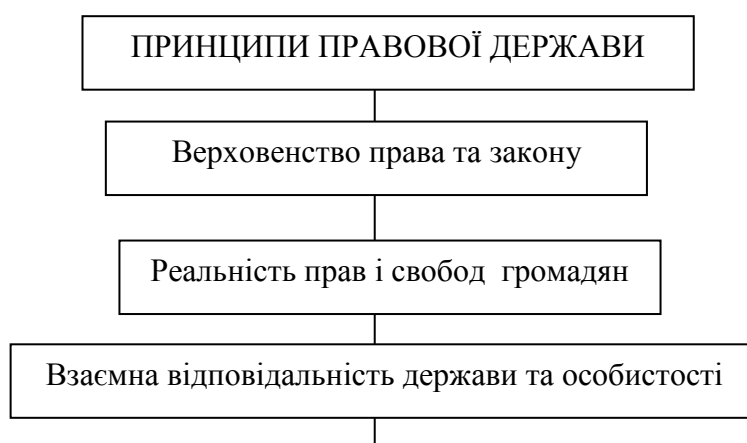
Правовий порядок відносин держави й суспільства, починаючи з XVIII ст., закріплений конституцією, що стала основним законом держав. Будучи зводом юридичних актів, законів і постанов, що визначають основи державного устрою й способи формування державної влади, конституції одночасно проголосили про нове становище особистості в державі. Перші правові документи конституційного характеру, що обмежують діяльність монархів і сповістивши про формування нового політичного порядку, з'явилися в Англії в XIII ст. Перші повновагі конституції були прийняті в 1789 р. у США й в 1791 р. у Франції.

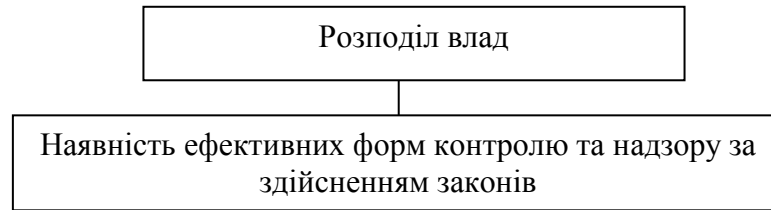
Принципово новий етап у розвитку державності пов'язаний з ідеєю правової держави. Вона стало основою розвитку в суспільстві конституційної державності. Суть її становить прагнення обмежити державні органи від втручання в особисте життя індивіда, бажання захистити основні права й свободи особи, гарантувати кожному самотійність і незалежність у виборі його життєвого шляху.

Правова держава – це держава, обмежена у своїй діяльності правом, покликана захистити права й свободи особи й підкорити владні органи контролю суверенного народу. Її концепція складалася поступово протягом багатьох сторіч. Окремі ідеї, що стали її підставою, були висловлені ще в Древній Греції. Мислителі лібералізму додали їй більше чіткі обриси, сам же термін “правова держава” затвердився в працях німецьких юристів К. Т. Вельнера, Р. Моля й ін.

Найважливішими проблемами, що вимагають уважного розгляду, є сутність й основні принципи правової держави. У самому загальному виді правову державу можна визначити як державу, у якій панує право, закон.

Основні принципи правої держави (див. мал. 9.3):

Малюнок 9.3 – Принципи правої держави

1) *Верховенство права й закону*, панування закону у всіх сферах громадського життя. Закон, прийнятий верховним органом влади при строгому дотриманні всіх конституційних процедур, не може бути змінений, відмінений або припинений ні відомчими актами, ні урядовими розпорядженнями, ні рішеннями партійних органів, які б високі й авторитетні вони не були. Вся суспільна діяльність здійснюється в строгій відповідності із законами, закріпленими конституцією правової держави.

2) *Реальність прав і свобод громадян*. Цей принцип складається з визнання, затвердження й належного гарантування прав і свобод людини й громадянина. Причому передбачається, що права й свободи людини не є якимсь “даром” влади, а належать їй від народження.

3) *Взаємна відповідальність держави й особистості*. Цей принцип виражає моральні початки у відносинах між державою як носієм політичної влади й громадянином як учасником її здійснення. Держава шляхом видання законів бере на себе конкретні зобов'язання перед громадянами, громадськими організаціями, іншими державами й всім міжнародним співтовариством. Підкоряючись праву, державні органи не повинні порушувати його приписання й відповідають за порушення або невиконання цих обов'язків.

Обов'язковість закону для державної влади забезпечується системою гарантій, які виключають адміністративну сваволу. До них відносяться:

- відповідальність уряду перед представницькими органами;
- дисциплінарна, цивільно-правова або кримінальна відповідальність посадових осіб держави будь-якого рівня за порушення прав і свобод конкретних осіб, за перевищення влади, зловживання службовим становищем й ін.;
- імпічмент (процедура притягнення до відповідальності вищих посадових осіб) і т.п.

Формами контролю з боку громадськості за виконанням зобов'язань державних структур можуть бути референдуми, опитування, звіти депутатів перед виборцями й т.д.

На тих же правових засадах ґрунтується й відповідальність особистості перед державою. Особистість погоджується на певні обмеження й зобов'язується підкоритися загальним установленням держави. Застосування дер-

жавного примуса повинне носити правовий характер, не порушувати міру свободи особи, відповідати вазі зробленого правопорушення.

Види юридичної відповідальності стосовно особистості, що порушила правові норми: карна, адміністративна, цивільна, дисциплінарна, матеріальна.

4) *Поділ влади на законодавчу, виконавчу й судову.* Даний принцип має на меті виключити монополізацію влади в руках однієї особи, органа або соціального прошарку й забезпечити відповідність всієї системи публічної влади вимогам права і його послідовного дотримання.

Система “стримувань і противаг”, установлена в конституції, законах, являє собою сукупність правових обмежень у відношенні конкретної державної влади: законодавчої, виконавчої, судової.

Так, стосовно до законодавчої влади використовується досить жорстка юридична процедура законодавчого процесу, що регламентує основні його стадії. У системі противаг важливу роль покликаний грати президент, що має право застосувати відкладене вето при поспішних рішеннях законодавця. Діяльність конституційного суду також можна розглядати в якості правостримуючої, тому що він має повноваження блокувати всі антиконституційні акти.

Відносно виконавчої влади використовується обмеження відомчого нормотворчості й делегованого законодавства, заборони на прийняття нею актів, що зачіпають такі відносини, які повинні бути врегульовані тільки законом. Сюди можна віднести строки президентської влади, імпичмент, вотум недовіри уряду, заборона відповідальним працівникам виконавчих органів обиратися до складу законодавчих структур, займатися комерційною діяльністю.

Для судової влади теж є правообмежуючі засоби, закріплені в конституції, процесуальному законодавстві: презумпція невинності, право на захист, рівність громадян перед законом і судом, гласність і змагальність процесу, відвід суддів і т.п.

5) *Наявність ефективних форм контролю й нагляду за здійсненням законів.* Механізм контролю за дією законів повинен включати: **а)** використання комплексних засобів (економічних, правових, соціально-психологічних, моральних й ін.); **б)** застосування цільових комплексних програм реалізації законів; **в)** систематичний контроль за виконанням законів і застосування мір заохочення й санкцій; **г)** аналіз причин порушення законності; **д)** оцінку – за певними показниками – ефективності дії галузей,

правових інститутів, окремих або багатьох законів, їхніх норм; е) аналіз впливу законності на динаміку регульованої сфери громадського життя.

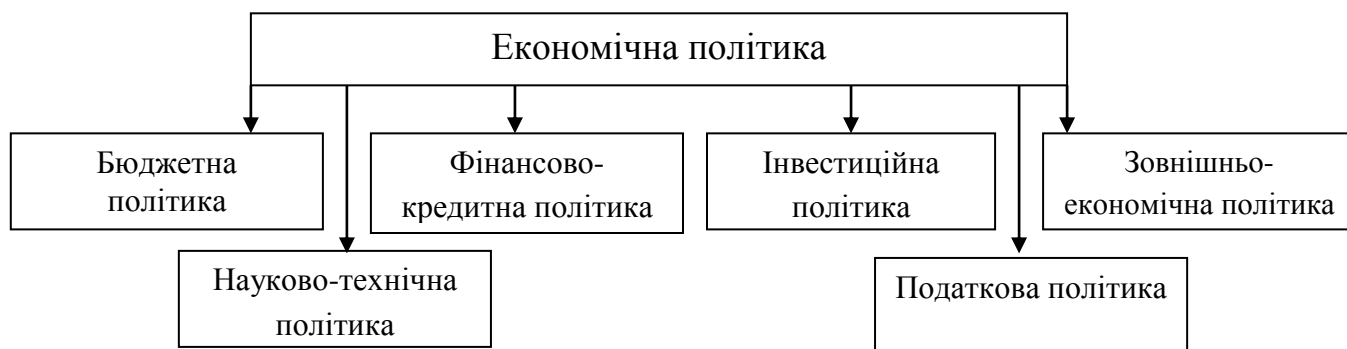
Було б неправильно вважати правовою будь-яку державу лише на тій підставі, що в неї є право, закон, тому що самі закони можуть бути різними. Тому важливо мати критерії, що дозволяють визначати ступінь демократичності законів, які діють у тій або іншій країні. На основі багатовікового історичного досвіду склалися загальнолюдські уявлення про права й свободи особи в демократичній правовій державі, які покладені в основу документів, прийнятих світовим співтовариством. До них відносяться: Устав ООН, а також прийняті цією міжнародною організацією “Загальна декларація прав людини”, “Пакт про економічні, соціальні і культурні права”, “Пакт про цивільні й політичні права” і ряд конвенцій. Наприклад, “Конвенція про ліквідацію всіх форм дискримінації відносно жінок”, “Конвенція проти дискримінації в галузі освіти, праці й занять” й ін. У сукупності викладені в цих документах норми в області прав і свобод особи, становлять міжнародні стандарти. Тільки співвідносячи із ними національне законодавство будь-якої країни, можна робити висновки про ступінь демократичності даного суспільства й захищеності прав і свобод громадян цієї держави.

9. 5 Економічна та соціальна політика держави

Під економічною політикою розуміють взаємопов'язану систему довгострокових і поточних цілей економічного розвитку, що визначені державою, комплекс відповідних державних рішень та заходів, спрямованих на досягнення цих цілей з використанням державної влади в сфері економіки.

Сферою економічної політики держави є взаємодія економіки і політики. Суб'єктами економічної політики виступають політична влада, різні політичні структури, недержавні союзи, об'єднання. Об'єктом економічної політики є економічна система в цілому або окремі її ланки.

Економічна політика будь-якої держави має складну структуру (див. мал. 9.4), тому що для реалізації своїх цілей вона спирається на цілий ряд господарських сфер: фінанси, кредит, грошовий обіг, податкову систему, інвестиції та ін. В рамках кожної з цих ділянок загальна економічна політика конкретизується і реалізується як бюджетна, фінансова, кредитна, податкова, інвестиційна, зовнішньоекономічна та ін. Ці напрямки виступають як підсистеми в загальній економічній політиці, яку проводить держава. Кожна із підсистем в структурі економічної політики може стати потужним інструментом впливу на економічну систему і суспільне життя в цілому.

Малюнок 9.4 Структура економічної політики

Призначення економічної політики держави – сприяти природному еволюційному економічному розвитку, запобігати зловживанням економічною владою з боку окремих осіб, груп, підприємств, а також кризовим явищам в економіці.

Залежно від конкретних обставин, цілі економічної політики держави можуть і повинні змінюватись, гнучко реагувати на фактичний стан економіки, її проблеми та протиріччя.

Під соціальною політикою розуміють діяльність держави щодо збалансування розвитку суспільства, забезпечення стабільності державного управління, соціального захисту населення, створення сприятливих умов для існування індивідів і соціальних спільнот.

Ціллю соціальної політики є соціальний прогрес, виражений мірою задоволення матеріальних і духовних потреб людини. Ефективність соціальної політики в тій чи іншій державі визначається тим, в якій мірі покращується життя людини, облагороджуються умови її праці і відпочинку, побуту, укріплюється здоров'є, підвищуються свідомість і культура, удосконалюються міжетнічні і міжособистісні відносини, додержуються соціальні права і гарантії і т.д. Очевидно, що можливості здійснення цілей соціальної політики залежать в значній мірі від результатів економічної політики.

Під суб'єктами соціальної політики розуміються всі ті органи, установи й організації, задача яких здійснювати цілі соціальної політики. Провідну роль в цій області відіграють спеціалізовані органи держави, котрі реалізують її соціальну функцію.

Об'єктом соціальної політики є суспільство, його соціальні верстви, групи, класи, інші соціальні спільноти людини. Але разом з тим ці ж соціальні спільноти являються і носіями соціальної політики, її суб'єктом. В співвідношенні держава і суспільство послідне виступає як об'єкт лише в тому сенсі, що із цього "соціуму" формується і організується владою соціальна політика. Державна влада – це потужний інструмент впливу на суспільство, в розпорядженні якого ефективні засоби і методи впливу на нього, а

отже, і на формування соціальної політики шляхом збору податків, емісії грошей, законотворчості, визначення задач суспільного розвитку.

Соціальна політика держави має різні виміри: економічний, організаційний, правовий, власне соціальний, культурологічний, екологічний, особистісний. Згідно цьому існують об'єктивні критерії, якісні і кількісні характеристики соціальної політики держави. Серед них пріоритетне значення мають практична реалізація принципу соціальної справедливості; урахування соціальних інтересів різних груп людей, задоволення їх раціональних потреб; соціальна захищеність населення, особливо малозабезпечених верств, дітей, пенсіонерів, безробітних, тяжко хворих та ін.

Соціальна політика охоплює своїми регулятивними функціями відносини між містом і селом, людьми розумової і фізичної праці, різними націями, народностями і етнічними групами, між різними соціальними верствами, між державою і індивідом. Вона охоплює всі сфери життєдіяльності людей – працю, побут, культуру. До того ж згідно зі своєю специфікою одні із цих сфер (наприклад, виробництво) є об'єктом її безпосереднього регулюючого впливу, а в інших (наприклад, в сфері демографічних відносин) такий вплив здійснюється опосередковано, шляхом створення умов, спонукаючих людей до бажаної для суспільства соціальної поведінки.

До задач соціальної політики держави відноситься також система заходів по забезпеченню її захисної функції. Ця функція виступає перш за все як забезпечення прожиткового мінімуму людини. В рамках соціальної політики необхідні дії, які б гарантували нижній поріг матеріального забезпечення (мінімум заробітної плати, мінімальну пенсію) чи передбачали додаткову допомогу матеріально найменш забезпеченим людям, або забезпечували надання елементарних послуг незалежно від доходів (наприклад, в сфері медичної допомоги).

Питання й завдання

1. Які теорії походження держави ви знаєте? Який із цих теорій віддаєте перевагу?
2. Охарактеризуйте основні ознаки держави.
3. Які функції покликана виконувати держава? Від яких факторів залежить можливість їхнього здійснення?
4. У чому полягають особливості монархічної форми правління?
5. Що являє собою республіканська форма правління і які її різновиди?
6. Чим федерація відрізняється від унітарної держави?
7. Яка форма правління діє в Україні?

8. Яка форма державного устрою в Україні? У чому її специфіка?
9. Проаналізуйте поняття “правова держава”.
10. Охарактеризуйте структуру економічної політики держави.
11. В чому полягають основні завдання соціальної політики держави?

Рекомендована література

1. Заколотный В.П. Государство как основной институт политической власти: Учебное пособие. – М., 1999.
2. Кувалдин В.Б. Национальное государство в эпоху глобализации. // Свободная мысль. – XXI. – 2000. – № 1.
3. Піча В. М., Хома Н. М. Політологія: Навчальний посібник. – К.-Львів, – 2001.
4. Політична система сучасної України: особливості становлення, тенденції розвитку / За ред.. Ф. М. Рудича: Навч. посібник. – К., 2002.
5. Політологія: Підручник / М.І. Панов (керівн. авт. кол.), Л. М. Герасіна, В. С. Журавський та ін. – К., 2005.
6. Рудич Ф. М. Політологія: Підручник. – К., 2004.
7. Современный федерализм. – М., 1999.
8. Чиркин В. Е. Государствоведение. – М., 1999.
9. Чиркин В. Е. Современное государство. – М., 2001.
10. Шаповал В. Державний лад країн світу: Довідник. – К., 1999.

Тема 10 Політичні партії та партійні системи

10.1 Причини виникнення й ознаки політичної партії.

10.2 Цілі й функції політичних партій.

10.3 Типи політичних партій.

10.4 Сутність і різновиди партійних систем.

10.5 Зародження й розвиток багатопартійної системи в Україні.

Поряд з державою найважливішим суб'єктом політичного процесу як інститут політичної системи виступають політичні партії. Не будучи безпосередніми носіями державної влади, вони є важливими елементами громадянського суспільства, виконують функції посередників між державою й суспільством, а також виражають інтереси громадян у сфері державного життя.

10.1 Причини виникнення й ознаки політичної партії

Термін "*партія*" – латинського походження й переводиться як "частина", тобто частина більшої спільності. Задовго до формування сучасних

політичних партій цим терміном позначалися групи, що суперничають між собою в сфері влади або у впливі на владу.

Те, що організована дія більш ефективна, ніж індивідуальні устремління, було замічено давно. Уже в часи Аристотеля (IV ст. до н.е.) стихійно утворювалися політичні групи, які й називалися партіями. Вони являли собою тимчасові об'єднання для підтримки конкретної особистості. Групуючись навколо якого-небудь політичного діяча, його прихильники й послідовники забезпечували координацію дій, що дозволяло досягати поставлених цілей.

У Середні століття існували угруповання, що носили найчастіше тимчасовий характер і називалися партіями (наприклад, відома війна між «партіями» Червоної й Білої Рози в середньовічній Англії).

Справжня історія політичних партій як особливих, що відрізняються високим ступенем інституціоналізації політичних рухів, датується кінцем XVIII-го й, особливо, XIX століттям. Це пов'язане з ускладненням соціальної структури суспільства, появою нових соціальних груп зі своїми специфічними інтересами, реалізація яких вимагала створення партії. Введення загального виборчого права й формування представницьких інститутів влади в XIX ст. теж дало потужний поштовх створенню партій масового типу.

Політичні партії в сучасному розумінні остаточно сформувалися лише в середині XX ст. одночасно з еволюцією виборчого права в напрямку до затвердження прямих, рівних, загальних виборів за умови таємного голосування.

Партії як соціальний феномен постійно еволюціонують. У сучасних умовах більш різноманітними стали причини й способи їхнього виникнення, багато в чому змінилися їхні форми й сутність, уявлення про їхні ролі в суспільстві й самі ці ролі, методи їхньої діяльності й функції.

Факторами, що визначають створення сучасних політичних партій, є:

- наявність у певних соціальних груп специфічних інтересів, реалізація яких вимагає створення партії;
- невдоволення частини суспільства своїм положенням і наявність потреби дій по його зміні;
- різні уявлення про перспективи політичного устрою суспільства;
- наявність міжнаціональних конфліктів або міжконфесійних протиріч, коли партії формуються насамперед навколо національних або релігійних ідей, і ін.

Але не всяку групу людей, організовану для вираження своїх політичних інтересів, можна назвати політичною партією. Американські політологи Дж. Ла Поламбара й М. Вейнер у роботі "Політичні партії й політичний ро-

звиток" сформулювали ознаки, що відрізняють партію від інших політичних сил (рис 10.1):

ОЗНАКИ ПОЛІТИЧНОЇ ПАРТІЇ	
	це організація, тобто існуюче досить тривалий час об'єднання людей
	існування стійких місцевих організацій
	прагнення завоювати владу
	пошук народної підтримки

Малюнок 10.1 – Ознаки політичної партії

Перша ознака полягає в тому, що *партія – це організація, тобто існуюче досить тривалий час об'єднання людей*. Тривалість дії організації дозволяє відрізнити її, наприклад, від фракції, блоку й т.п., які виникають і зникають разом зі своїми натхненниками й організаторами.

Друга ознака партії – *існування стійких місцевих організацій*, що підтримують регулярні зв'язки з національним керівництвом.

Третя ознака – *прагнення партії поодиноці або в блоці з іншими організаціями завоювати владу*, а не тільки робити на неї вплив. Ця ознака дозволяє відрізнити партії від груп тиску. Якщо партії ставлять метою завоювання влади на виборах, здійснення її за допомогою роботи депутатів у парламенті й уряді, то групи тиску не прагнуть до одержання влади, а намагаються впливати на владу, залишаючись поза її сферою.

Четверта ознака партії – *пошук народної підтримки в ході виборів й іншими засобами*. Вибори – це сама активна фаза діяльності партії. Але й після виборів партії прагнуть збільшити електоральну підтримку правлячим або опозиційному курсам, організовують різного роду заходи. Масові партії активно борються за розширення свого чисельного складу, зміцнення матеріального становища, поширення своїх програм, цілей і т.д.

Виходячи з вищевикладеного, можна дати наступне визначення партії:

Політична партія – це безперервно діюча організація, що існує як на загальнонаціональному, так і на місцевому рівнях, націлена на одержання й відправлення влади й прагнуча із цією метою до народної підтримки.

Важливе місце в теорії про партії має питання про їх інституціоналізацію (правове визнання). Як основні засоби інституціоналізації політичних

партій виступають, насамперед, нормативні акти, починаючи від конституцій і закінчуючи рішеннями місцевих адміністративних органів.

У багатьох країнах діє закон про партії, який регулює питання організаційної будови партій, їхньої структури, фінансових аспектів діяльності й ін.

Так, в Україні новий закон про політичні партії був прийнятий в 2001 р. Відповідно до цього закону всі політичні партії в Україні створюються й діють тільки із всеукраїнським статусом. Членство ж у політичній партії є фіксованим. Тобто, якщо громадянин України бажає бути членом партії, він повинен написати заяву в структурний орган відповідної партії. Одночасно можна бути членом лише однієї політичної партії.

Партії мають право на саморозпуск, злиття й поділ, створення молодіжних, жіночих й інших організацій. Вони можуть мати будь-яке майно, яке необхідно для забезпечення їхньої діяльності.

10.2 Цілі й функції політичних партій

Ціль діяльності партій – реалізація інтересів тих верств суспільства, які вони представляють. Але вони не тільки їх виражають, але й намагаються сформуванати, об'єднати й виробити один загальний партійний інтерес. Партії займають особливе місце серед різних організацій, що діють у політичній системі суспільства. Головна ціль політичних партій – *завоювання існуючої політичної влади або участь у її реалізації*.

Кожна з партій, прийшовши до влади, призначає своїх людей на ключові ділянки управління. Не маючи ніяких безпосередніх публічно-владних повноважень, політичні партії розробляють державну політику (пропозиції щодо політичного курсу й політичного режиму). Впроваджується ж ця політика в життя лише в міру її прийняття представницькими органами.

На основі загальних політичних ідей партії розробляють свої програми, у яких визначаються завдання на коротко-, середньо- і довгострокову перспективу.

Сучасні політичні партії характеризуються складною структурою, у якій можна виділити наступні елементи: лідер партії, партійний апарат, ідеологи партії, рядові члени партії. Істотну роль у визначенні політичного впливу партії грає "партійний електорат", "симпатички" й "меценати" партії.

Роль і значення політичних партій у суспільствах з різним рівнем економічного, соціального й культурного розвитку, конкретними історичними й національними традиціями, неоднакова. Однак можна виділити деякі *загальні функції* партій (див. мал. 10.2).

Ф У

узгодження інтересів і потреб різних груп й індивідів
--

Малюнок 10.2 – Функції партії

Насамперед політичні партії *узагальнюють і погоджують інтереси певних груп суспільства*. Потім ці інтереси викладаються в програмах, вимогах, гаслах, виборчих платформах і т.п.

Кожна політична партія *є виразником певних соціальних інтересів*, опирається у своїй діяльності на конкретні соціальні групи, є їхнім представником на політичній арені. Деякі партії прагнуть підкреслити свою соціальну базу й у назві, наприклад: Селянська партія України або партія підприємців і промисловців України. Але, як правило, кожна партія прагне об'єднати по можливості широкі верстви суспільства й представляти різні соціальні групи. Це відбивається й у самій назві багатьох партій – народні, національні й т.д.

Функція соціальної інтеграції виражається в наступному. Висуваючи той або інший набір владних домагань, партії забезпечують зв'язок населення з державними структурами. Партії заміняють стихійні форми суспільно-політичної активності населення формалізованими, підданими контролю з боку своїх лідерів. Одночасно партії сприяють *політичній соціалізації громадян*, формуванню в них здібностей і навичок участі у владі. Партії звертають увагу людей на найважливіші конфлікти й шляхи їхнього вирішення, долаючи дефіцит поінформованості, роз'яснюють рядовим громадянам ситуацію, що склалася в суспільстві.

Боротьба за владу – це й ознака політичної партії, і її головна ціль й одночасно функція. Саме в ході боротьби за владу виробляються установки

партії, формуються її лідери, ідеологічні й пропагандистські кадри. Механізм міжпартійної боротьби за владу не дозволяє партіям залишатися на місці, жити зі старим багажем. Партії змушені чуйно й оперативно реагувати на зміни, що відбуваються в країні й у світі.

Серйозну увагу у своїй діяльності партії приділяють *функції політичного рекрутування*, під яким розуміються підбір, підготовку й висування кадрів як для самої партії, так і для інших структур політичної системи (у тому числі висування кандидатів у представницькі органи й у виконавчий апарат держави).

У різних політичних системах по-різному проявляється *функція розробки й здійснення політичного курсу*. Обсяг й ефективність виконання цієї функції залежить від позиції конкретної партії стосовно державної влади.

Партія може бути в непримиренній опозиції, виступаючи проти існуючого державного устрою, навіть якщо не призиває суспільство до насильства. У цьому випадку партія прагне до влади насамперед для того, щоб змінити сам устрій держави.

Партія може бути в опозиції, спрямованій не проти існуючого державного ладу, а проти політики певного уряду.

Партія може виступати також у ролі конструктивної опозиції: критикує те, із чим не згодна в діях уряду, підтримує те, що вважає правильним у його діяльності.

Партія здатна брати участь у формуванні уряду й у різних органах управління як партнер інших партій. У цьому випадку, маючи частину влади, партія несе за неї певну відповідальність.

Можлива роль партії як провідної сили урядової коаліції. У такому випадку партія має велику частку влади й відповідальності. Від неї в основному залежить здійснення державної влади, у її руках зосереджені широкі можливості реалізації власних варіантів рішення проблем.

Партія може сформувати уряд одноосібно. У цьому випадку вона бере на себе монопольну відповідальність за здійснення державної влади, особливо якщо вона має у своєму розпорядженні абсолютну більшість у парламенті.

Можливі інші функції й інші підстави для їхньої класифікації.

Світ політичних партій надзвичайно різноманітний. Тому спроби типологізувати партії досить умовні, однак вони мають на меті більш глибоке дослідження природи партій й їхніх можливостей.

10.3 Типи політичних партій

Тип партії – це поняття, що включає в себе найбільш істотні ознаки групи політичних партій.

Типологія партій може будуватися за різними критеріями (див. мал. 10.3):

КРИТЕРІЇ ТИПОЛОГІЗАЦІЇ	ТИПИ
За організаційною структурою	Кадрові
	Масові
По методах і способах діяльності	Авангардні
	Парламентські
За місцем в системі влади	Правлячі
	Опозиційні
За місцем в політичному спектрі	Праві
	Ліві
	Центристські

Малюнок 10.3 – Типологія політичних партій

Загальновизнаною й найпоширенішою є типологія партій, представлена французьким політологом М. Дюверже в роботі «Політичні партії» (1951 р.). Відповідно до характеру внутрішньої організації партій він класифікував їх як *кадрові й масові*.

Кадрові партії невеликі по своєму чисельному складі, але в них існує жорстка дисципліна й чітко виражена організаційна структура. Їхнє завдання полягає в тім, щоб у період виборів забезпечити підтримку кандидатам від партії з боку більшості виборців у конкретному окрузі. Це досягається підбором професійних партійних кадрів, здатних ефективно організувати й провести виборчу кампанію.

Типові риси кадрової партії:

- невелика чисельність членів партії;
- олігархічний характер партії, тобто в неї входять в основному депутати, міністри, сенатори, керівники різного рангу – люди, що професійно займаються політикою;
- наявність апарата, що обслуговує вищі керівні органи партії;
- відсутність сильних організацій на місцях;
- відсутність механізму офіційного прийому до партії й інституту обов'язкових членських внесків;
- електоральний характер, тобто партія поживляє свою діяльність головним чином під час виборів.

Типовий приклад кадрових партій – партії демократів і республіканців у США. До даного типу відносяться більшість європейських партій консервативної орієнтації.

Масові партії – це великі організації, які мають складну внутрішню структуру й високий ступінь ідеологізованості. Свою соціальну базу вони формують в основному з нижчих верств населення. Як правило, це партії комуністичної, соціалістичної й соціал-демократичної орієнтації.

Типові риси масової партії:

- висока чисельність;
- формалізована партійна структура, побудована на основі виборів знизу доверху;
- упорядкована діяльність широкої мережі низових організацій;
- тісний і постійний взаємозв'язок між членами партії;
- чітка дисципліна, члени партії не тільки платять внески, але й активно беруть участь у справах партії;
- крім електоральної діяльності велике значення надається масово-політичній й ідейно-виховній роботі;
- упор робиться на рекрутуванні нових членів, організації кампаній у зв'язку з різними політичними подіями, проведенні дискусій по різних теоретичних і практичних проблемах і т.д.

Цю класифікацію М. Дюверже доповнили американські політологи Дж. Ла Поламбара й М. Вейнер. Вони виділили ще один тип: партія "хватай всіх" ("інтеркласова", "загальнонародна", "партія виборців" і т.п.).

Партії цього типу прагнуть за допомогою неідеологізованих програм залучити на свою сторону найбільшу кількість виборців різної соціальної й професійної приналежності. Для цих партій характерні:

- особливий тип лідера-інтелектуала, який грає роль світоглядного символу;
- такий відбір лідерів партії, що дозволив би зосередити в ній відомих фахівців, представників політичної еліти, здатних забезпечити залучення виборців під час виборної кампанії;
- відсутність фіксованості масового членства;
- відсутність твердих соціальних орієнтирів.

По методах і засобах діяльності розрізняють партії *авангардного й парламентського типу*.

Партії *авангардного типу* використовують у своїй діяльності засоби й методи, які перебувають на грані або поза законом. До них відносяться: си-

ловий натиск на органи влади, страйки, пікетування, фізичне насильство й терор.

Для партій *парламентського типу* властиві методи й засоби діяльності в межах правових норм держави. Свої політичні платформи вони виражають через законні органи влади. Зовнішня діяльність таких партій зосереджена насамперед у парламенті й місцевих органах влади. Партії парламентського типу природно зацікавлені в збереженні стабільності існуючої політичної системи.

За місцем в системі влади виділяють *правлячі й опозиційні* партії.

Правлячі – це партії, що одержали за результатами виборів більшість місць у парламенті й сформували уряд.

Опозиційні – це ті партії, які перебувають в опозиції до уряду.

У демократичних державах опозиція представляє один з повноправних політичних інститутів, будучи невід'ємним елементом механізму стримування й противаг у політичній системі. Функції опозиції досить різноманітні. Насамперед, це основний канал вираження соціального невдоволення мас. Критикуючи офіційний курс уряду й беручи участь у законотворчому процесі, опозиційна партія має можливість домагатися принципових поступок з боку влади і коректувати політику. Крім того, наявність опозиційних партій обмежує зловживання владою, перешкоджає порушенню громадянських і політичних прав і свобод населення. Представляючи альтернативні політичні програми, опозиційні партії дають громадянам можливість зробити власний вибір.

У політичному спектрі кожної країни розрізняються партії *праві, ліві й центристські*.

Традиція ділити політичні сили на "праві" й "ліві" берет свій початок із часів французької революції 1789 р., коли на засіданні французького парламенту праворуч від голови розташовувалися консерватори, що виступали за збереження монархії, ліворуч – радикали, які відстоювали ідеї загальної рівності. Помірні займали місця в центрі залу. Після цього правими стали називати послідовників збереження існуючого ладу, а лівими – прихильників радикальних змін.

Залежно від конкретної політичної ситуації "ліві" можуть стати "правими", а "праві" – "лівими".

Дана класифікація, як і будь-яка інша, далеко не досконала й досить умовна. Можна перелічити ще ряд критеріїв, у залежності від яких партії підрозділяються на ті або інші типи. Наявність же великої кількості типологій партій за різними критеріями свідчить про складність і багатогранність

даного політичного інституту й дозволяє всебічно характеризувати кожен політичну партію.

10.4 Сутність і різновиди партійних систем

У різних країнах діє різна кількість партій, котрі беруть участь у боротьбі за політичну владу. Залежно від положення партій у політичній системі, взаємодії між ними, типу самих політичних партій складається партійна система.

***Партійна система** – це сукупність всіх політичних партій, що діють у рамках певної політичної системи й відносин між ними.*

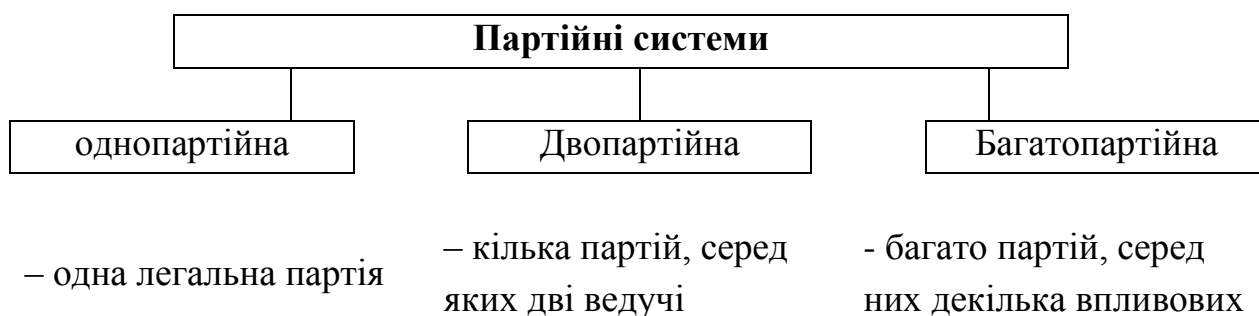
Природа й особливості партійної системи тієї або іншої країни обумовлені безліччю факторів. Серед них особливо варто виділити такі:

- рівень політичної зрілості суспільства;
- політична свідомість і культура суспільства, історичні традиції;
- національний склад країни;
- чинне законодавство;
- релігійна ситуація в країні;
- розміщення соціально-класових сил й ін.

Істотний вплив на формування партійної системи робить чинне законодавство й, насамперед, конституція й виборчі закони.

Партійна система грає одну з головних ролей у політичному житті суспільства. Вона як би структурує соціальні інтереси й політичні погляди, дає їм можливість виражатися на загальнонаціональному й місцевому рівнях, організує політичні сили, зокрема, виборців, допомагає партіям висувати своїх представників у законодавчі й виконавчі органи влади. Поряд з державою інститут партійної системи є другим найважливішим каналом здійснення влади.

• У політичній літературі існують різні методики класифікації партійних систем. Найпоширеніша заснована на кількісному критерії – числі партій, які реально борються за владу або мають вплив на неї. Відповідно до цієї методики виділяють однопартійну, двопартійну й багатопартійну системи (див. мал. 10.4).

– зрощування партійного апарата з державним	– формування складу уряду партією, що перемогла на виборах	- уряд формується або на позапартійній основі або на умовах партійної коаліції
– авторитарний або тоталітарний режим	– демократичний політичний режим	– авторитарно-демократичний або демократичний політичний режим
(Куба, Північна Корея, Лівія й ін.)	(США, Великобританія й ін.)	(Україна, Франція, Італія й ін.)

Малюнок 10.4 – Характерні ознаки партійних систем

Однопартійні системи характерні для країн з авторитарними й тоталітарними режимами, де легальний статус і право формувати уряд представлені одній, практично державній партії. Єдина партія перетворюється в керівну силу держави. Основні політичні рішення приймаються партією, і державна адміністрація лише здійснює їх на практиці.

Однопартійна система існувала в 20-40-х рр. ХХ ст. в Італії, в 30-40-х рр. у Німеччині, в 20-80-х рр. – у Радянському Союзі й у ряді інших держав. Сьогодні однопартійні системи зберігаються в таких країнах, як Куба, Північна Корея, Лаос, Камерун, Габон й ін.

В однопартійних системах єдина партія змушена виконувати набагато більш широкі й різноманітні функції. Вона стає багатофункціональною, особливо в тоталітарних системах, що тяжіють до контролю над всіма видами активності в суспільстві. Ця система може мати тимчасовий успіх. Але все-таки вона нестабільна й неефективна. Вона прийнятна як тимчасове явище в конкретних умовах окремих держав. Однопартійність доцільна й виправдана лише в умовах перехідних, виняткових або надзвичайних.

Двопартійна система являє собою систему із двома сильними політичними партіями, кожна з яких має можливість перемогти на виборах і сформувати свій уряд.

При двопартійній системі можливі існування й інших партій, однак вони не мають реальних шансів стати в керма держави. При такій системі одна партія править, а інша, перебуваючи в опозиції, критикує її дії. У результаті виборів вони час від часу міняються місцями.

Двопартійність життєво необхідна, оскільки її результати сприяють гарному функціонуванню політичної системи. Вона гарантує стабільність

уряду, оскільки партія, що перебуває у влади, одержує абсолютну більшість парламентських місць.

Одним із самих істотних недоліків двопартійної системи є змушений обставинами акцент опозиції на критику правлячої партії, а не на висуванні своїх конструктивних пропозицій. Ще один недолік у тім, що перестає існувати політичний "центр".

Найбільш яскравим прикладом двопартійної системи є існування в США демократичної й республіканської партій. Спроби в цій країні третіх партій перемогти на президентських виборах завжди закінчувалися невдачею.

Світовій практиці відомі й такі партійні системи, які називаються "два й плюс". Ця система є як би перехідною від двопартійної до багатопартійної: поруч із двома традиційними партіями з'являється й навіть бере участь у владних структурах третя. У ФРН існують великі християнсько-демократична й соціал-демократична партії. Поряд з ними й партія вільних демократів, і "зелених" завойовують достатню кількість голосів для того, щоб при формуванні уряду з ними рахувалися дві перших партії. У Великобританії також протягом тривалого часу поруч із двома основними (консервативна і лейбористська) існує й ліберальна партія.

Багатопартійна система означає, що на політичній арені виступають три й більше партії, кожна з яких на виборах збирає значне число голосів. При багатопартійній системі кожна партія має чіткі певні ідейно-політичні або ідеологічні позиції, займає свою нішу в політичній системі. Спектр поглядів може простиратися від край лівих до край правих. Між двома полюсами є партії, що займають проміжне положення й помірні позиції.

Багатопартійні системи більш типові для парламентської форми правління. Найчастіше жодна з парламентських партій не здатна набрати абсолютну більшість місць у парламенті й правити поодиноці, і тому вони змушені іти на компроміс і формувати урядові органи на основі коаліцій.

У цілому, як і будь-якому іншому явищу, багатопартійності також властиві свої плюси й мінуси. Їх у свій час всебічно проаналізував російський політолог XIX ст. Б. Чичерін. Але його висновки певною мірою відносяться й до нашого часу.

До позитивних сторін багатопартійності відносяться:

- всебічне висвітлення політичних питань, наявність у людей політичної позиції;
- існування опозиції, що не прощає промахів, котра стримує бюрократизацію, змушує уряд діяти ефективно;

- виховання в партіях організованості, дисципліни, необхідних для перемоги над конкурентами;
- виявлення й висування в політичній боротьбі дійсно обдарованих людей.

Негативне в багатопартійності Б. Чичерін бачив у наступному:

- систематичний однобічний напрямок поглядів і дій членів партії, тому що вони на все дивляться очима своєї партії, керуючись інтересами її політичної боротьби. Наприклад, член опозиційної партії звикає дивитися на уряд тільки негативно;
- у політичній боротьбі розпалюються пристрасті. Для перемоги прихильники різних партій волають до самих низинних потреб мас, що приводить до падіння суспільних вдач;
- для досягнення своїх цілей партії прибігають до будь-яких, часом нечистоплотних засобів: неправди, клевети й ін. Неправда стає повсякденною в суспільному житті, і до неї звикають;
- безперервна боротьба веде до ослаблення урядової влади, її сили витрачаються на боротьбу з опозицією.

Отже, багатопартійність – це суспільне благо, джерело розвитку політичного життя, але й фактор жорстокості політичних вдач, серйозне випробування для суспільної моралі взагалі.

Багатопартійна система може приймати блокову форму, коли політичні партії групуються в блоки.

10.5. Зародження й розвиток багатопартійної системи в Україні

Багатопартійна система перебуває в нашій країні на стадії становлення. Її створення – найважливіший елемент побудови громадянського суспільства й правової держави, сучасної політичної системи.

Сучасному політичному плюралізму на території України немає ще й двох десятків років. Перші політичні угруповання виникають у середині 1988 р. На першому етапі створення багатопартійної системи в Україні цілком закономірно виникає двоколірна типологія з поділом політичних сил на "правих-партократів" й "лівих-демократів".

У середині 1988 р. у західних регіонах України були створені перші політичні організації: Демократичний союз (ДС) і Український Гельсінський союз (УХС). Це були угруповання відверто антикомуністичного напрямку, лідери яких провели чимало років у концтаборах за політичні погляди. УХС була першою організацією в країні, що заявила про необхідність побудови самостійної української держави.

Першою формально зареєстрованою політичною партією була Українська національна партія (УНП) (жовтень 1989 р., Львів).

Процес виникнення політичних об'єднань в Україні, як й у Росії й інших пострадянських республіках, не був пов'язаний з поділом суспільства на певні соціальні групи. Закономірний наслідок – формування на першому етапі широких демократичних коаліцій. В Україні таким об'єднанням став Народний Рух України за перебудову – перше масове політичне об'єднання, що зібрало під свої прапори людей з різними політичними поглядами: від комуністів до членів УХС. Це був час консолідації громадсько-політичних об'єднань й угруповань на основі боротьби за національне, духовне, економічне й політичне відродження України.

Навесні 1990 р. під час виборів у Верховну Раду УРСР й у місцеві органи влади почався активний процес розмежування політичних сил. Виникає необхідність створення партій із чіткими політичними орієнтирами й статутною дисципліною. У республіці в цей час функціонувало понад 20 партій й об'єднань.

Невдала спроба державного перевороту в серпні 1991 р. привела до кардинальної зміни політичної ситуації. Розпад державності СРСР, проголошення Верховною Радою України Акту про незалежність, заборона у вересні 1991 р. Комуністичної партії України створили якісно нові умови для розвитку політичних об'єднань у країні.

За минулі роки в Україні сформувалася багатопартійна система. Але при цьому процес створення нових партій не припиняється. Так, якщо під час виборів у Верховну Раду в березні 1998 р. в Україні були 52 політичні партії, на початку 2001 р. – 110, а за рік до парламентських виборів 2006 р. (тобто в березні 2005 р.) їх було зареєстровано 126. У 2007 р. їх кількість виросла до 140 і продовжує збільшуватись. Відбуваються типові для багатопартійності міжпартійна й внутріпартійна боротьба, розколи в партіях, об'єднання партій, створення міжпартійних блоків. Особливо ці процеси активізуються під час виборів у Верховну Раду.

Багатопартійність в Україні відбиває весь ідейно-політичний спектр партій, що існує у світі. Так, відповідно до ідеологічних напрямків в Україні діють комуністичні (КПУ, КПРС й ін.), соціал-демократичні (СДПУ(о), СДПУ й ін.), ліберально-демократичні (ЛДПУ, ПРП й ін.), консервативні (УКРП, УНКП й ін.), християнські (ХДПУ, РХП й ін.), націоналістичні (КУН, УНА й ін.) партії.

Залежно від обставин й інтересів політичної боротьби діяльність деяких партій не повною мірою відповідає ідейно-політичній суті, зафіксованій в їхніх назвах і програмних документах. Трапляються розбіжності між

проголошеними суспільно-політичними цілями партії й конкретними поточними інтересами її лідерів.

Багатопартійність в Україні стала реальністю й виводить її на шлях сучасного демократичного цивілізованого розвитку. Сучасна українська багатопартійність є передумовою створення партійної системи, що буде сприяти становленню сильної, стабільної, демократичної системи влади в країні.

Очевидно, партії як невід'ємний елемент сучасного цивілізованого суспільства мають майбутнє.

Питання й завдання

1. Що таке політична партія? Чим відрізняється політична партія від інших громадських організацій?
2. Назвіть основні передумови виникнення сучасних партій.
3. Перелічіть основні (безумовні) ознаки політичної партії.
4. Які функції виконують партії в суспільстві?
5. Зрівняйте кадрові й масові партії по наступних ознаках:
 - а) будова партії,
 - б) принципи діяльності,
 - в) характер членства.
6. У чому розходження опозиційних і правлячих партій?
7. Сформулюйте достоїнства й недоліки однопартійної, двопартійної і багатопартійної систем.
8. Від яких факторів залежить вибір тієї або іншої партійної системи в суспільстві?
9. Чим обумовлюється існування такого різноманіття партій у сучасній Україні?
10. За якими критеріями розрізняються сучасні українські партії?

Рекомендована література

1. Білоус А. Політико-правові системи: світ і Україна. – К., 2000.
2. Дюверже М. Политические партии. – М., 2000.
3. Кривоцюк П. Створення партій демократичного типу: Світові та українські реалії // Людина і політика. – 2002. – № 5.
4. Партії та громадсько-політичні рухи: світовий досвід і Україна. – К., 2004.
5. Пахарев А. Багатопартійність і партійні системи – поняття не тождні // Віче. – 2002. – № 2.
6. Попов С.А. Партии, демократия, выборы. – М., 2003.
7. Політологія: Підручник / М.І. Панов (керівн. авт. кол.), Л. М. Герасіна, В. С. Журавський та ін. – К., 2005.

8. Примуш М. Партії і партійні функції // Віче. – 2002. – № 5.
9. Рогозин Н. П. Україна: партии и партийная система. – Донецк, 2006.
10. Рудич Ф. М. Політологія: Підручник. – К., 2004.

Тема 11 Громадські об'єднання і рухи

11.1. Поняття, структура та функції громадських об'єднань і рухів

11.2. Типологія громадських об'єднань

Помітну роль в діяльності будь-якої політичної системи відіграють громадсько-політичні об'єднання і рухи. На відміну від політичних партій, вони не ставлять перед собою задачу оволодіння владою, але тим не менше чинять на неї значний вплив. Усвідомлення змісту діяльності громадських організацій, їхнього місця та ролі в суспільстві має не лише науково-пізнавальне, а й практичне значення. Без цього неможливо об'єктивно проаналізувати реалії нинішнього життя, виявити суперечності, які виникають у суспільстві.

11.1. Поняття, структура та функції громадських об'єднань і рухів

Свідчення про об'єднання людей зі спільними поглядами на природу, суспільство, літературу, мистецтво можна знайти вже у стародавніх суспільствах. У різних народів виникають різноманітні громадські об'єднання, що певною мірою впливають на суспільно-політичний розвиток. До таких можна віднести численні філософські школи Стародавньої Греції середньовічні лицарські ордени, літературні й художні об'єднання епохи Відродження, різноманітні таємні організації (наприклад, масонські ложі або товариства декабристів) і політичні клуби Нового часу. Паралельно відбувалося осмислення сутності громадських об'єднань, їх місця і ролі у суспільстві. Виникнення громадських об'єднань – процес об'єктивний, закономірний, зумовлений потребою людей у колективній творчості розвитку ініціативи, здібностей.

Пояснюючи причини появи і функціонування громадських об'єднань ряд західних соціологів висувають на перший план біологічні та психологічні причини об'єднання людей у різноманітні спілки, асоціації, групи. Підкреслюється роль у цьому процесі інстинкту самозбереження: індивід у громадському об'єднанні шукає захисту від страху буття.

Не менш популярні інші аргументи: інстинктивна потреба у спілкуванні, прагнення до самоствердження (особливо характерне для лідерів). Американський соціолог П. Плау висунув припущення про взаємозв'язок між виникненням громадських об'єднань і раціональним прагненням люди-

ни до певних вигод, досягнення яких можливе за умови соціальної взаємодії та суперництва.

В сучасному світі право на об'єднання є невід'ємною частиною прав людини і громадянина. Воно проголошене Загальною декларацією прав людини. Конституції демократичних держав гарантують свободу створення громадських об'єднань, діяльність яких має ґрунтуватись на демократичних засадах, відповідати вимогам відкритості і гласності.

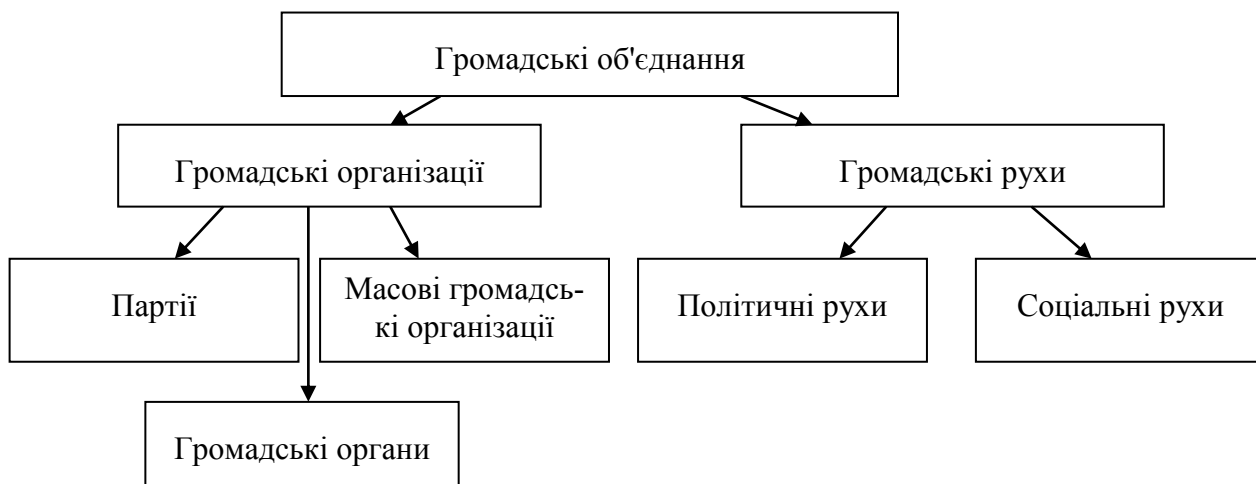
У більшості країн світу громадські об'єднання для здійснення своїх цілей і завдань, передбачених статутами, користуються правами:

- брати участь у формуванні державної влади і управління;
- реалізовувати законодавчу ініціативу;
- брати участь у виробленні рішень органів державної влади і управління;
- представляти й захищати інтереси своїх членів (учасників) у державних і громадських органах.

Держава створює рівні можливості для діяльності усіх громадських об'єднань. Не підлягають легалізації об'єднання, метою яких є зміна конституційного ладу шляхом насильства, підрив безпеки держави діяльністю на користь іноземних держав, пропаганда війни, насильства чи жорстокості, розпалювання національної та релігійної ворожнечі, створення незаконних воєнізованих формувань.

З розширенням демократії і зростанням рівня політичної культури посилюється тенденція до урізноманітнення громадських об'єднань у соціально-політичному житті, їх впливовості у конкретно-історичних ситуаціях, зрештою до їх чіткої диференціації на громадські організації і громадські рухи. Причому особлива активність названих об'єднань, а також динаміка їхнього розростання та впливу спостерігається у суспільствах перехідного типу, де одночасно виникає безліч складних суспільно-політичних проблем.

Громадські об'єднання – це добровільні формування, які виникають в результаті вільного волевиявлення громадян, об'єднаних на основі спільності інтересів.

Малюнок 11.1 Структура громадських об'єднань

В структурі громадських об'єднань виділяють громадські організації і громадські рухи.

Громадські організації – це масові об'єднання громадян, що виникають за їх ініціативою для реалізації довгострокових цілей.

В свою чергу в структурі громадських організацій можна також виділити більш і менш інституціоналізовані формування. Найбільш високий рівень інституціоналізації у політичних партій. Відокремлення політичних партій від інших громадських організацій зумовлене також і тим, що вони мають специфічну мету – оволодіння політичною владою.

Масові громадські організації також мають свій статут і характеризуються чіткою структурою, але основна їх мета – відстоювати і реалізовувати інтереси певних груп населення. Найбільш поширеними їх різновидами в сучасному світі є: профспілки, організації інвалідів, ветеранські, жіночі, молодіжні, дитячі; наукові, технічні, культурно-просвітницькі, фізкультурно-спортивні та інші добровільні товариства; творчі спілки; різноманітні земляцтва, фонди, асоціації, товариства і т. ін.

Громадські органи – особливий вид громадських об'єднань, які створюються найчастіше при державних органах і виступають формою прояву громадської активності мас (Комітет захисту миру, Комітет ветеранів війни, Комітет солдатських матерів та ін.). Багато з них не мають фіксованого членства, статутних документів.

Громадські рухи теж мають масовий характер і створюються з певною метою. Однак на відміну від громадських організацій, *це структурно не оформлені масові об'єднання громадян і організацій різних соціально-політичних орієнтацій, діяльність котрих, як правило, має тимчасовий характер і найчастіше спрямована на виконання певних тактичних завдань, після чого вони або розпадаються, або консолідуються в нові політичні партії чи масові громадські організації.*

Основними різновидами громадських рухів є політичні і соціальні.

Політичні рухи являють собою активну діяльність політичних сил, спрямовану на зміну існуючих владно-державних структур суспільства або відносин між державами в системі світового співтовариства.

Суспільні рухи – об'єднання різних соціальних сил для реалізації поставлених цілей. Це – антивоєнні, молодіжні, жіночі, громадських ініціатив, альтернативні та інші.

Аналізуючи виникнення і розвиток громадських рухів, польський політолог Єжи Вятр розрізняє п'ять основних стадій у їхньому становленні:

1) створення передумов руху (спонтанними діями знизу або організаційними заходами згори);

2) стадія висловлення прагнень (опублікування чи виголошення заяв, програм та ін.);

3) стадія агітації;

4) стадія розвиненої політичної діяльності;

5) стадія затухання політичного руху, коли мета руху досягнута, або коли вона виявляється нездійсненою.

Не всі рухи досягають четвертої стадії. Щоб вона настала, рухи повинні бути достатньо сильними в організаційному плані, що не завжди вдається.

Суттєвою причиною піднесення ролі громадських рухів у соціально-політичному житті й у політичній системі суспільства є неспроможність традиційних партійно-політичних інститутів своєчасно помітити і тверезо оцінити нові реалії, пов'язані з можливостями участі населення у здійсненні демократичних перетворень.

Громадські організації та рухи виконують різноманітні функції. Їх можна поділити на дві групи:

– функції, що їх громадські організації та рухи виконують відносно системи влади в державі;

– функції, виконувані щодо інтересів членів цих організацій та рухів.

У першій групі можна виокремити дві основні функції: опозиційну і творчу, що тісно взаємопов'язані. Роль цих функцій полягає в запобіганні надмірній централізації й посиленні влади держави, сприянні прогресивному розвитку громадського суспільства. Для досягнення мети громадські об'єднання вдаються до різних засобів: підтримки чи незгоди з державними рішеннями, висування альтернативних програм, апеляції до громадської думки, контролю тощо, завдяки чому управління "зверху" доповнюється самоврядуванням громадськості "знизу".

Із другої групи функцій, виконуваних громадськими організаціями та рухами щодо своїх членів, можна виокремити захисну й допоміжну. Громадські організації та рухи захищають своїх членів від державних структур. Це особливо важливо тоді, коли законодавчий демократичний процес перебуває у стадії формування і коли існує негативна традиція невиконання законів і нешанобливого ставлення до особистості в державних структурах. Допоміжна функція виявляється в наданні громадськими організаціями та

рухами через власні структури можливостей своїм членам вирішувати особисті проблеми.

На сучасному етапі в демократичних суспільствах громадські об'єднання перебирають на себе все більше функцій державних установ, борються з бюрократизацією суспільного життя, здійснюють громадський контроль над ними, впливаючи на державну політику і розвиток суспільства загалом.

Щоб розібратися в широкому спектрі громадських об'єднань треба зупинитись на їхній типології.

11.2 Типологія громадських об'єднань

В науковій літературі є різні підходи до класифікації громадських об'єднань. Так, за інтересами та діяльністю виокремлюють такі громадські об'єднання:

– *за економічними інтересами* – організації підприємців, кооперативи, споживчі спілки, представників вільних професій і т.п.

– *за суспільно-політичними інтересами* розрізняють організації культурного, гуманітарного напрямів, релігійні;

– *за методами діяльності та правового статусу*: легальні та офіційні (офіційно зареєстровані в органах влади, організаційно оформлені), а також неформальні організації (не зареєстровані юридично, створені спонтанно за ініціативою "знизу", згідно з усвідомленими спільними інтересами; незалежні від офіційних державних органів, діючі без чіткої програми за принципами самоврядування);

– *за видами діяльності*: економічні, освіти й культури, наукові й науково-технічні, опікунські, охорони здоров'я, природи, національні, конфесійні, оборонні, спортивні й туристські.

Також громадські об'єднання класифікують:

- *за масштабами діяльності* – міжнародні, внутрішньодержавні, локальні;

- *за ставленням до існуючого ладу* – консервативні, реформістські, революційні, контрреволюційні;

- *за спонукальними мотивами виникнення* – соціально усвідомлені (спілки ветеранів, студентської молоді); вартісно-орієнтовані (рух "зелених", спілка "Чорнобиль"); традиційно зумовлені (релігійні, національні об'єднання).

Серед найпоширеніших громадських об'єднань в сучасному світі виділяють профспілки, молодіжні, жіночі, релігійні та інші.

Наймасовішими серед громадських об'єднань були і залишаються профспілки. Вони виникли в другій половині XVIII ст. в Великобританії як

асоціації висококваліфікованих робітників, які об'єдналися для захисту своїх професійних інтересів і збереження свого соціального статусу. Перші профспілки носили локальний характер. На протязі XIX ст. профспілки створюються у всіх розвинутих країнах Європи і Америки. В кінці XIX ст. виникають галузеві виробничі профспілки, створюються національні профсоюзні центри. На початку XX ст. створюються міжнародні виробничі секретаріати – міжнародні федерації і профспілки робітників однієї галузі виробництва. В країнах Азії і Африки широкий розвиток профспілкового руху в цілому розпочався після закінчення другої світової війни.

В кінці XX ст. світовий профспілковий рух нараховував, за різними оцінками, 500 – 600 млн. чоловік, що складало 40 -45% армії найманої праці. В багатьох індустріально розвинутих країнах Європи і Америки профспілки не охоплюють всієї маси найманих робітників, а включають переважно зайнятих в традиційних галузях матеріального виробництва. Кризовий стан профспілок пов'язаний з неадекватністю їх діяльності змінам в характері праці і галузевій структурі зайнятості, викликаними структурною перебудовою економіки і науково-технічною революцією. Тому профспілки розширюють сферу своєї діяльності. Водночас із захистом економічних, матеріальних інтересів своїх членів виконують широкі соціальні та суспільно-політичні функції: обстоюють інтереси працюючих щодо робочого дня, відпусток, фінансової політики, організації виробництва, умов праці, соціально-культурних та побутових умов, безробіття, пенсійного забезпечення, професійної підготовки тощо.

В зв'язку із зростанням глобальних проблем людства профспілки багатьох країн, і перш за все міжнародні профцентри, активно підключились до їх вирішення разом з іншими масовими демократичними рухами.

У боротьбі за інтереси працюючих профспілки послуговуються різноманітними засобами та методами: від переговорних до радикальних (вимоги, заяви, угоди, альтернативні рішення, контроль, експертні оцінки, страйки, маніфестації, голодування, мітинги тощо). Нерідко вони домагаються вагомих позитивних результатів, сприяють набуттю вмінь і навичок самоврядування.

Політичні функції профспілок принципово розрізняються в суспільствах різного типу. В тоталітарних суспільствах: профспілки якщо і існують то виконують роль "приводних ременів" від партії до мас а також залучаються до вирішення внутрішніх, головним чином господарських, проблем виробничих колективів. В такому суспільстві профспілки можуть також приймати участь в організації виробництва, дублюючи інші системи управління. Демократизація політичних режимів безпосередньо пов'язана з роз-

ширенням політичної ролі профспілок як повноправних учасників і організаторів політичного життя значної маси людей, зайнятих в самих різноманітних видах виробництва. Політична активність профспілок є критерієм розвитку політичного життя суспільства.

Молодіжні об'єднання. Основними їх цілями і завданнями є захист різноманітних потреб та інтересів молоді, мобілізація та інтеграція молодіжних структур на виконання соціально значущих завдань, виховна робота. Молодіжні формування помітно впливають на зміцнення миру, співробітництва і дружби між народами.

Нині існує Всесвітня Федерація Демократичної молоді (вона об'єднує сотні молодіжних організацій із 100 країн світу), Міжнародна спілка студентів. Всесвітній молодіжний рух нині переживає відносно подолання ідеологічних розбіжностей, які спричиняли протистояння і унеможливлювали діалог між молодіжними організаціями різної політичної орієнтації: соціал-демократичної, ліберальної, консервативної, християнсько-демократичної, комуністичної тощо. Однак це не означає злиття, нівелювання поглядів.

У більшості країн світу виокремлюється два рівні груп молодіжних об'єднань залежно від цілей і залучення молоді до суспільно-політичного життя: 1) об'єднання молоді, предметом діяльності яких є соціально-економічні та політичні проблеми і 2) об'єднання дозвільного характеру. Трапляються й об'єднання агресивної, неконструктивної самодіяльності молоді (фанати, люберці та ін.), епатажної самодіяльності (металісти), альтернативні або контркультурні течії (хіпі, рокери, авангардисти та ін.).

Молодіжний рух в Україні координує Український національний комітет молодіжних організацій, який є незалежною неурядовою організацією має статус Всеукраїнської спілки молодіжних та дитячих громадських організацій. У своїй діяльності цей комітет керується законодавством України та власним статутом.

Жіночі громадські об'єднання. Їх виникнення відносять до епохи Просвітництва. Вважається що жіночий рух був започаткований написанням французькою письменницею Олімпією Де Гуж (1791 р.) "Декларації прав жінки і громадянки" на противагу "Декларації прав людини і громадянина", в якій прокламувалася рівність всіх громадян чоловічої статі перед законом. Жіночий рух пройшов довгий шлях і домогся значних змін в соціально-політичному становищі жінки, її місця і ролі в політичному житті суспільства. В ньому відбувалися значні трансформації пов'язані із розвитком науки, суспільно-політичних і економічних відносин, демократичних перетворень у світі, зміною суспільної свідомості.

Нині сприймаються як належне рівні права чоловіків і жінок на навчання, освіту, професійну діяльність, володіння майном, участь у справах держави, у формуванні органів влади. У конституціях майже всіх держав світу закріплено ці рівні права.

В багатьох країнах світу відбулася інституціоналізація, тобто оформлення жіночих організацій як суб'єктів суспільного життя. Так, в Україні з кожним роком зростає кількість та чисельність різних сучасних організацій: асоціації, ліги, кризові центри, клуби за інтересами і ін. Згідно з цільовими установками, формами діяльності та впливом на розвиток жіночого руху та українське суспільство в цілому умовно можна виділити чотири групи жіночих організацій.

– Традиційні жіночі організації, їх ще визначають як історичні. Вони відродилися на ґрунті тих жіночих організацій, що діяли у різні історичні періоди по всій Україні.

– Соціально орієнтовані жіночі організації. Їх створення було відгуком на болючі соціальні проблеми, зумовлені змінами, що зачепили домінуючі підвалини людського буття. В цій групі особливо виділяється своєю діяльністю організація солдатських матерів України (ОСМУ). Діяльність цієї організації в значній мірі має політичний характер. Головні завдання ОСМУ на сучасному етапі – формування професійної армії, ліквідація поза-статутних відносин серед військовослужбовців, поліпшення морального та фізичного здоров'я в армії.

– Організації ділових жінок. Проблеми, успадковані від тоталітарного ладу, новий етап трансформації суспільства призвели до вкрай важкого економічного становища країни. У таких умовах певна частина жінок вдалася до активних пошуків шляхів економічного виживання. Їх економічна активність виявилася у створенні об'єднань економічного характеру на ґрунті ділових відносин.

– Організації феміністичної орієнтації. Вони характеризуються строкатістю, багатоплановістю, структурно нагадують групи підвищення свідомості їх членів, мало чисельні за складом. Ці організації не претендують на провідну роль у жіночому русі, не прагнуть представляти та захищати інтереси усіх жінок України, а створюються та діють на основі спільних групових інтересів, взаємодовіри та порозуміння у межах об'єднання. Такі групи мають форму громадянських ініціатив – неформальних груп жінок, які прагнуть вирішити локальні конкретні проблеми.

Релігійні об'єднання. Вони є важливою складовою політичної системи суспільства. І хоча найчастіше церква відокремлена від держави, релігійні організації мають право брати участь у громадському житті, а також вико-

ристовувати нарівні з іншими громадськими об'єднаннями засоби масової інформації. Церква може підтримувати або не підтримувати певні державні починання, суттєво впливати на масову свідомість віруючих. Більше того, служителі культу мають законне право на участь у політичному житті. Міжнародні релігійні організації (Всесвітня рада церков, Християнська мирна конференція, Всесвітній ісламський конгрес, Азіатська буддійська конференція, Всесвітня федерація католицької молоді та ін.) відіграють вагомую роль у спілкуванні народів. У їхньому полі зору перебувають не лише релігійні питання, а й турбота про збереження миру, злагоди, високу духовність і моральні чесноти, гуманізм та любов до ближнього.

Питання й завдання

1. Яка різниця між громадською організацією та громадським рухом?
2. Використовуючи свої знання про політичні партії, поясніть, чим від них відрізняються громадські рухи.
3. Які політичні функції виконують профспілки в тоталітарних суспільствах?
4. Які засоби та методи використовують профспілки у боротьбі за інтереси працюючих?
5. Яка роль молодіжних організацій в політичному житті суспільства?
6. Які причини виникнення жіночих організацій?

Рекомендована література

1. Гендерний аналіз українського суспільства / Програма розвитку ООН, Пред-во в Україні; Т. Мельник (наук. ред.). – К., 1999.
2. Громадські об'єднання в Україні: Навч. посіб. / За ред.. В. М. Бесчасного. – К., 2007.
3. Кормич Л. І., Шелест Д. С. Громадські об'єднання та політичні партії сучасної України. – К., 2004.
4. Партії та громадсько-політичні рухи: світовий досвід і Україна. – К., 2004.
5. Піча В. М., Хома Н. М. Політологія: Навчальний посібник. – К.-Львів, – 2001.
6. Політологія: Підручник для студентів вищих навчальних закладів / За ред.. О. В. Бабкіної, В. П. Горбатенка. – К., 2001.

Тема 12 Політична культура

12.1 Поняття політичної культури і її структурні елементи.

12.2 Типологія політичної культури.

12.3 Формування політичної культури.

12.4. Політична культура сучасної України

У світі політики особливе місце займає політична культура, без якої неможливі політичне й цивільне життя суспільства, політичні відносини в окремих державах і у всьому світовому співтоваристві. Від рівня й типу політичної культури багато в чому залежать також форми, способи й масштаби політичної участі й політичної поведінки особистостей, характер політичних дій.

12.1. Поняття політичної культури і її структурні елементи

Політична культура – один з найважливіших елементів політичної системи суспільства. Рівень її розвитку свідчить про якість самої цієї системи. Політична культура, віддзеркалюючи політичну і юридичну компетентність громадян, суспільних і політичних діячів і їхню політичну поведінку, дуже впливає на формування й функціонування політичних інститутів.

Політична культура – явище складне й багатогранне. Тому існує самий широкий спектр думок, визначень, формулювань і т.д. у тлумаченні як самої категорії "політична культура", так й її структурних компонентів, змісту, функцій і т.д.

Політична культура як особливе, пов'язане з духовним життям людей, їхніми цінностями, звичаями й традиціями політичне явище має таку ж тривалу історію, як і політика в цілому. Вона описувалася ще в далекій давнині такими видатними політичними мислителями, як Конфуцій, Платон, Аристотель й ін. Однак сам термін "політична культура" з'явився набагато пізніше. Його вперше ввів у науковий оборот у ХУІІІ ст. німецький філософ-просвітителі І. Гердер. Наукові концепції політичної культури, що опираються на, емпіричну базу склалися в 60-і рр. ХХ ст. завдяки великим міжнародним дослідженням, проведеним американськими політологами Г. Алмондом, С. Вербою, Л. Паєм й ін.

Політична культура – невід'ємна частина загальнонаціональної культури. Це насамперед політичний досвід людства, соціальних спільностей, великих і малих соціальних груп, отриманий у ході історичного розвитку. Існуючи в певних формах, цей досвід впливає на формування політичної свідомості людей і в остаточному підсумку виражається в їх політичних орієнтаціях й установках. Останні визначають політичну поведінку людей.

Відзначені в даному визначенні три взаємозалежних поняття: *політичний досвід, політична свідомість і політична поведінка* – становлять осно-

вні структурні елементи політичної культури (див. мал. 11.1). Розглянемо кожний з них докладніше.

Політичний історичний досвід людства, наднаціональних і національних спільностей є основою розвитку політичної культури. Він *фіксує історію розвитку політичних відносин у різних формах: історичних, літературних, політичних традиціях, звичаях, політичній ідеології; у формі функціонуючої політичної системи з її інститутами, нормами, принципами, соціально-політичними зв'язками й т.д.*

Важливе місце серед різних форм політичного досвіду займають політичні традиції. Вони формуються в результаті діяльності декількох поколінь людей, є однією з найбільш стійких основ їхнього життя й визначають зразки політичної поведінки. Збереження й розвиток політичних традицій – одна з умов політичної стабільності суспільства і його прогресивного розвитку. Закони й норми, що регулюють суспільні відносини, прийняті відповідно до національних політичних традицій, сприймаються громадянами не як засіб примуса, а як необхідне явище громадського життя, спрямоване на досягнення загального блага.

Малюнок 12.1- Структура політичної культури

На основі політичного досвіду багатьох поколінь і політичної діяльності людей формується їхня політична свідомість – ще один елемент структури політичної культури. *Політична свідомість* – це *система політичних знань, цінностей й ідейно-політичних переконань людей, на основі яких виробляються найбільш стійкі й значимі політичні орієнтації й установки людей відносно політичної системи і їхнього місця в даній системі.*

Зупинимось більш детально на характеристиці структурних елементів політичної свідомості.

Політичні знання – це знання людей про політику, про політичну систему, про різні політичні ідеології, про процедури, за допомогою яких забезпечується участь громадян у політичному процесі й т.п.

Політичні цінності – це етичні й нормативні судження про політичне життя, про політичні цілі, на реалізацію яких спрямована політична діяльність. Політичними цінностями є законність і порядок, стабільність системи, соціальна справедливість й ін.

Політичні переконання формуються на основі знань і цінностей і виражаються в уявленнях людей про те, якою повинна бути політична система. Для одних це демократія – пряма або представницька, заснована на принципі приватної власності; для інших – авторитарно-тоталітарні системи, засновані, приміром, на ідеї національної переваги й т.д. Це саме те, що називається ідеологічними перевагами. Політичні переконання громадян виражаються в тім, що на виборах вони голосують за ту або іншу партію, а значить віддають перевагу тій чи іншій ідеології.

Політичні орієнтації й установки знаходять своє конкретне втілення в політичній поведінці.

Політична поведінка – це *практична взаємодія людини з політичним середовищем, що виражається в тій або іншій формі політичної участі*. Вона обумовлена політичною свідомістю, з одного боку, і рівнем політичного розвитку суспільства в цілому, – з іншого. Політична поведінка людей проявляється в їхній політичній діяльності й виявляє рівень і тип їхньої політичної культури на практиці.

Високу політичну культуру відрізняють два основних критерії, які проявляються в політичній поведінці людей: залучення у політичну діяльність, позитивна активність. За допомогою участі в політичному процесі й громадянин, і суспільство в цілому знаходять новий політичний досвід, що сприяє подальшому розвитку політичної культури.

У процесі розвитку політичної культури сформувалися й розвиваються її функції. Вони є тими напрямками, по яких політична культура входить у життя й побут людей, саме за допомогою функцій вона стає реально відчутною, зрозумілою, а отже, практично значимою й досяжною.

Основні функції політичної культури:

- *пізнавальна* – формування в громадян необхідних суспільно-політичних знань, поглядів, переконань і політичної компетентності;
- *нормативно-ціннісна* – формування й закріплення в суспільній свідомості необхідних політичних цінностей, установок, цілей, мотивів і норм поведіння;
- *інтегративна* – досягнення на базі загальноприйнятих політико-культурних цінностей згоди в рамках існуючої політичної системи й обраного суспільством політичного ладу. Політична культура в такий спосіб фо-

рмує стабілізуючу основу політичного життя й сприяє підвищенню ефективності керування;

- *комунікативна* – дозволяє встановити зв'язок між учасниками політичного процесу, а також передавати елементи політичної культури від покоління до покоління й накопичувати політичний досвід;
- *виховна* – формує в громадян політичну свідомість і навички політичної діяльності, адекватні даній політичній системі.

12.2 Типологія політичної культури

Політична культура під впливом суспільних умов, а також нових норм і зразків поведінки громадян виробляє й удосконалює свої внутрішні риси й властивості, що мають як загальне, так і типово групове значення для окремих країн, націй, регіонів. Для відображення процесу зміни політичної культури в ході історії, специфіки політичної культури певної спільності вводиться поняття тип політичної культури. За допомогою даного поняття можна фіксувати найбільш загальні риси поведінки й політичного мислення людей, що живуть у певний момент історії, одному історичному середовищу й володіючих подібними стереотипам поведінки, реакціями на політичні події. Оскільки підстав для виділення типів досить багато, то, природно, існують різні класифікації типів політичної культури.

У сучасній політології для аналізу й порівняння політичних культур широко використовується їхня типологія, запропонована американцями Г. Алмондом і С. Вербою. Вони виділяють три основних типи політичної культури:

1. *Патріархальна*, для якої характерна відсутність інтересу громадян до політичного життя. Члени суспільства не очікують ніяких змін з боку політичної системи, тим більше не проявляють власної ініціативи для цих змін.

Аполітичність, замкнутість на місцевій або етнічній солідарності властиві цьому типу політичної культури. Така культура може відразу стати пануючою в молодих державах, але вона присутня й у розвинених країнах, коли кругозір більшості громадян обмежений приналежністю до своїх корінь, свого місця проживання.

2. *Підданська*, що відрізняється сильною орієнтацією громадян на політичну систему й результати її діяльності. Але одночасно відзначається низька індивідуальна активність громадян, їхня слабка участь у функціонуванні політичної системи. Достоїнством цього типу політичної культури є її здатність мобілізувати величезні маси людей, направляти їхню енергію на

соціально необхідні або надумані перетворення. Це досягається за рахунок жорсткої дисципліни, упорядкованості, організованості.

Обов'язковим компонентом цього типу політичної культури є тверда централізація управління, келійність процесів прийняття політичних рішень. Відбувається поступове виснаження, деградація ініціативи громадян. Державна влада представляється в плані спускання зверху норм, які необхідно виконувати, і регламенту, якому потрібно підкорятися. Людськими керує острах покарання або очікування благ.

3. *Активістська (культура участі)*, їй притаманний високий інтерес громадян до політики, їх гарна інформованість, прагнення реалізувати за допомогою влади власні інтереси й цілі, висока активність. Громадяни намагаються впливати на процес вироблення й прийняття рішень. У той же час вони демонструють лояльність до політичної системи, законослухняність і повагу до прийнятих законів.

Автори даної типологізації підкреслюють, що ці три типи на практиці взаємодіють між собою, утворюючи змішані форми з перевагою тих або інших компонентів.

Для країн зі стабільним демократичним режимом характерний громадянський тип політичної культури. Вона є як би синтезом підданської й активістської культур, забезпечуючи характерні для демократії примирення крайностей, баланс сталості й розвитку, політичної активності мас і професіоналізму політиків, лояльності громадян до політичних еліт і контролю за ними, автономії уряду і його підконтрольності; самостійності політичної позиції громадян і їхньої політичної відповідальності

Згідно Г. Алмонду й С. Вербі, з погляду на демократичний ідеал як народовладдя громадянська культура не є ідеальною, тому що вона припускає ослаблення інтересу громадян до політики в умовах благополучного правління й активізацію їхньої політичної участі в кризових ситуаціях або у випадках неефективності функціонування влади, порушень нею конституції і т.п. Однак громадянська культура в цілому найбільше відповідає природі сучасної представницької демократії.

Своєрідну типологію політичної культури запропонував російський учений Е.В. Баталов. Він вважає, що протягом століть людство виробило два основних цивілізованих механізми, дія й взаємодія яких впливає на всі сторони матеріального й духовного життя суспільства. Ці механізми – ринок і держава. Їхнє функціонування й структура не можуть не знаходити відображення й прояви в політичній структурі суспільства. Ринок регулює не тільки економічні відносини, але багато в чому визначає характер й особливості виникаючих й існуючих політичних інститутів і відносин. Він по-

роджує й певну політичну культуру, яку можна умовно назвати "ринковою культурою", не вкладаючи в це поняття ніякого ціннісного змісту – позитивного або негативного.

Держава також виступає не тільки в якості "машини придушення", але й виконує регулятивні функції в сфері економіки, політики, культури. При цьому вона, як і ринок, формує певний тип особистості, поводження, соціальних відносин, що відрізняються від тих, які породжує ринок. Створює вона й певний тип культури – "етатистську", що істотно відрізняється від ринкової. (Етатизм – від фр *etat* – держава; засилля держави в економічному, соціальному, культурному житті суспільства, у науковій й ін. діяльності).

Ринкова політична культура – культура, що розглядає політичні процеси крізь призму відносин купівлі-продажу, досягнення вигоди як вищої мети політичної діяльності. Політика є різновид бізнесу, сам політик або "товар", або "бізнесмен". Політичні рішення – результат "торгівельної угоди". Ця культура орієнтована на конкурентну боротьбу як універсальний принцип функціонування політичної системи. Це культура індивідуалізму, для якої вищою метою є особисті (рідше групові) інтереси. Держава й інші політичні структури розглядаються й оцінюються як засіб реалізації інтересів.

Етатистська політична культура – культура, що зв'язує рішення політичних проблем з дією механізмів державного регулювання й контролю за політичним процесом. Вона орієнтована на обмеження й заборону конкурентної боротьби. Інтереси держави зізнаються переважними над особистими.

Такі два ідеальних полярних типи, які в чистому виді практично не зустрічаються, але логічно утворюють ті полюси, між якими розташовуються, тяжіючи то до одному, то до іншого полюса, реальні політичні культури.

12.3 Формування політичної культури.

Політична культура – продукт природного історичного розвитку. При цьому значну роль у формуванні політичної культури кожної країни грають такі фактори, як її геополітичне положення; соціальна й політична структура суспільства; характер суспільних відносин; політичні традиції, особливості національної культури й національної психології.

Умовою формування політичної культури людей є їх включення у політичний процес, взаємодія з політичною реальністю. У політичному процесі діє цілий ряд інститутів. З політичною системою взаємодіють різні сфери громадського життя, всі вони в тій або іншій мірі беруть участь у формуванні політичної культури, визначають основні напрямки цього процесу.

Основні шляхи формування політичної культури:

- діяльність держави,
- діяльність політичних партій,
- вплив церкви на політичне життя,
- інформаційно-комунікативна діяльність засобів масової інформації,
- діяльність суспільно-політичних організацій і рухів,
- вплив родини, кола друзів, трудового колективу й т.д.

На характеристиці деяких з перерахованих шляхів варто зупинитися особливо. Так, діяльність держави по визначенню моделей політичної поведінки, формуванню й закріпленню національних політичних символів за допомогою прийняття законодавчих актів визначає відповідно й найважливіші параметри політичної культури. Коли ж держава приймає на себе ідеологічні функції, вона самим безпосереднім образом активно включається в процес формування політичної культури. Історія має у своєму розпорядженні приклади того, що саме державі належить не просто значна, а визначальна роль у формуванні національної політичної культури. Досить активно цю роль виконували держави в колишніх соціалістичних країнах. Буває й так, що держава протягом багатьох десятиліть може обмежуватися функцією "нічного сторожа", як, наприклад, у США. Однак й у цих умовах національна політична культура була у величезному ступені дітищем своєї держави. Конституція, Білль про права, доповнення до конституції, інші закони, звід загальнонаціональних символів, офіційні свята із символічним підтекстом як невід'ємні риси американської політичної культури створювалися під егідою цього самого "нічного сторожа".

Інший, не менш важливий шлях формування політичної культури – політична, ідеологічна й організаційна діяльність політичних партій. Вони закладають основи політичної свідомості громадян, їхнього мислення й поведіння. Саме діяльність політичних партій формує в громадян відношення до партій і партійних систем, уявлення про місце партій у політичній системі суспільства, про відносини між партіями й державою, про можливості партій у висуненні й захисті інтересів громадян і т.п.

На політичну культуру багатьох країн зробила глибокий вплив, а в ряді країн робить й у цей час церква. У деяких державах вона бере активну участь у політичному житті, але навіть там, де діяльність церкви не настільки активна, вона однаково впливає на політичне мислення й особливо – на політичну поведінку громадян.

У сучасних умовах одним з найбільш ефективних шляхів формування політичної культури є інформаційно-комунікативна діяльність засобів масової інформації (ЗМІ). До ЗМІ відноситься преса, масові кишенькові довідники, радіо, телебачення, кіно- і звукозапис, відеозапис. В останні десяти-

ліття засоби комунікації перетерплюють істотні зміни внаслідок поширення супутникових засобів зв'язку, кабельного радіо й телебачення, електронних текстових комунікаційних систем (відео-, екранних і кабельних текстів), а також індивідуальних засобів нагромадження й відтворення інформації (касет, дискет, дисків). ЗМІ часто називають "четвертою владою". За цією метафорою ховається реальна здатність ЗМІ формувати основні політико-культурні цінності громадян, стереотипи політичної поведінки.

Ефективність впливу ЗМІ на формування політичної культури громадян визначається, по-перше, їхньою здатністю впливати на максимальне число людей; по-друге, можливістю впливу в найкоротші проміжки часу. Найбільш масовий і сильний політичний вплив роблять аудіовізуальні ЗМІ, і, насамперед, радіо й телебачення.

Стихія суспільно-політичних рухів, як показує досвід багатьох країн, нерідко народжує ідеї, установки, моделі поведінки, які міцно входять у національну політичну культуру. Це ще один шлях формування політичної культури. Як приклад можна привести вплив майдану на прийняття політичних рішень під час президентської виборчої кампанії в Україні 2004 р.

На один зі шляхів формування політичної культури вказував у свій час Конфуцій. Він затверджував, що принципи сімейних відносин переносяться на політичне життя, визначаючи тим самим його культурний зміст.

Стихійний вплив на формування політичної культури особистості на рівні повсякденної свідомості відбувається в колі друзів, родичів, у трудовому колективі й т.п. Процес формування політичної культури йде практично протягом всього життя людини.

У формуванні політичної культури громадян особлива роль приділяється політичній символіці. Символ у широкому змісті слова – це образ. Він призначений для впливу на людину, на якій би стадії політичної соціалізації та не перебувала. У політичному житті суспільства політична символіка є в наявності в найрізноманітніших формах. До основних й найпоширеніших форм політичної символіки відносяться наступні:

1. Національно-державна символіка. Кожен народ створює й поважає власні національно-державні символи. У таких символах проявляються вікові традиції його політичної культури. До національно-державної символіки відносяться, насамперед, прапори, герби, гімни, конституції, грошові знаки й ін. Ціль подібної символіки – привернути увагу громадян, об'єднати їх навколо якоїсь масштабної ідеї й відповідно спонукати їх на певні дії.

2. Політична ритуально-процесуальна символіка. Політичні ритуали й процедури займають у суспільно-політичному житті особливе місце. За допомогою таких ритуалів прості смертні перетворюються в президентів і мо-

нархів. Наприклад, за допомогою церемонії інаугурації (тобто врочистого вступу на посаду) президента України або коронації королів в Англії.

У суспільно-політичному житті ритуально-процесуальна символіка представлена також з'їздами й зборами політичних партій і рухів, політичними демонстраціями, мітингами, пікетами. Високим рівнем символічності відрізняються також і святкування історичних подій державної важливості, які відзначаються також салютами й феєрверками. Політико-ритуальна символіка використовується в процесі покладання вінків і квітів до національних святинь, під час святкування урочистих дат, у почесних вартах і т.д.

3. Скульптурно-архітектурна політична символіка. У сучасному світі політична символіка самим широким образом втілена в безлічі пам'ятників, статуй, скульптур й архітектурних споруджень.

Символами влади й держави виступають палаци, урядові будинки, площі. Наприклад, Білий дім у США, Кремль і Червона площа в Росії. Після жовтогарячої революції в Україні до таких можна віднести й майдан Незалежності у Києві.

Політико-національними символами можуть виступати й скульптури.

4. Умовно-графічна політична символіка. У сучасному світі багато політичних символів найчастіше зображуються графічно. До таких символів можна віднести зірки різної варіації, християнський хрест, мусульманський півмісяць, серп і молот, підкову, зображення голуба, колосків пшениці й інших рослин та ін.

Подібна символіка представлена також і певними кольорами. Так білий колір символізує миролюбство, чистоту помислів, добрі наміри; блакитні кольори – символ спільності миру, захисту; зелений – символ життя й екології; червоні кольори – символ боротьби, стійкості, опору; чорний – символ уболівань, втрати, поразки й т.д.

Умовно-графічна політична символіка широко відображається також у вигляді емблем, значків, партійних квитків, почесних грамот і дипломів, а також у державних орденах, медалях й інших нагородах.

5. Наглядно-агітаційна політична символіка. Політичне життя сучасного суспільства даним різновидом політичної символіки оснащені удосталь. У суспільно-політичному житті така символіка представлена: гаслами, художньо оформленими закликами, транспарантами, портретами політичних діячів, листівками, прапорцями, шарфиками, політичною карикатурою й багато чим іншим.

Найбільш інтенсивно подібна символіка застосовується в період виборної кампанії, під час державних свят, ювілейних торжеств, партійних заходів, політичних демонстрацій, акцій протесту або підтримки.

6. *Політико-музична символіка.* Вона виступає музичним еквівалентом політичних емоцій, пристрастей, позицій і традицій суспільства або його окремих класів і соціальних груп. До такої символіки, насамперед, відносяться державні й партійні гімни.

Політико-музична символіка є практично в будь-якій державі нашої планети. Її емоційний, патріотичний вплив на людей є важливим чинником, що впливає на формування їхньої політичної культури. Дана символіка сприяє консолідації суспільства і його громадян навколо певних політико-культурних, патріотичних цінностей.

7. *Політична мода.* У суспільно-політичному житті країни вона представлена надзвичайно багатообразно. Політичні переваги людей можуть бути виражені:

а) одягом (наприклад, через наслідування конкретним політичним лідерам і діячам у їхній манері одягатися й поводитися);

б) перевагою окремих кольорів – білого, жовтогарячого, блакитного, червоного й т.п.;

в) доповненням свого вбрання значками, емблемами, написами й іншими символами політичного сенсу;

г) використанням у процесі спілкування особливої політичної термінології (наприклад, починаючи зі звернень: "пан", "товариш" і т.д.);

д) жестикуляцією.

Політична мода, як правило, концентрує в собі кілька форм політичної символіки. Вона дозволяє вже на візуальному рівні здійснювати початкову політичну ідентифікацію (визначення) політичних позицій громадянина або груп громадян.

8. *Політична мова.* Відомо, що мова являє собою особливу знаково-символічну систему. Коли виникає необхідність її використання у світі політики – це робиться за допомогою спеціальної політичної термінології й жестикуляції.

Політична мова може надавати політичне фарбування дуже багатьом словам, що споконвічно не відносяться до світу політики. Це такі слова як "боротьба", "насильство", "рівність", "об'єднання" й ін.

Складовою частиною політичної мови є політична жестикуляція. Ті або інші індивідуальні або колективні жести відіграють істотну роль у суспільно-політичному житті. До подібних до жестів і дій, наприклад, відносять: а) оплески; б) голосування; в) вітання в різних варіантах – підняття руки зі стислим кулаком, рукостискання й ін.; г) вираження несхвалення й протесту за допомогою свисту, тупоту, закидання якими-небудь предметами того, хто викликав невдоволення й т.п.; д) демонстративний вихід у знак

протесту з політичного заходу; е) демонстративне спалення в знак протесту яких-небудь політичних символів – прапорів, партквитків, портретів і т.д.

Таким чином, політична символіка, з одного боку, фіксує певну політичну культуру як у матеріальних предметах, так й у духовних формах. З іншого боку, дана символіка відіграє значну роль у процесі зближення, об'єднання громадян і соціальних груп навколо певних політичних цінностей й ідеалів. Політична символіка помітно сприяє твердженню в суспільстві ідей патріотизму й державно-політичної ідентичності.

12.4 Політична культура сучасної України

Політична культура сучасного українського суспільства характеризується такими основними рисами:

1. *Фрагментарність*. Ця риса проявляється не тільки в поляризації регіонів, вікових груп населення, але і в рамках особистої свідомості громадян. Так, впевненість людини в необхідності демократичних перетворень часто поєднується з впевненістю, що Україну "спасе" тільки "сильна рука".

2. *Існування протиріч* між політичним ідеалом (западні демократії) і реальним його утіленням. Це проявляється, наприклад, в опитуваннях громадської думки коли більше половини опитаних повністю або частково погоджуються з тим, що необхідно проявляти інтерес до політичної ситуації в суспільстві з метою розширення особистої участі в управлінні. В той же час багато тих, хто вважає такий інтерес марним, оскільки "влада приймає рішення, які вигідні їй самій".

3. Такі протиріччя знаходять свій прояв в *широкому спектрі негативних емоцій по відношенню до політики і її інститутів* в українському суспільстві: від тотальної апатії до агресивного протистояння. Аполітичність часто стає громадянською позицією.

4. *Матеріальне неблагополуччя широких верств населення*, розкіл суспільства на "бідних" і "багатих" призводить до пошуку зовнішніх і внутрішніх "ворогів народу" – груп, винних в тому, що коїться. Часто такий розподіл проходить на основі національної ідеї, мовного питання.

5. Основним, поляризуючим масову свідомість фактором являється орієнтація на Росію чи на Захід (США) як потенціального партнера і еталон економіко-політичного розвитку. Дія цього фактора підтримується невизначеністю зовнішньополітичного курсу України.

6. Політична культура України має яскраво виражені *регіональні особливості*. Так, в Центральній Україні домінують помірні політичні погляди, нахил до консенсусу в відношеннях з Росією. На Західній Україні домінують радикальні настрої в питаннях мовної політики, відносин з Росією, орі-

ентація на країни Східної і Західної Європи, в політичному просторі активно представлені партії правого крила. Східна Україна представлена в значній мірі російськомовними українцями і орієнтована на зближення з Росією. Тут більш активно діють комуністична партія і партії лівого крила.

7. Політична культура українського народу на сьогодні ще не є цілісною, бо відсутні окремі компоненти культури, а багато з існуючих мають ще не сформований характер. Багато політико-культурних елементів не відповідають національному характеру, традиціям української нації, тобто політичній культурі властива *неорганічність*.

На формування названих рис політичної культури в Україні впливали такі чинники:

- багатовіковий період бездержавності, коли політична діяльність (за винятком певних періодів національного відродження) була відсутня;
- розчленування України на території та включення їх до країн з різними культурними і політичними системами, що призвело до побутового, психологічного і політичного відчуження між різними частинами народу;
- панування комуністичного режиму, що спричинилося до деформації рис індивідуалізму і прагматизму, формування патерналістських і колективістських цінностей.

Сьогодні в Україні складається ситуація, за якої без реформування політичної, правової, економічної і духовно-культурної системи неможливе формування сучасної демократичної політичної культури, неможливе швидке реформування соціальних інститутів. Тому політичні сили реформістського спрямування повинні забезпечувати через засоби масової інформації ідеологічну основу реформ і підготовку управлінської еліти, здатної мислити і діяти в умовах конкурентного середовища.

Особливо важливим є завдання формування політичної культури молоді, яке можливе лише за умови здійснення загально громадського виховання, органічного поєднання політичного виховання із моральним і релігійним, із принципом максимального використання можливостей самовиховання молоді. Адже саме молоді властива особлива критичність, загострене відчуття нового, прогресивного, передового. Саме з неї сьогодні формується нова еліта української нації, яка покликана вивести нашу країну на передові позиції сучасної цивілізації.

Питання й завдання

1. Охарактеризуйте основні структурні елементи політичної культури.
2. Які основні функції політичної культури?

3. З якою метою в науковий оборот уведене поняття "тип політичної культури"?
4. Які критерії лежать в основі виділення типів політичної культури?
5. Які фактори і як впливають на процес формування й розвитку політичної культури?
6. Визначите основні шляхи формування політичної культури.
7. Охарактеризуйте політичну культуру сучасної України й тенденції її еволюції

Рекомендована література

1. Бурдяк В.І. Політична культура країн Європи в контексті інтеграційних процесів. – Чернівці, 2004.
2. Дмитренко М. Особливості сучасної української політичної культури: проблема визначення // Політичний менеджмент. – 2005. – № 5. – С. 134 – 138.
3. Мелешкина Е. Ю., Толпыгина О.А. Политическая культура // Политический процесс: Основные аспекты и способы анализа / Под. ред. Е. Ю. Мелешкиной. – М., 2001.
4. Нагорна Л. П. Політична культура українського народу: Історична ретроспектива і сучасні реалії. – К., 1998.
5. Півнева Л. Політична і популярна культура як предмет політологічного аналізу // Політичний менеджмент. – 2006. – № 6. – С. 74 – 81.
6. Піча В. М., Хома Н. М. Політологія: Навчальний посібник. – К.-Л., – 2001.
7. Подмазко Є. Концептуальні основи політичної культури як наукової теорії // Політичний менеджмент. – 2007. – № 7. – С. 108 – 114.
8. Політологія: Підручник / М.І. Панов (керівн. авт. кол.), Л. М. Герасіна, В. С. Журавський та ін. – К., 2005.
9. Хилько М. Політична культура населення України: аналіз розвитку громадянських якостей // Політичний менеджмент. – 2007. – № 1. – С. 115 – 126.

Терміни і поняття

Абсентеїзм – ухилення громадян, які мають виборче право, від участі у виборах.

Абсолютизм – необмежена монархія, форма державного правління, за якої політична влада повністю належить одній особі – монархові та для якої характерний найвищий ступень централізації державної влади.

Автократія – система управління, за якої необмежена верховна влада у державі належить одній особі й не контролюється представницькими органами.

Автономія – форма самоуправління частини території унітарної, а іноді й федеративної держави, наділена самостійністю у вирішенні питань місцевого значення в межах, установлених центральною владою.

Авторитаризм – тип політичного режиму, який характеризується концентрацією влади в центрі і відчуженням народу від реальних важелів державної влади, обмеженістю прав і свобод громадянина, домінуванням командних, адміністративних методів управління.

Агітація – поширення політичних ідей та гасел з метою впливу на суспільну свідомість і настрої народних мас, спонукання їх до цілеспрямованої активності, політичних дій.

Адміністрація – сукупність розпорядчих органів державного управління, виконавчої влади (уряд, відомчі установи, виконавчі комітети, апарат президента, губернатора тощо), діяльність яких визначена законом чи конституцією країни.

Апатриди – особи, які не мають громадянства й підданства жодної держави, проте мусять дотримуватися законів тієї країни, в якій вони зараз перебувають.

Бюрократія – 1) вищий привілейований прошарок чиновників-адміністраторів у державі; 2) ієрархічно організована система управління державою чи суспільством з допомогою особливого апарату, наділеного специфічними функціями та привілеями.

Вето – передбачений конституціями деяких країн акт, завдяки якому глава держави або верхня палата парламенту можуть призупинити впровадження законів або рішень, прийнятих парламентом чи його нижньою палатою.

Герб державний – відмітний знак держави, офіційно прийнята емблема, виконана за законами геральдики й зображувана на прапорах, монетах, печатках, офіційних паперах тощо.

Гімн державний – урочиста пісня, офіційно визначена як символ державної єдності.

Громадські об'єднання – об'єднання, створені з метою реалізації та захисту громадянських, політичних, економічних, соціальних і культурних прав, інтересів людини, які сприяють розвитку творчої активності й самостійності громадян, їх участі в управлінні державними та громадськими справами.

Громадянство – формально зафіксований правовий зв'язок людини з державою, який передбачає певну сукупність взаємних прав та обов'язків.

Група тиску – суспільно-політичне об'єднання, яке прагне задоволення власних інтересів через вплив на державну владу або політичні партії. Від партії Г.Т. відрізняється тим, що вона безпосередньо не бореться за владу, не бере участі в керівництві та управлінні державою.

Демагогія – форма свідомого введення в оману широких мас, спекуляція на реальних труднощах і проблемах, потребах і сподіваннях людей з метою досягнення політичного успіху.

Демократія – форма політичної організації суспільства, яка визначає джерелом влади народ, його право вирішувати державні справи, водночас захищаючи громадські права і свободи.

Держава – форма організації суспільства, носій публічної влади, сукупність взаємопов'язаних установ і організацій, які здійснюють управління суспільством від імені народу.

Держава правова – тип держави, основним ознаками якої є верховенство закону, поділ влади, правовий захист особи, юридична рівність громадянина й держави.

Держава соціальна – держава, що прагне до забезпечення кожному громадянину гідних умов існування, соціальної захищеності, співучасті в управлінні виробництвом, а в ідеалі – приблизно однакових життєвих шансів, можливостей для самореалізації особистості.

Державний устрій – спосіб організації адміністративно-територіальної, національно-територіальної єдності держави, особливості відносин між її складовими.

Диктатура – нічим не обмежена влада особи, класу чи іншої соціальної групи в державі, регіоні, що спирається на силу, а також відповідний політичний режим.

Економічна політика – взаємопов'язана система довгострокових і поточних цілей економічного розвитку, що визначені державою, комплекс відповідних державних рішень та заходів, спрямованих на досягнення цих цілей з використанням державної влади в сфері економіки.

Закон – нормативно-правовий акт, що приймається з ключових питань суспільного, державного життя і має вищу юридичну силу.

Імпічмент – особливий порядок і встановлена законом процедура притягнення до відповідальності за грубі порушення закону вищих посадових осіб до завершення терміну одержаних ними внаслідок виборів повноважень.

Інавгурація – урочиста церемонія вступу на посаду глави держави або посвячення в сан.

Інституціональна підсистема – сукупність державних і недержавних інститутів, які виражають і представляють у політичній системі різні за значущістю інтереси, – від загальнозначущих до групових і приватних.

Коаліція – союз політичних партій або угруповань, створений на добровільних засадах для спільної участі у виборах або створення спільного (коаліційного) уряду.

Компромiс – згода, порозуміння з політичним противником, досягнуті шляхом взаємних поступок.

Комунікативна підсистема – підсистема політичної системи суспільства, в якій реалізуються відносини між індивідами, соціальними спільнотами та інститутами з приводу організації та функціонування влади і у зв'язку з виробленням і здійсненням певного політичного курсу.

Комюніке – офіційне повідомлення про хід і наслідки переговорів між державними і громадськими діячами, делегаціями у міжнародних відносинах.

Консенсус – згода між суб'єктами політики з певних питань на основі базових цінностей і норм, спільних для всіх основних соціальних та політичних груп суспільства.

Конституція – основний закон держави, який закріплює її суспільний і державний устрій, основні права, свободи і обов'язки громадян, організацію державної влади і місцевого самоврядування, територіальний устрій держави тощо.

Конфедерація – союз декількох суверенних держав, що поєднуються для проведення єдиної політики в певних цілях, наприклад, для спільної оборони, рішення економічних, енергетичних, транспортних проблем і т.д.

Конформізм – пристосовництво, пасивне беззаперечне прийняття існуючих порядків, пануючих ідей і цінностей, стандартів поведінки, норм, правил, безумовне схиляння перед авторитетами.

Корупція – злочинна діяльність щодо використання посадовими особами довірених їм прав і владних можливостей з метою власного збагачення. Типові вияви – підкуп чиновників, політичних діячів, хабарництво, протекціонізм.

Криза політична – тимчасове припинення або припинення функціонування окремих елементів або інститутів політичної системи; значне поглиблення й загострення наявних політичних конфліктів, політичної напруженості.

Культурна підсистема являє собою сукупність субкультур, політичний менталітет, конфесіональні системи, пріоритетні цінності і переконання, стереотипи політичної поведінки тощо.

Лобізм – 1) діяльність соціальних груп, які відстоюють свої особливі політичні інтереси; 2) групи тиску на органи законодавчої і виконавчої влади.

Менталітет політичний – сукупність та специфічна структура, склад різних психічних властивостей, якостей, особливостей та проявів, що використовується головним чином для позначення оригінального способу мислення, складу розуму або навіть розумонастроїв.

Монархія – форма правління, за якої державна влада цілком або частково зосереджена в руках одноосібного глави держави – монарха, здебільшого спадкоємного.

Нормативна підсистема – підсистема в політичній системі суспільства, в якій реалізується сукупність правових, політичних, моральних норм, а також звичаїв, традицій, обрядів, регулюючих політичні відносини.

Опозиція – 1) протиставлення своєї політики політиці інших політичних сил; 2) виступ проти думки більшості у законодавчих, партійних та інших структурах. Розрізняють опозицію помірковану, радикальну, лояльну, конструктивну, деструктивну (руйнівну).

Парламент – найвищий законодавчий і представницький орган влади в державі з республіканською формою правління, який обирається населенням. У деяких країнах парламенти мають специфічні назви: конгрес – у США, кортеси – в Іспанії, сейм – у Польщі, кнесет – в Ізраїлі, Верховна Рада – в Україні і т. ін.

Підданство – приналежність особи до якоїсь держави, перебування під її юрисдикцією.

Політична орієнтація – певні уявлення політичних суб'єктів про цілі, завдання діяльності політичних партій, політичного режиму, суспільства в цілому.

Політична культура – невід'ємна частина загальнонаціональної культури. Це насамперед політичний досвід людства, соціальних спільностей, великих і малих соціальних груп, отриманий у ході історичного розвитку. Існуючи в певних формах, цей досвід впливає на формування політичної свідомості людей і в остаточному підсумку виражається в їх політичних орієнтаціях й установках. Останні визначають політичну поведінку людей.

Політична партія – це безперервно діюча організація, що існує як на загальнонаціональному, так і на місцевому рівнях, націлена на одержання й відправлення влади й прагнуча із цією метою до народної підтримки.

Політична поведінка – взаємодія суб'єкта з політичною реальністю, яка охоплює його дії та орієнтації щодо політичної практики.

Політична свідомість – це система політичних знань, цінностей й ідейно-політичних переконань людей, на основі яких виробляються найбільш стійкі й значимі політичні орієнтації й установки людей відносно політичної системи і їхнього місця в даній системі.

Політична система – сукупність політичних інститутів, суспільних структур, норм і цінностей, а також їхніх взаємодій, у яких реалізується політична влада й здійснюється політичний вплив.

Політичний блок – об'єднання, союз політичних партій, громадських організацій, груп людей задля узгоджених дій, досягнення спільних, насамперед політичних цілей.

Політичні інститути – сукупність суб'єктів, які беруть участь у політичному житті суспільства (органи державного правління, законодавчі, судові органи, політичні партії, рухи, фронти тощо).

Політичні цінності – це етичні й нормативні судження про політичне життя, про політичні цілі, на реалізацію яких спрямована політична діяльність. Політичними цінностями є законність і порядок, стабільність системи, соціальна справедливість й ін.

Республіка – форма державного правління, за якої вища влада належить виборним представницьким органам, а глава держави обирається населенням або представницьким органом.

Самоврядування місцеве – політико-правовий інститут, у межах якого здійснюється управління місцевими справами в низових адміністративно-територіальних одиницях (громадах) через самоорганізацію місцевих жителів, за згодою і при підтримці держави.

Символіка політична – різноманітні знаки, символи, які є предметами або актами людської поведінки, що відносяться до політичної сфери і є культурною пам'яттю певних соціальних груп чи всього суспільства.

Соціальна політика – діяльність держави по збалансованому розвитку суспільства, забезпеченню стабільності державного правління й соціального захисту населення.

Суверенітет – незалежність держави, що полягає у її праві на власний розсуд вирішувати свої внутрішні і зовнішні справи, без втручання будь-якої іншої держави. Суверенітет народу – визнання всіх громадян країни джерелом політичної влади.

Тоталітаризм – різновид політичного режиму, який характеризується всебічним і всеохопним контролем влади над суспільством, підкоренням суспі-

льної системи державі, колективними цілями, загальнообов'язковою ідеологією.

Унітарна держава – єдина держава, поділена на адміністративно-територіальні чи національно-територіальні одиниці, які не мають політичної самостійності, статусу державного утворення.

Федерація – форма децентралізованого державного устрою, за якої ознаки державного утворення притаманні як державі в цілому, так і її складовим частинам, що вважаються суб'єктами федерації.

Форма правління – організація верховної державної влади, порядок утворення її органів, та їх взаємини з населенням.

Цивілізація – форма спільного життя людей, якій властиве відтворення власної матеріальної і соціально-політичної структури відносин на основі пріоритету властивих їй духовних норм, цінностей, ідеалів і життєвих сенсів.

Тести до модуля № 2 Політичні режими та політична система суспільства

1. Яка з перерахованих ознак властива тоталітаризму?
 - а) поділ влади;
 - б) надання прав і свобод людині;
 - в) вільні вибори;
 - г) загальний поліцейський контроль і нагляд;
 - д) багатопартійність;
2. Яка з перерахованих ознак властива демократичному режиму?
 - а) реальне здійснення принципу поділу влади на законодавчу, виконавчу, судову;
 - б) домінування командних, адміністративних методів здійснення влади;
 - в) терор, насильство, примус як методи управління;
 - г) існування тільки однієї політичної партії;
 - д) політичні права й свободи людини проголошуються, але реально не забезпечуються.
3. Яка з перерахованих ознак властива авторитарному режиму?
 - а) реальне здійснення принципу поділу влади на законодавчу, виконавчу, судову;
 - б) домінування командних, адміністративних методів здійснення влади;
 - в) терор, насильство, примус як методи управління;
 - г) існування тільки однієї політичної партії;
 - д) загальний поліцейський контроль і нагляд.
4. Демократичний режим припускає:

- а) підпорядкування меншості більшості;
- б) підпорядкування більшості меншості;
- в) підпорядкування всього населення владі однієї або декількох осіб;
- г) підпорядкування всього населення владі однієї партії.

5. Яка з наведених оцінок **не відноситься** до демократичних політичних режимів?

- а) всі демократичні режими дотримують права людини;
- б) всі демократичні режими припускають існування опозиції правлячим партіям;
- в) всі демократичні режими характеризуються поділом влади;
- г) всі демократичні режими ґрунтуються на президентській формі правління;

6. Які з перерахованих елементів **не відносяться** до політичної системи?

- а) політичні й правові норми;
- б) політичні партії;
- в) міжнародне співтовариство;
- г) політичні відносини.

7. Яка із зазначених структур формує норми й правила політичної системи?

- а) політичні партії;
- б) громадські організації;
- в) суд;
- г) прокуратура;
- д) законодавчі органи.

8. Що з перерахованого є **головною й необхідною** умовою існування демократичної політичної системи?

- а) виборність органів місцевого самоврядування;
- б) наявність політичних партій;
- в) обмежений у часі мандат на перебування у владі;
- г) вибори, які гарантують реальну можливість вибрати серед багатьох кандидатів

9. Сукупність способів і методів реалізації політичної влади – це:

- а) політичний плюралізм;
- б) політична система;
- в) політичний режим;
- г) поділ влади.

10. Для якого політичного режиму характерне проникнення держави в усі сфери громадського життя?

- а) авторитарного;
- б) тоталітарного;

- в) авторитарно-демократичного;
- г) демократичного.

11. Система поділу влади в більшій мірі властива:

- а) демократії;
- б) авторитаризму;
- в) тоталітаризму;
- г) всім однаково.

12. Сукупність політичних інститутів, взаємодій, норм, що виконують функції інтеграції суспільства й адаптації до навколишнього середовища – це

- а) політичний плюралізм;
- б) політичний режим;
- в) політична система;
- г) поділ влади.

13. Структура вищих державних органів влади – це:

- а) суверенітет;
- б) форма державного устрою;
- г) форма державного правління;
- д) республіка.

14. Виберіть одну правильну відповідь: форма правління – це ...

- а) міра дозволеного й забороненого;
- б) правовий статус особистості;
- в) принципи організації вищих органів влади і їхніх повноважень;
- г) умови функціонування політичних партій.

15. Федерація це...

- а) самоврядна територія;
- б) цілісна єдина держава;
- в) союз незалежних держав, що об'єдналися для рішення конкретних проблем;
- г) союзна держава, адміністративні одиниці якого мають політичну самостійність.

16. Конфедерація – це:

- а) союзна держава;
- б) союз незалежних держав;
- в) самоврядна територія;
- г) цілісна єдина держава.

17. Чим дуалістична монархія відрізняється від абсолютної:

- а) наявністю двох монархів;
- б) існуванням поряд з монархом законодавчого органа;
- в) передачею престолонаслідування по жіночій лінії;

г) правом розпуску парламенту монархом;
д) правом парламенту об'являти імпічмент монархові відповідно до конституції.

18. Чим схожі парламентська республіка й парламентська монархія:

- а) принципом формування уряду;
- б) правом президента розпустити парламент;
- в) політичною відповідальністю уряду перед парламентом;
- г) відсутністю інституту президентства.

19. Форма державного устрою, при якій входні до її складу адміністративно-територіальні утворення мають обмежену юридичну й політичну самостійність називається:

- а) федерацією;
- б) республікою;
- в) автономією;
- г) конфедерацією.

20. Україна є:

- а) президентською республікою;
- б) парламентською республікою;
- в) президентсько-парламентською республікою;
- г) парламентсько-президентською республікою.

21. Визначте основну ознаку республіканської форми правління:

- а) поділ влади;
- б) суверенітет;
- в) виборність і змінюваність влади;
- г) політичний плюралізм;
- д) відсутність цензури.

22. Визначте, яке із суджень виражає зміст президентської форми правління:

- а) президент має право розпустити парламент;
- б) президент є главою держави й уряду;
- в) президент не може бути притягнутий до відповідальності;
- г) президент обирається парламентом.

23. Визначте, яке із суджень виражає зміст парламентської форми правління:

- а) парламент обирається всенародно;
- б) парламент може оголосити імпічмент президентові;
- в) кабінет міністрів формується парламентом за підсумками виборів і несе перед ним політичну відповідальність;
- г) парламент має значні й реальні повноваження.

24. Яка форма правління передбачає формування уряду на партійній основі:
- а) абсолютна монархія;
 - б) президентська республіка;
 - в) парламентська республіка;
 - г) дуалістична монархія.
25. Яка з названих ознак не входить у визначення держави:
- а) територія;
 - б) суверенітет,
 - в) ідеологія;
 - г) влада;
 - д) населення.
26. Україна є:
- а) унітарною державою;
 - б) федерацією;
 - в) конфедерацією;
 - г) автономією.
27. Виберіть правильну відповідь: форма державно-територіального устрою – це...
- а) правовий статус особистості;
 - б) принципи організації вищих органів влади;
 - в) принципи організації, повноваження й взаємодії між центром і територіями.
28. Для якої форми правління характерне зосередження законодавчої й виконавчої влади в руках монарха:
- а) парламентської республіки;
 - б) президентської республіки;
 - в) абсолютної монархії;
 - г) парламентської монархії.
29. Коли виникають перші політичні партії сучасного типу?
- а) у період античності;
 - б) у період Нового часу;
 - в) в ХІХ ст.;
 - г) в ХХ ст.
30. Назвіть основну передумову виникнення сучасних партій:
- а) дія закону суспільного поділу праці;
 - б) введення загального виборчого права;
 - в) скасування заборони на формування партій;
 - г) посилення ролі окремих особистостей в історії;
31. По своїй суті політична партія:

- а) це група однодумців;
 - б) це спільність, що прагне до завоювання влади;
 - в) це закрита структура для обраних.
32. Назвіть основну ознаку політичної партії:
- а) наявність офіційно прийнятої програми;
 - б) фіксоване членство;
 - в) сплата членських внесків;
 - г) прагнення до завоювання влади або участі у владі;
 - д) наявність формальної організаційної структури;
33. Залежно від типу організаційної структури партії діляться на:
- а) класові, міжкласові, класовоподібні;
 - б) кадрові й масові;
 - в) легальні й нелегальні;
 - г) правлячі й опозиційні.
34. Чим відрізняються масові партії від кадрових?
- а) значним числом членів;
 - б) аморфним вільним членством;
 - в) перевагою ідеологічної й виховної форм діяльності;
 - г) опорою на професійних політиків і фінансову еліту.
35. Залежно від участі в здійсненні влади партії підрозділяються на:
- а) опозиційні й легальні;
 - б) правлячі й опозиційні;
 - в) правлячі й легальні;
 - г) легальні й нелегальні.
36. Партійна система – це:
- а) звід правил, прийнятих у тій або іншій партії;
 - б) союз дружніх партій;
 - в) сукупність всіх партій, що діють у рамках політичної системи й відносин між ними;
 - г) сукупність легально діючих у країні політичних партій.
37. Укажіть, яке із суджень є правильним:
- а) всі партії діляться по класовій ознаці;
 - б) всі партії мають індивідуальне фіксоване членство;
 - в) всі партії мають на меті боротьбу за владу;
 - г) всі партії базуються на певній ідеології.
38. Тип партії, яка є продуктом загального виборчого права:
- а) ідеологічна;
 - б) масова;
 - в) кадрова;

- г) опозиційна.
39. Прямі й непрямі прояви суспільного інакомислення й невдоволення існуючим режимом властиві:
- а) фракції;
 - б) масовій політичній партії;
 - в) опозиції;
 - г) ідеологічній партії.
40. Яка з названих функцій забезпечує поповнення рядів партії й виховання її лідерів?
- а) соціального представництва;
 - б) політичного рекрутування;
 - в) соціальної інтеграції;
 - г) боротьба за владу.
41. До якого типу варто віднести партію, у якій немає фіксованого членства й обов'язкових членських внесків:
- а) кадрова;
 - б) масова;
 - в) легальна;
 - г) нелегальна.
42. По місцю в політичному спектрі партії бувають:
- а) кадрові й масові;
 - б) парламентські й авангардні;
 - в) праві, ліві й центристські.
43. Чим відрізняються кадрові партії від масових?
- а) значним числом членів;
 - б) аморфним вільним членством;
 - в) перевагою ідеологічної й виховної форм діяльності;
 - г) опорою на професійних політиків і фінансову еліту.
44. За методами і способами діяльності партії підрозділяються на:
- а) кадрові й масові;
 - б) парламентські й авангардні;
 - в) класові й міжкласові;
 - г) праві, ліві й центристські.
45. Головною ознакою двопартійної системи є:
- а) наявність у країні тільки двох партій;
 - б) розкол суспільства на два непримиренних табори, кожний з яких очолює своя політична партія;
 - в) наявність багатьох партій, серед яких тільки дві по черзі перемагають на виборах і самостійно формують уряд;

- г) система, при якій уряд формується коаліціями із двох партій.
46. Виникнення концепції політичної культури відноситься:
- а) до епохи античності;
 - б) до епохи середньовіччя;
 - в) до епохи Відродження;
 - г) до Нового часу;
 - д) до ХХ ст.
47. Ким з нижче названих учених було уведено в науковий обіг поняття політична культура?
- а) Платоном;
 - б) Т. Гоббсом;
 - в) И. Гердером;
 - г) М. Вебером.
48. Структура політичної культури містить у собі:
- а) політичні символи;
 - б) політичну соціалізацію;
 - в) політичний досвід;
 - г) політичні міфи.
49. У структуру політичної культури НЕ входить:
- а) політичний досвід;
 - б) політична свідомість;
 - в) політичні символи;
 - г) політична поведінка.
50. Етичні й нормативні судження про політичне життя, про політичні цілі, на реалізацію яких спрямована політична діяльність – це:
- а) політичний досвід;
 - б) політичні цінності;
 - в) політичні переконання;
 - г) політична поведінка.
51. Практична взаємодія людини з політичним середовищем, що виражається в тій або іншій формі політичної участі – це:
- а) політичний досвід;
 - б) політична свідомість;
 - в) політична поведінка;
 - г) політичні цінності.
52. Який тип політичної культури переважає в державах, де панують авторитарні режими?
- а) патріархальний;
 - б) підданський;

- в) активістський.
53. Який тип політичної культури переважає в державах, де панують демократичні режими?
- а) патріархальний;
 - б) підданський;
 - в) активістський.
54. Яка із зазначених характеристик відповідає патріархальній політичній культурі?
- а) шанобливе відношення до старших (патріархів);
 - б) орієнтація на місцеві цінності – громаду, рід, плем'я й т.п.;
 - в) у політиці беруть участь тільки особи старшого віку (патріархи);
 - г) пряма передача політичного досвіду від старшого покоління молодому.
55. Яка істинна характеристика підданської політичної культури?
- а) орієнтація на активне включення індивіда в політичне життя;
 - б) прагнення впливати на політичну систему;
 - в) пасивне відношення громадян до політичної системи;
 - г) орієнтація на політичні авторитети.
56. Виберіть із наведених нижче характеристик ту, котра відповідає активістській політичній культурі:
- а) орієнтація на активну діяльність держави;
 - б) орієнтація на активне включення індивіда в політичне життя, прагнення вплинути на політичну систему з метою реалізації особистих і групових інтересів;
 - в) орієнтація на активну неучасть у політичному житті;
 - г) орієнтація на активне протистояння з політичною системою й протидія владі.
57. Що являє собою громадянська політична культура?
- а) культуру громадян даної країни;
 - б) «ідеальний» тип політичної культури;
 - в) «змішаний» тип політичної культури, що характеризується перевагою активістської культури;
 - г) культуру влади, що враховує інтереси громадян.
58. Які з типів політичної поведінки **однозначно** відносяться до протестних?
- а) демонстрації;
 - б) електоральна поведінка;
 - в) поширення політичних анекдотів;
 - г) мітинги;

- д) політичні голодування.
59. Коли й ким стали порівнюватися однотипні політичні явища в суспільстві?
- а) Г. Алмондом у XX ст.;
 - б) Г. В. Ф. Гегелем у XIX ст.;
 - в) Ш. Л. Монтеск'є в XVII ст.
60. До якого виду політичної символіки слід віднести демонстрації, мітинги, пікети?
- а) національно-державної;
 - б) національно-агітаційної;
 - в) політико-музикальної;
 - г) ритуально-процесуальної.

Модуль № 3 Особистість, політика, суспільство.

Тема 13 Особистість і політика

13.1 Людина як суб'єкт і об'єкт політики

13.2 Політична участь

13.3 Політична соціалізація

У демократичному суспільстві політика здійснюється людьми і для людей. Людина, особистість – первісний суб'єкт політики, наділений здатністю брати участь у політичному житті, впливати на владу. Політична активність людини, міра її участі в політичному житті, суспільна зрілість значною мірою залежить від якості політичної соціалізації. Засвоюючи знання про політику, набуваючи досвіду політичної діяльності, людина стає громадянином – свідомим учасником політичного процесу.

13.1 Людина як суб'єкт і об'єкт політики

Первісним і основним носієм політичних і владних відносин в суспільстві є людина. Її інтереси, цілі, устремління, інтегровані в різноманітні соціальні і економічні структури, визначають в кінцевому рахунку напрямки політичного розвитку суспільства.

Проблема особистості має в політичній науці три головних аспекти:

- 1) власне людина з притаманними їй рисами і якостями: інтелектуальними, емоційними і вольовими;
- 2) особистість як представник групи: статусної, класової, соціально-етнічної, член організації, парламентарій;

3) особистість як свідомий, активний учасник суспільного і політичного життя, людина, яка звичайно взаємодіє з владою і виступає суб'єктом і об'єктом впливу політики.

Місце людини в політичному житті в загальному плані розглядалось в багатьох політичних вченнях. Уже в стародавні часи появляються вчення, по-різному оцінюючі відношення особистості до політики і держави. Найбільш впливові серед них – вчення Конфуція, Платона і Аристотеля.

Конфуцій розробив патерналістську концепцію держави, згідно з якою держава зображувалась як одна велика патріархальна сім'я, в якій вся повнота влади належить правителю-батьку. В патерналістській концепції влади рядовій людині виділяється роль простого виконавця царської волі, тобто пасивного, безсвідомого учасника політики.

В політичній концепції Платона розроблена тоталітарна трактовка особистості. При такому розумінні особистості питання про її автономію і політичні ролі свідомо виключається і людина виступає лише об'єктом влади.

У вченні Аристотеля політичне життя суспільства розглядалося в співвідношенні з природою людини. Аристотель вважав індивіда істотою політичною за своєю природою в силу її приреченості жити в суспільстві, колективі. В державі як вищій формі спілкування людей реалізується природа людини – індивід стає органічною частиною живого і цілісного організму. Хоча Аристотель і виступав за пріоритет держави у відношеннях з громадянами, але на відміну від Платона він – противник одержавлення суспільства. В цілому ж Аристотель, як і його попередники, не відокремлює особистість і суспільство від держави.

В політичній концепції Макіавеллі людина розглядалась як начало негативне, а відносини між людьми характеризувались формулою "людина людині – вовк". Люди об'єднувались в натовп темних і неосвічених людей. По Макіавеллі, правитель повинен вважати всіх людей злими. Проте Макіавеллі був і теоретиком організаційної поведінки людей. З його іменем пов'язана теорія еліт, технології ефективного лідерства.

Роль особистості в політиці в загальному плані розглядалась в багатьох політичних вченнях. Проте переважно розглядалась роль видатних політиків в співвідношенні з діяльністю народних мас, класів і навіть натовпу. В політичних вченнях мова йшла переважно про політичну роль видатних особистостей – державних діячів, керівників політичних рухів, ідеологів, вождів, тобто тих, хто здійснював помітний вплив на політику і маси. Тому політика часто персоніфікується, одержує ім'я того, хто її визначив або здійснив. При цьому менш за все виявилось розробленим питання про роль "ря-

дової" або "масової" особистості. І тільки в другій половині ХХ ст. під впливом краху тоталітарних режимів і подальшої демократизації суспільного життя цьому напрямку в політичних вченнях стали приділяти достатньо серйозну увагу.

Політика в будь-якому прояві так чи інакше відображається в долях простих людей. В цьому сенсі завжди можна сказати, що кінцевим об'єктом політики завжди виступає рядовий громадянин. Ця обставина обумовлює активну позицію рядового громадянина в політичному житті, тобто щоб він виступав в якості суб'єкта політики.

Активне включення особистості в політичний процес потребує певних передумов. Їх можна розділити на три групи: матеріальних, соціокультурних і політико-правових. Досвід показує, що для участі людини в нормальній політичній діяльності необхідно першочергово задоволення його життєвих потреб. Спостереження показують, що чим більше багате суспільство, тим більше воно відкрито демократичним формам функціонування. Рівень добробуту здійснює помітний вплив на політичні переконання і орієнтації людини.

Необхідною умовою забезпечення ефективних можливостей впливу особи на державу і її органи є політична культура людини, особливо такий фактор культури, як освіта. Неграмотна людина стоїть поза особисто усвідомленою політикою, є об'єктом політичних дій, а не їх суб'єктом. І навпаки, чим вищий рівень освіти людини, тим краще вона політично орієнтована і, головне, схильна до демократичних орієнтацій, установлень і вчинків.

Суттєвою передумовою активної політичної участі є також політико-правові фактори. До них відносяться демократичний політичний режим, домінування в суспільстві демократичної політичної культури, правова забезпеченість демократичних процедур формування всіх структур влади, участь членів суспільства на всіх стадіях політичного рішення.

Таким чином, політична діяльність особистості ґрунтується на сукупності певних передумов, які або сприяють розвитку політичної активності, розкриттю потенціальних якостей людини як суспільно-політичного діяча, формуванню особистості, як дійсного суб'єкта політичного життя суспільства, або суттєво утруднюють всі ці процеси і консервують політичну апатію і пасивність.

13.2 Політична участь

Проблема особистості як суб'єкта політичної діяльності не зводиться тільки до умов, в яких здійснюються її політичні функції. Багато залежить від політичної активності людини, від міри реалізації нею своєї ролі суб'єкта

політики. В цьому відношенні за звичаєм виділяють два аспекти – участь рядових громадян в суспільно-політичному житті і політичну діяльність осіб, для яких політика стала практично професійним заняттям.

Для визначення дій рядових громадян в сфері політики використовується поняття "**політична участь**". Під ним розуміється участь в політиці автономних громадян, які не являються ні політичними лідерами, ні функціонерами владних структур чи політичних партій. Політична участь передбачає подолання відчуження особистості від влади і політики, її активне залучення в політичний процес.

Політична активність громадян різна. В сучасних демократіях політична активність громадян проявляється головним чином участю в голосуванні на виборах, референдумах, в різних формах тиску на владні структури при прийнятті і реалізації тих чи інших важливих рішень.

Найважливішим механізмом залучення громадян в політичний процес є діяльність політичних партій, громадсько-політичних організацій і рухів. Саме вони виступають частіш за все ініціаторами й організаторами таких дій громадян, як участь в виборчих компаніях, демонстраціях, мітингах, збір підписів під петиціями і т.п. Основна маса населення проявляє помірний інтерес до політики і обмежується голосуванням на виборах і епізодичною участю в заходах місцевих органів. Різке підвищення політичної активності відбувається в періоди політичної нестабільності. Проте така активність може носити деструктивний характер.

Участь громадян у політиці є одним із центральних індикаторів якісних особливостей політичних систем, міри їх демократизації. В демократичному суспільстві ця участь масова, свободна і дієва в вирішенні питань, що торкаються суттєвих інтересів громадян. В авторитарному суспільстві частина населення повністю або частково відсторонена від участі в політиці. Тоталітарне ж, навпаки, прагне до мобілізаційного залучення в ритуальні дії підтримки режиму максимальною часткою населення.

Критерії класифікації політичної участі	Форми політичної участі
За ступенем активності	активна
	пасивна
За масштабами	місцевий рівень
	регіональний рівень
	державний рівень
	міжнародний рівень
За силою політичного впливу	пряма
	опосередкована

	загальна
	обмежена
За системою використаних політичних засобів	мирна
	насильницька
	добровільна
	примусова
	традиційна
За критерієм законності	інноваційна
	конвенціональна
	неконвенціональна

Малюнок 13.1 Форми політичної участі

Політична участь класифікується політологами за такими критеріями:

- *за масштабами* участь здійснюється на рівні місцевої, регіональної, державної, чи міжнародної політики;
- *за силою політичного впливу* участь поділяють на пряму (безпосередню) чи опосередковану, загальну й обмежену;
- *за ступенем активності* – пасивна і активна;
- *за системою використаних політичних засобів* виокремлюють мирні й насильницькі, добровільні й примусові, традиційні й інноваційні різновиди політичної участі;
- *за критерієм законності* прийнято виділяти конвенціональна та неконвенціональна форми політичної участі.

Конвенціональна участь – поведінка, яка використовує законні або ті, що відповідають загальноприйнятим нормам форми вираження інтересів і впливу на владу. Основною формою конвенціональної поведінки є участь у виборах. Участь у виборах дозволяє обмежити прояв небезпечних для політичної системи форм масової активності, спрямувавши їх в інституціональне (регульоване нормами) русло, коли невдоволені політикою уряду люди виражають свій протест, голосуючи за переміни. А інша частина громадян завдяки виборам демонструє підтримку урядовому курсу. Вже на цьому прикладі можна побачити, що конвенційна участь орієнтована на досягнення різних завдань.

Американські політологи К. Джандра, Дж. Беррі та Дж. Голдман виділили два види дій:

- дії, що демонструють підтримку влади і політичної системи – участь у святкових заходах з приводу будь-яких подій, робота в якості спостерігача на виборах. Навіть піднімаючи державний прапор у святкові дні,

прикріплюючи на одяг знаки з державною символікою, людина демонструє підтримку країні і побіжно її політичній системі;

- дії, засобом яких громадяни намагаються вплинути на владу і змінити певні сторони суспільного життя.

В цю групу об'єднані такі форми участі:

- голосування за партії і політиків, які виражають інтереси певної групи виборців;

- контакти з офіційними особами (найчастіше з представниками місцевих органів влади), щоб привернути їх до будь-яких проблем;

- ініціативні рухи (збір підписів за проведення референдуму з яких-небудь питань, письмові звернення в органи влади, в ЗМІ);

- участь у санкціонованих мітингах, демонстраціях;

- особливі форми участі – лобіювання, фінансування виборчих компаній.

Неконвенціональна участь – незаконна або така, що суперечить загальноприйнятим політичним нормам поведінки. Вона проявляється у формах протесту, у непокорі державній владі. До подібних акцій громадяни вдаються у тих випадках, коли відсутні інші канали вираження їх інтересів, або традиційні форми участі виявляються неефективними, а самі люди відчувають недовіру до політичної системи.

Неконвенційна поведінка поділяється на ненасильницькі і насильницькі види. До перших можна віднести мітинги і марші протесту проти яких-небудь дій офіційної влади, пікети, сидячі страйки у громадських містах і під вікнами урядових будівель, перекриття транспортних магістралей. Ці дії можуть здійснюватися з порушенням діючого законодавства.

Далеко не всі акції протесту досягають результату, більше того, вони можуть перерости у форми конфронтації з використанням насильства. Неконвенціональні насильницькі форми участі охоплюють спектр дій від масових безпорядків і псування майна до тероризму.

У широкому контексті під тероризмом розуміють політичний терор держави проти свого народу чи політичних діячів інших країн. Вбивства політичних конкурентів. У більш конкретному розумінні тероризм розглядається як опозиційна діяльність екстремістських організацій чи окремих осіб, метою яких є систематичне або одиничне застосування насилля (чи його загрози) для залякування населення і погроз урядові. Характерною відмінністю політичного тероризму від суто кримінальних злочинів є проведення таких насильницьких акцій, які мають викликати шок у суспільстві, широкий негативний резонанс та цим вплинути на прийняття політичних рішень і на весь політичний процес.

До заходів і методів тероризму належать: вбивства політичних діячів; викрадення; погрози; шантаж; організація вибухів у громадських місцях; захоплення споруд і організацій; захоплення і утримання заручників; провокування озброєних зіткнень, викрадення літаків та інших транспортних засобів. Члени терористичних угруповань намагаються виправдати свої дії, як правило, якимись "високими цілями", неможливістю інакше вплинути на ситуацію. Однак мотивація терористичної діяльності насправді ширше – тут є і матеріальна зацікавленість, і соціальна невдоволеність, і психопатологія агентів тероризму, і, безперечно, ідейно-політичні настанови.

Політичній участі протистоїть такий тип політичного поведінки як політичне відчуження.

Політичне відчуження – процес, який характеризується сприйняттям політики, держави, влади як сторонніх, чужих сил, які панують над людиною, пригнічують її.

Відчуження може бути наслідком впливу об'єктивних умов політичного життя, політичної системи, політичного режиму. Воно пов'язане зі структурними відносинами панування й підкорення, присвоєння та експлуатації, влади й контролю в суспільстві.

Політичне відчуження зумовлене й такими причинами, як втрата соціальних ідеалів, зневіра в будь-яких владних структурах, психологічна втома від нескінченного потоку політичної демагогії, непродуманих рішень та відверто цинічної брехні.

Сучасну політичну апатію можна розглядати і під кутом зору прагнення людини до само відгородження від політики. Одним із чинників такого ставлення є обмеження, що їх влада накладає на свободу слова й вираження особистих поглядів. Існують і інші причини. На індивіда може впливати слабка політична активність інших членів суспільства. Він може належати до групи, де політична апатія є позитивною моделлю поведінки.

Суттєво позначається на політичній поведінці й усвідомлення політичної ефективності. Тобто мається на увазі особисте відчуття індивіда, пов'язане з реальним впливом на політичний процес, на основі чого особистість задається питанням, а чи є сенс виконувати свої громадські обов'язки?

Проявами відчуження є конформізм (пристосовництво, пасивне беззаперечне прийняття існуючих порядків), соціальна апатія, абсентеїзм (ухилення виборців від участі в голосуванні на виборах парламенту, президента, місцевих органів влади тощо), відсутність інтересу до політичних знань, подій, відмова від виконання громадського обов'язку як форма протесту проти політики, влади, її лідерів.

13.3 Політична соціалізація

Становлення особистості в якості суб'єкта політики проходить поступово по мірі розвитку соціальної природи людини в процесі її політичної соціалізації.

Політична соціалізація – процес засвоєння індивідом упродовж життя політичних знань, норм і цінностей суспільства до якого він належить.

Політична соціалізація – частина загальної соціалізації особистості, її залучення до соціального досвіду, накопиченого попередніми поколіннями людей.. другими словами, мова йде про формування життєвої позиції людини на базі засвоєння соціального досвіду, її громадянського становлення.

В процесі політичної соціалізації особистість одержує певні знання про політичне життя, набуває навиків суспільно-політичної діяльності, котрі дозволяють їй стати повноправним учасником політичних відносин. Разом з тим відбувається процес формування певних орієнтацій, переваг, установок особистості в сфері політичної реальності.

В результаті політичної соціалізації формується політична свідомість, закладаються основи для її політичної поведінки. Проте соціалізація особистості не передбачає пасивного засвоєння культивуємих політичною системою цінностей. Важливе значення мають політична практика, власний соціальний досвід особистості і вироблення на цій основі раціональної, адекватної створюючимся реаліям політичної поведінки.

Політична соціалізація – складний і багатофакторний процес. Темпи і рівень соціалізації обумовлюються багатьма факторами. В їх числі вплив:

- а) макросередовища – суспільно-економічної формації, держави, класу, нації, інших соціальних груп, політичної культури суспільства;
- б) мікросередовища – інституційних і неформальних спільностей, школи, родини, окремих особистостей;
- в) біопсихологічних характеристик;
- г) самовиховання.

Політична соціалізація здійснюється двома шляхами.

Перший – це ціле направленні зусилля політичної системи по політичному освіченню населення. Сюди відносяться перш за все соціалізуючий вплив вивчення політичної науки, історичних і суспільствознавчих дисциплін в освітніх установах, вплив офіційної пропаганди, пропаганди політичних партій і рухів, особливо в період передвиборчих компаній.

Другий шлях – це стихійний вплив на політичну свідомість і поведінку особистості соціальної і політичної практики на макрорівні – міжнародних і внутріполітичних реальностей, глобальних проблем сучасності, економічної і соціальної ситуації, окремих політичних подій і т.п. слід сказати,

що стихійність цього впливу відносна: вона опосередковується засобами масової інформації, які привносять свій вклад в інтерпретації соціальної і політичної практики.

Важливим фактором політичної соціалізації є особиста участь індивіда в суспільно-політичному житті. Саме в процесі практичної політичної активності здійснюється перехід одержаних знань в переконання, їх перевірка особистим досвідом, відхід від деяких ілюзорних уявлень. Особистий досвід допомагає людині коректувати раніш одержані уявлення, засвоювати нові для неї цінності і зразки політичної поведінки.

Політична соціалізація особистості розпочинається в дитинстві і продовжується все життя. В ній можна виділити два етапи соціалізації – первинну і вторинну.

Первинна соціалізація починається з раннього дитинства. Спочатку головними агентами соціалізації є батьки, причому саме вони виступають для дитини першими фігурами влади. Система заохочення або покарання, яка використовується батьками, формує перші уявлення про систему контролю і санкції. В сім'ї відбувається знайомство з моральними, соціальними, релігійними цінностями. Нарешті від батьків діти дізнаються про партійну приналежність, про вибори, про політичних лідерів.

Первинна соціалізація продовжується у школі, де діти дізнаються про державні символи, національних героїв, отримують уроки патріотизму.

Фактором соціалізації виступає і найближче оточення індивіда: друзі, ровесники, сусіди. Причому цінності та установки, які формуються під впливом цих агентів, можуть суперечити цінностям, які намагаються привити школа і держава.

Вторинна (продовжена) соціалізація характеризується формуванням власного ставлення до політичної системи. Особистість безпосередньо включена в політичне життя, безпосередньо взаємодіє з політичними і владними структурами (партіями, органами влади, судами). На основі накопичених знань і досвіду особистість здатна здійснювати відбір певних політичних цінностей, відмовлятися від попередніх і сприймати нові.

Важливими агентами вторинної соціалізації виступають ЗМІ: газети, журнали, телебачення, радіо. Саме з них доросла людина отримує більшу частину інформації про політичні події. Особливо велика роль телебачення. Читання суспільно-політичних газет і журналів вимагає інтелектуальних зусиль, передбачає певний освітній рівень. Телебачення в цьому плані є більш простим каналом передачі інформації, що дозволяє поєднувати й усну мову й зображення. Теми, передані у візуальних формах, запам'ятовуються частіше, ніж теми, передані в письмовій чи усній формі.

Політична соціалізація – це процес, конкретно-історичний зміст якого не в останню чергу визначається типом політичного режиму в країні. В демократичних суспільствах він передбачає формування політичної терпимості, толерантного ставлення до іншої думки і чужої політичної позиції, здатність до компромісів і політичного консенсусу.

Принципи політичної соціалізації у недемократичних, тоталітарних суспільствах спрямовані на забезпечення єдності суспільства через придушення волі індивіда. Вона здійснюється через нав'язування індивіду певної системи політичних та ідеологічних цінностей та орієнтацій.

Головна функція політичної соціалізації – сформувати самостійного та відповідального суб'єкта політики. Високий рівень політичної соціалізації індивідів є передумовою високого рівня розвитку суспільних відносин та їх стабільності.

Питання й завдання

1. Назвіть основні передумови включення особистості в політичний процес.
2. У чому проявляються особливості політичної участі за різних типів політичних режимів?
3. Наведіть приклади конвенціональної і неконвенціональної форм політичної участі.
4. В чому проявляється політичне відчуження особистості?
5. В чому суть політичної соціалізації?
6. Чим відрізняється політична участь від політичної соціалізації?
7. Які фактори впливають на політичну соціалізацію особи?
8. Як співвідносяться політична соціалізація і політична відчуженість?

Рекомендована література

1. Бабієва А. Політичне насилля: теоретичний аспект // Політичний менеджмент. – 2005. – № 5. – С. 161 -168.
2. Піча В. М., Хома Н. М. Політологія: Навчальний посібник. – К.- Л., – 2001.
3. Політологія: Підручник / М.І. Панов (керівн. авт. кол.), Л. М. Герасіна, В. С. Журавський та ін. – К., 2005.
4. Почепцов Г. Г. Коммуникативные технологии двадцатого века. – М., 2001.
5. Ротар Н. Ю. Форми участі населення у політичних процесах. Навчальний посібник. – Чернівці, 2004.

6. Ротар Н. Діалогові форми політичної участі: передумови та перспективи становлення в Україні. // Політичний менеджмент. – 2007. – № 1. – С. 75 – 92.

7. Шаблінський І. Розуміння сили: насильство та ненасильство в політиці // Політичний менеджмент. – 2003. – № 1. – С. 120 – 127.

Тема 14 Громадянське суспільство

14.1 Історичні уявлення про громадянське суспільство

14.2 Поняття й сутність громадянського суспільства.

14.3 Структура й функції громадянського суспільства.

14.4 Особливості формування громадянського суспільства в Україні.

Поняття "громадянське суспільство" – одно із ключових в сучасній політології. Сама ж ідея громадянського суспільства своїм корінням сягає Давніх Греції та Риму, знаходить своє теоретичне втілення в працях Платона, Аристотеля, Цицерона, інших мислителів. З часом викристалізувалося розуміння громадянського суспільства як спільноти рівноправних громадян, яка не залежить від держави, але взаємодіє з нею заради спільного блага. У політичній сфері громадянське суспільство забезпечує громадянам вільну участь у державних і громадських справах.

14.1 Історичні уявлення про громадянське суспільство

Довгий час поняття "громадянське суспільство" і "держава" не розрізнялись, використовувались як рівнозначні. Так, мислителі Античності Платон, Аристотель, Цицерон під громадським суспільством, по суті, розуміли політичну державу, яка поєднувала у собі такі найважливіші сфери суспільства, як сім'я, релігія, освіта, культура та ін.

В середині XVII ст. Т. Гоббс в двох своїх працях – "Про громадянина" (1642) і "Левіафан" (1651) виклав принципово нову концепцію громадянського суспільства, виникаючого при переході від природного натурального стану загальної ворожнечі і страху до упорядкованого культурного суспільства, громадяни якого дисципліновані владою держави.

Дж. Локк трактує "громадянське суспільство" як форму державності, яка володіє певним соціально-економічним і духовним змістом. Він першим поставив людину вище суспільства і держави, а свободу проголосив головною суспільною цінністю. В його розумінні свобода потребує, перш за все, захисту від держави і досягається ця ціль створенням суспільного договору, який служить захисною структурою між індивідом і державою. Основою свободи індивіда, гарантією його політичної самостійності, по Локку, є приватна власність.

Для Т. Пейна громадянське суспільство являло собою сферу саморегуляції приватних інтересів. Держава, вважав він, виникає услід за об'єднанням людей в суспільство, бо згуртовані індивіди не в змозі самі зберігати справедливість у відносинах між собою. Вона створюється за суспільним договором – єдино можливим засобом створити державу. Тому верховна влада в ній повинна належати народу. Відстоюючи ідею народного суверенітету, Т. Пейн обґрунтував право народу засновувати або знищувати любую форму правління. Як і інші представники природно-правової теорії, Т. Пейн розрізняв природні і громадянські права людини. Таким чином, уже у витоків появи концепції було поставлено питання про взаємодію громадянського суспільства і держави.

Ш. Л. Монтеск'є розглядав громадянське суспільство як результат історичного розвитку, четвертий щабель людської історії після природного стану, сім'ї й героїчного часу. Вчений розрізняв закони громадянські й державні: перші регламентують відносини, притаманні громадянському суспільству (власності, добровільних об'єднань громадян тощо); другі – переважно політичні права і свободи.

Головна заслуга у розробці концепції громадянського суспільства належить Г. Гегелю, який розглядав цей феномен як особливу стадію в діалектичному русі від сім'ї до держави в складному процесі історичної трансформації від Середньовіччя до Нового часу. На думку Гегеля, громадянське суспільство – це комплекс приватних осіб, класів, груп, інститутів, взаємодія яких регулюється цивільним правом, і які прямо не залежать від політичної держави. Громадське суспільство характеризується системою потреб, правосуддям, поліцією і корпораціями. Воно спирається на приватну власність, загальну рівність людей і виникає одночасно з буржуазним ладом. У трактовці Гегеля, громадянське суспільство постає як опосередкована працею система потреб, яка ґрунтується на системі приватної власності і всезагальній рівності.

К. Маркс розглядав громадянське суспільство виходячи із матеріалістичного розуміння історії, згідно з яким держава і політика є відображенням економічних виробничих відносин; держава при цьому – інструмент політичного володарювання класу, володіючого засобами виробництва. Буржуазне суспільство, реалізуючи волю економічно володарюючого класу, перешкоджає вільному розвитку індивідів, поглинає громадянське суспільство. Подолати розрив між громадянським суспільством і державою, на думку К. Маркса, можна шляхом створення нового суспільства – комуністичного, в якому вільний розвиток кожного індивіда є умовою розвитку суспільства. Ця ціль досягається ліквідацією приватної власності, що дозволяє досягати

не тільки юридичної, правової рівності буржуазного суспільства, але і фактичної економічної рівності всіх індивідів. Держава уступає місце комуністичному самоврядуванню, і проблема протистояння громадянського суспільства і держави вирішується сама собою.

При всій несхожості цих (і багатьох інших) підходів до концепції громадянського суспільства одна думка проступає виразно: становлення громадянського суспільства – цивілізований процес, в якому одночасно цивілізуються і громадяни, і цивільні відносини і сама держава. В цьому процесі формуються і створюються нові, більш упорядковані, менш конфліктні відносини в суспільстві.

14.2 Поняття й сутність громадянського суспільства

В сучасні політичній науці поняття “*громадянське суспільство*” використовується як у широкому, так й у вузькому змісті. Громадянське суспільство в широкому змісті охоплює всі сфери людської діяльності, які перебувають поза безпосереднім впливом держави і її інститутів. З такого трактування випливає, що громадянське суспільство тією чи іншою мірою завжди існувало в людському соціумі, приймаючи на кожному етапі його розвитку конкретну форму.

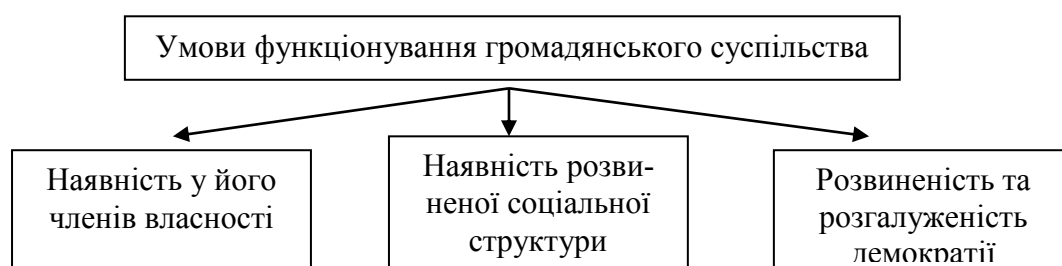
У більш вузькому й найпоширенішому змісті поняття “громадянське суспільство” пов'язане з існуванням демократичних інститутів і правової держави, що забезпечує верховенство закону у всіх сферах суспільного й державного життя. Правова держава гарантує свободу особи, її основних інтересів і прав, у тому числі на різні форми суспільної й громадянської самоорганізації людей для досягнення своїх економічних, соціальних і духовних інтересів. У цьому змісті *громадянське суспільство розглядається як людська спільність, що включає недержавні структури, які добровільно сформувалися у різних сферах людської діяльності й сукупність супутніх їм недержавних відносин – економічних, соціальних, сімейних, національних, духовних, моральних, релігійних, виробничих, особистих й ін.*

Громадянське суспільство – це недержавна частина громадського життя, свого роду соціальний простір, у якому люди пов'язані між собою й взаємодіють один з одним у якості вільних незалежних суб'єктів. Головним діючим суб'єктом громадянського суспільства є суверенна особистість, яка вільно ставить цілі своєї діяльності й визначає способи їхнього досягнення.

Громадянське суспільство можна розглядати як суспільство, у якому існують розвинені економічні, культурні, правові, політичні відносини між складаючими його індивідами, які не опосередковані державою. Крім того, громадянське суспільство деполітизоване й не залежить від політичної сис-

теми й державної політики. Кожен член громадянського суспільства є, насамперед, суб'єктом права, а тільки потім – громадянином держави, тому що громадянське суспільство захищає права людини, у той час як з державою пов'язані права громадянина.

Сформоване громадянське суспільство не терпить насильства з боку держави. Воно існує в рамках свободи громадських інтересів. У ньому здійснюється соціальна саморегуляція, що дозволяє розглядати його як “самонастроювальне” суспільство. Його основою є людина, взаємодіючи з іншими членами суспільства. Разом з тим досвід високорозвинених країн свідчить, що громадянське суспільство функціонує й розвивається набагато успішніше й ефективніше, коли для цього створюються певні сприятливі умови (див. мал.. 14.1).

Малюнок 14.1 – Умови функціонування громадянського суспільства

Основною умовою життєдіяльності громадянського суспільства є володіння кожним з його членів конкретною власністю або участь у володінні нею, право використовувати її й розпоряджатися за своїм розсудом. Наявність власності є базовою, фундаментальною умовою свободи особи в громадянському суспільстві.

Важливою умовою успішного функціонування громадянського суспільства є наявність у суспільстві розвинутої, різноманітної соціальної структури, яка відображає багатство й різноманіття інтересів представників різних груп і верств. Особливе значення має наявність численного, досить забезпеченого й незалежного “середнього класу”.

Наступною умовою життєдіяльності громадянського суспільства є розвиненість і розгалуженість демократії. Тільки в умовах розвинутої демократії може бути забезпечена внутрішня свобода особи і її здатність до повної самостійної діяльності при включенні в той або інший інститут громадянського суспільства. На відміну від держави з різними формами правління громадянське суспільство на рівні політичному можливо тільки в умовах демократії.

Діалектика взаємин громадянського суспільства й держави складна й суперечлива. Їм завжди властивий схований або явний конфлікт. Громадян-

ське суспільство створює державу, передає їй частину своїх прав, але й держава сприяє створенню громадянського суспільства.

Держава не може розвиватися нормально без вільного розвитку громадянського суспільства. Високорозвинене громадянське суспільство – одна з головних умов стабільності демократичного режиму.

Громадянське суспільство контролює дії політичної влади. Відсутність громадянського суспільства веде до гіпертрофованого впливу держави на громадське життя. Інертність громадянського суспільства провокує державу до узурпації своїх прав, змушує суспільство беззаперечно виконувати державні рішення.

Таким чином, громадянське суспільство й держава співіснують у стані безперервної протидії й взаємовпливу, характер і спрямованість яких у вирішальній мірі залежать від ступеня розвитку громадянського суспільства і його інститутів. Громадянське суспільство гармонійно пов'язане з державою при демократичному режимі, перебуває в опозиції при тоталітарному режимі, перебуває в конструктивному протиборстві при авторитаризмі.

14.3 Структура й функції громадянського суспільства

У сучасній політології громадянське суспільство розглядається як складна й багаторівнева система невідносин зв'язків і структур. Воно ґрунтується на сукупності міжособистісних відносин, які розвиваються поза рамками й без втручання держави. Крім того, у нього входить розгалужена система незалежних від держави суспільних інститутів, що реалізують повсякденні індивідуальні й колективні потреби. Оскільки повсякденні інтереси громадян нерівнозначні, остільки й сфери громадянського суспільства мають певну співвідповідність, що умовно можна виразити в такий спосіб (див. мал. 14.2).

	Зміст потреб і види відносин	Інститути, що реалізують потреби громадян
<i>Політико-культурні відносини:</i>		
3 рівень	<i>потреби</i> в політичній участі, громадянській активності	партії
		рухи
		лобістські групи
<i>Соціокультурні відносини:</i>		
2 рівень	<i>потреби</i> в здоров'ї, творчості, спілкуванні, сексі, інформації	родина, ЗМІ
		церква, творчі союзи
		установи культури

 Виробничі відносини		
1 рівень	базові потреби в їжі, одязі, житлі, середовищі перебування	приватні підприємства
		акціонерні товариства
		споживчі асоціації
		професійні об'єднання

Малюнок 14.2 – Структура громадянського суспільства

Базові (первинні, вітальні) потреби в їжі, одязі, житлі й т.д., що забезпечують життєдіяльність індивідів, задовольняються завдяки виробничим відносинам, які становлять *перший рівень міжособистісних зв'язків*. Ці потреби реалізуються через такі суспільні інститути, як професійні, споживчі й інші об'єднання й асоціації.

Потреби в продовженні роду, сексі, здоров'ї, вихованні дітей, духовному вдосконалюванні, вірі, інформації, спілкуванні й т.д. реалізує комплекс соціально-культурних відносин, що включає сімейно-шлюбні, релігійні, етнічні й інші взаємодії. Вони утворюють *другий рівень міжособистісних взаємодій*. Потреби даного рівня задовольняються в рамках таких інститутів, як родина, церква, освітні й наукові установи, творчі союзи, спортивні організації й т.д.

Третій, вищий рівень міжособистісних відносин становлять потреби в політичній участі, пов'язані з індивідуальним вибором на основі політичних переваг і ціннісних орієнтацій. Цей рівень припускає сформованість в індивіда конкретних політичних позицій. Політичні переваги індивідів реалізуються за допомогою груп інтересів, політичних партій, рухів і т.д.

На відміну від держави в громадянському суспільстві переважають не вертикальні, а горизонтальні зв'язки, відносини конкуренції й солідарності між юридично вільними й рівноправними партнерами.

Основна функція громадянського суспільства – найбільш повне задоволення матеріальних, соціальних і духовних потреб його членів. Різноманітні економічні, етнічні, регіональні, професійні, релігійні об'єднання громадян покликані сприяти всебічній реалізації індивідом його інтересів, устремлень, цілей і т.д.

У рамках виконання цієї основної функції громадянське суспільство виконує ряд важливих соціальних функцій:

1. На основі законності воно забезпечує захист приватних сфер життя людини й громадянина від необґрунтованої жорсткої регламентації держави й інших політичних структур.

2. На базі асоціацій громадянського суспільства створюються й розвиваються механізми громадського самоврядування.

3. Громадянське суспільство є одним з найважливіших і потужних важелів у системі “стримувань і противаг”, прагнення політичної влади до абсолютного панування. Воно захищає громадян й їхні об'єднання від незаконного втручання в їхню діяльність державної влади й тим самим сприяє формуванню й зміцненню демократичних органів держави, всієї його політичної системи. Для виконання цієї функції в нього є чимало засобів: активна участь у виборчих компаніях і референдумах, акціях протесту або підтримки тих або інших вимог, великі можливості у формуванні громадської думки, зокрема, за допомогою незалежних засобів масової інформації й комунікацій.

4. Інститути й організації громадянського суспільства покликані забезпечувати реальні гарантії прав і свобод людини, рівний доступ до участі в державних і суспільних справах.

5. Громадянське суспільство виконує також функцію соціального контролю стосовно своїх членів. Воно незалежно від держави, має в своєму розпорядженні засоби й санкції, за допомогою яких може змусити індивідів дотримуватися суспільних норм, забезпечити соціалізацію й виховання громадян.

6. Громадянське суспільство виконує також комунікативну функцію. У демократичному суспільстві проявляється різноманіття інтересів. Найширший спектр цих інтересів є результатом тих свобод, якими володіє громадянин в умовах демократії. Демократична держава покликана максимально задовольняти інтереси й потреби своїх громадян. Проте в умовах економічного плюралізму ці інтереси настільки чисельні, настільки різноманітні й диференційовані, що державна влада практично не має каналів інформації про всі ці інтереси. Завдання інститутів й організацій громадянського суспільства – інформувати державу про конкретні інтереси громадян, задоволення яких можливо лише силами держави. Класичним прикладом такої інформації є акції “руху зелених”. Проблеми захисту навколишнього середовища неможливо вирішити без широкої участі держави, і “зелені” домагаються прийняття конкретних державних програм по захисту навколишнього середовища.

7. Громадянське суспільство виконує стабілізуючу функцію через свої інститути й організації. Воно створює міцні структури, на яких тримається все громадське життя. У складні історичні періоди (війни, кризи, депресії), коли держава зазнає труднощів, громадянське суспільство “підставляє своє плече” – свої міцні структури.

14.4 Особливості формування громадянського суспільства в Україні

Соціально-економічні й політичні реформи в Україні, починаючи з 1990-х років, створюють важливі передумови становлення громадянського суспільства в Україні. Варто сказати, що якоюсь мірою громадянське суспільство існувало в нашій державі й у радянські часи. Але в авторитарному-тоталітарному суспільстві сфера приватного життя людей підкорялася державі, скорочувалася до масштабів вільнодумства "на кухні". Роздержавлення власності заклало основу економічної незалежності особистості. Однак, в активі держави як і раніше зберігається непропорційно велика частина засобів виробництва. Значна частина власності, переставши бути державною, була привласнена "новою" старою бюрократією, але вже на правах приватної. Основна маса населення й зараз залишається найманими робітниками. При цьому умови наймання для багатьох істотно погіршилися: зросла тривалість робочого дня, відсутні соціальні гарантії зайнятості й т.п. Значна частина працездатного населення не включена в активну економічну діяльність, у першу чергу, через фіскальну податкову політику. Істотну роль в економіці грає кримінальний бізнес.

У цих умовах політичні, суспільні проблеми йдуть на другий план, уступаючи необхідності задоволення життєвих потреб громадянина, його родини.

Для становлення громадянського суспільства необхідною умовою є також наявність розвинутої, різноманітної соціальної структури. При цьому, як уже вказувалося раніше, особливе значення має наявність економічно забезпеченого й незалежного "середнього класу". За роки незалежності в Україні сформувався "середній клас", але його частка в соціальній структурі суспільства дуже низька (за даними соціологічних досліджень від 10 до 15 %). Більше того, відбулася люмпенізація численних верств населення, поляризація багатих і бідних. Більше 2/3 населення України займають положення нижче "середнього класу" й існують в умовах невизначеності й непевності.

Найбільших успіхів Україна досягла в розвитку й розгалуженості демократії. Свідченням цьому є діяльність численних політичних партій і суспільних об'єднань громадян, розвиток різноманітних засобів масової інформації. В умовах громадянського суспільства партії виражають інтереси й формулюють політичні пріоритети певних соціальних груп. Той факт, що парламент України починаючи з 2006 р. формується по пропорційній виборчій системі, тобто на партійній основі, повинен сприяти посиленню зв'язку між державою й громадянами.

І все-таки, незважаючи на всі перешкоди й складності, громадянське суспільство в Україні усе наполегливіше заявляє про себе. Доказом цього є події кінця 2004 – початку 2005 р. – "жовтогаряча революція". Вона відбулася за підтримкою середнього класу, виразила прагнення широких верств населення – контролювати діяльність влади. Наступні події показали, що інститути громадянського суспільства в Україні не одержали ще належного розвитку й буде потрібно багато зусиль для того, щоб реформувати державу, суспільство й самого громадянина.

Основними шляхами побудови громадянського суспільства в Україні є:

- підвищення політичної культури населення, створення нових можливостей участі громадян в управлінні державними і суспільними справами;
- активізація процесу роздержавлення усіх сфер суспільного життя, формування справжніх інститутів громадянського суспільства як ринкового, так і неринкового характеру (благодійні фонди, споживчі товариства, асоціації тощо), розвиток різних форм громадського самоврядування і самодіяльності;
- максимальне розширення сфери судового захисту прав і свобод людини, формування поваги до права і закону;
- зміцнення свободи інформації і гласності, відкритості суспільства на основі щонайширших зв'язків із зарубіжним світом;
- піднесення рівня суспільної свідомості, подолання явищ соціальної пасивності, оскільки справа не тільки в наявності демократичних установ і процедур та інформованості населення, але й в умінні жити в умовах демократії, користуватися її благами, в готовності до постійного удосконалення політичної системи у відповідності зі зміною конкретно-історичних умов.

Питання й завдання

1. Хто із видатних мислителів розглядав в своїх працях проблеми відносин між громадянським суспільством і державою?
2. Які види відносин складають сферу громадянського суспільства?
3. Які умови необхідні для функціонування і розвитку громадянського суспільства?
4. Охарактеризуйте взаємини між державою і громадянським суспільством при різних типах політичного режиму.
5. Що собою являє структура громадянського суспільства?
6. Обґрунтуйте взаємозв'язок демократії і громадянського суспільства.
7. Які соціальні функції виконує громадянське суспільство?
8. Назвіть особливості формування громадянського суспільства в Україні.

Рекомендована література

1. Александер Дж. С. Парадокси громадянського суспільства // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 1999. – № 1.
2. Громадянське суспільство в сучасній Україні: специфіка становлення, тенденції розвитку / інститут політичних і етнонаціональних досліджень НАН України / Заг. ред.. Ф. М. Рудич. – К., 2006.
3. Воронов І. Громадянське суспільство і влада // Людина і політика. – 2003. – № 1.
4. Коэн, Джин Л. Гражданское общество и политическая теория. Пер. с англ. – М., 2003.
5. Піча В. М., Хома Н. М. Політологія: Навчальний посібник. – К.-Львів, – 2001.
6. Політологія: Підручник / М.І. Панов (керівн. авт. кол.), Л. М. Герасіна, В. С. Журавський та ін. – К., 2005.
7. Розова Т. В., Барков В. Ю. Специфіка становлення громадянського суспільства в Україні. – Одеса, 2003.
8. Рудич Ф. М. Політологія: Підручник. – К., 2004.

Тема 15 Політичне лідерство

15.1 Природа й сутність лідерства.

15.2 Типологія політичного лідерства.

15.3 Функції політичних лідерів.

15.4 Сучасні тенденції в розвитку політичного лідерства.

Лідерство – універсальний по своїй природі феномен громадського життя. Воно існує скрізь – у великих і малих організаціях, у бізнесі й у релігії, у неформальних організаціях і масових демонстраціях. Лідерство власне будь-якій сфері людської діяльності, для існування й прогресу якої потрібне виділення лідерів і послідовників.

Важливість проблеми лідерства багаторазово зростає в політичній сфері. Тут концентруються владні інтереси громадян, механізми протиборства або співробітництва політичних лідерів, їхніх послідовників і супротивників.

15.1. Природа й сутність лідерства

Спостерігаючи за поведінням політичної еліти конкретного суспільства, можна помітити, що окремі її представники відрізняються явним пріоритетом у впливі на суспільство в порівнянні з іншими. *Особистість, що*

*робить постійний і вирішальний вплив на суспільство, державу, організацію, називається **політичним лідером**.*

Поняття “лідер” походить від англійського “leader”, що означає ведучий, керуючий іншими людьми. Зміст даного слова досить точно відображає призначення людини-лідера, її місце й роль у суспільстві, процеси, до яких вона причетна, її функції. Для лідера характерна здатність впливати на інших людей у напрямку організації їхньої спільної діяльності для досягнення певних цілей. Лідери очолюють, ведуть за собою різні людські спільності – від невеликих груп людей до співтовариств державного рівня.

Становлення й функціонування лідерів – це об'єктивне й універсальне явище; об'єктивне – тому що будь-яка спільна діяльність має потребу в організації, у виробленні найбільш раціональних і прийнятних шляхів досягнення цілей. Ці функції виконують люди, у яких вірять, які мають авторитет, люди високоактивні й енергійні. Універсальне явище – тому що лідер необхідний для всіх видів спільної діяльності людей, груп, організацій, рухів. Можна говорити про лідерів у політиці, бізнесі, науці, мистецтві, релігії, партіях, профспілках, студентських групах і т.д.

З поняттям “лідер” тісно пов'язане інше поняття – “лідерство”. Під ним розуміється складний механізм взаємодії лідерів і ведених. Цей механізм припускає, з одного боку, генерування лідером нових ідей, активний і діючий вплив на людей, керування ними. З іншого боку – готовність людей підкорятися лідерові, йти за ним, брати участь у виконанні поставлених ним завдань.

Політичний лідер – це не просто людина, що керує політичними процесами, здійснює функції по управлінню суспільством, політичною організацією або рухом. *Політичний лідер – це той, хто здатний змінювати хід подій і спрямованість політичних процесів.* Тому очевидно, що не кожен прем'єр-міністр, монарх, керівник політичної партії, а тим більше парламентарій, стає політичним лідером. Політичні лідери активізують політичні процеси в суспільстві. Вони висувають програми, що визначають хід історичного розвитку суспільства. Реальна політика ніколи не вершилася без участі політичних лідерів, які виступають головними діючими особами в політичних процесах, їхніми основними стимуляторами.

Політичні лідери загальнодержавного, загальнонаціонального масштабу – це державні діячі, керівники великих партій, депутати, лідери суспільно-політичних рухів, ініціатори різного роду суспільних об'єднань. Їх характеризує можливість реально впливати на політику: визначати стратегію розвитку суспільства, формувати уряди, контролювати кабінети міністрів.

Політичне лідерство – це механізм і конкретні способи реалізації влади. Політичне лідерство являє собою вищий рівень лідерства, оскільки воно відображує політичні процеси й відносини у вищих структурах влади, фіксує владні відносини між суб'єктом й об'єктом політики на вершині політичної піраміди.

Феномен лідерства намагаються пояснити багато теорій (див. мал. 15.1).

Малюнок 15.1 – Основні теорії політичного лідерства

Прихильники *теорії рис* розглядають лідера як сукупність його певних психологічних рис, наявність яких сприяє висуванню індивіда на лідируючі позиції, і наділяють його здатністю приймати владні рішення відносно інших людей. Серед найбільш значимих рис лідера називалися такі, як ініціативність, компетентність, гострий розум, ентузіазм, упевненість, дружелюбність, товариськість, почуття гумору й т.д. До обов'язкових якостей сучасних політичних лідерів у демократичних країнах все частіше додають фото- і телегенічність, зовнішню привабливість, здатність вселяти людям довіру й ін.

Для перевірки теорії рис були проведені великі конкретні дослідження. Вони значною мірою поставили під сумнів цю концепцію, тому що виявилось, що при детальному аналізі індивідуальні якості лідера майже в точності збігаються з повним набором психологічних і соціальних ознак особистості взагалі. До того ж багато видатних здібностей людей протягом багатьох років, а часто й всього життя виявляються незатребуваними, не знаходять застосування.

Однак, все це зовсім не означає повного заперечення теорії рис. Очевидно, що для заняття лідируючих позицій в умовах конкуренції дійсно потрібні певні психологічні й соціальні якості. При цьому їхній набір значно варіюється залежно від історичних епох, окремих держав і конкретних ситуацій.

Ідею залежності лідерства від певних соціальних умов обґрунтовує й розвиває *ситуаційна теорія*. Вона виходить із відносності й множинності лідерства. Лідер – функція певної ситуації. Саме сформовані конкретні обставини визначають відбір політичного лідера й детермінують його поведіння. Так, наприклад, в ісламському Ірані неминуче будуть відкинуті по-

літики європейського або американського типу. Точно також і релігійний лідер-пророк не зуміє виявити себе на політичній арені Заходу.

Очевидно, що вимоги до лідера значно розрізняються й залежно від того, чи перебуває дана держава в стані кризи або ж розвивається стабільно.

З погляду ситуаційного підходячи лідерські якості відносні. Одна людина може виявити риси лідера на мітингу, друга – у повсякденній політико-організаційній роботі, третя – у міжособистісному спілкуванні й т.п. У цілому ж лідерів відрізняють головним чином цілеспрямованість, готовність взяти на себе відповідальність за рішення того або іншого завдання, а також компетентність.

Природа політичного лідерства досить складна й не піддається однозначній інтерпретації. Прояснити його суб'єктивні механізми допомагають *психологічні теорії* й, зокрема, психоаналітичне пояснення лідерства. Як уважав основоположник психоаналізу З.Фрейд, в основі лідерства лежить подавлене лібідо – переважно несвідомий потяг сексуального характеру. (Послідовники Фрейда трактують лібідо більш широко – як психічну енергію взагалі). У процесі сублімації воно проявляється в прагненні до творчості й, у тому числі, до лідерства. Фрейд виділив дві категорії індивідів за критерієм їхнього відношення до лідерства: ті, хто прагнуть до влади, і ті, хто відчуває внутрішню потребу в підпорядкуванні, у чийсь заступництві.

Французький дослідник психології мас Г. Лебон розділяв народ на лідерів і масу. Значення лідерів у суспільному житті він сильно перебільшував, а роль юрби, навпаки – недооцінював. Він уважав, що лідерами можуть бути всі, досить тільки їм навчитися володіти психологією мас. Юрба завжди шукає вождя й сама, на думку Г. Лебона, прагне до підпорядкування.

Помітний внесок у розвиток психоаналізу внесли вчені Франкфуртської школи Э. Фромм, Т. Адорно й ін. Вони виявили тип особистості, схильний до авторитаризму й прагнучий до влади. Така особистість формується найчастіше в суспільствах, охоплених системною кризою, у результаті чого переважає атмосфера масового розпачу й тривоги. При цих обставинах народ шукає свого рятівника й готовий довірити йому свою долю. Авторитарний лідер прагне підкорити собі всі структури громадянського суспільства, схильний до містики, керується в першу чергу емоціями й не терпить рівності й демократії.

Для вивчення природи лідерства велике значення мають типологізації політичних лідерів.

15.2. Типологія політичного лідерства

Відповідно до різних підстав і критеріїв виділяють безліч типів лідерства (див. табл. 15.1).

Таблиця 15.1 – Типи політичного лідерства

Підстави типологізації	Типи
Залежно від ресурсів підпорядкування(класифікація М. Вебера)	Традиційний Раціонально-легальний Харизматичний
Залежно від методів керування	Авторитарний Демократичний
Залежно від цілей лідерів й їхнього впливу на суспільство	Консервативний Реформаторський Револьюційний
Залежно від іміджу лідера	Лідер-прапорносець Лідер-служитель Лідер-торговець Лідер-пожежний

Багато дослідників лідерства опираються на типологію, розроблену німецьким філософом і соціологом М. Вебером. Його типологія опирається на поняття “авторитет”. М. Вебер розумів під лідерством здатність віддавати накази й домагатися покори. В основі цієї здатності лежать різні ресурси, які забезпечують підпорядкування лідерові з боку населення. Добровільне підпорядкування лідерові (це і є авторитет) досягається різними засобами. М. Вебер виділяв три типи лідерства:

1. *Традиційне* – право на лідерство засновано на існуючих у суспільстві традиціях. Наприклад, старший син монарха після його смерті визнається монархом. Такий тип лідерства в більшій мірі властивий доіндустріальному суспільству.

2. *Раціонально-легальне* – право на лідерство виникає внаслідок установлених у даному співтоваристві формальних узаконених процедур. Це по суті справи бюрократичне лідерство. У ньому урядовець-лідер-чиновник одержує авторитет не в силу традиції або якихось особливих якостей, а як виконавець певної державної функції.

3. *Харизматичне* – засновано на вірі в екстраординарні здатності лідера, на культурі його особистості. Воно має емоційну основу. Харизматичний авторитет не пов'язаний з нормативним порядком призначення на керуючу посаду й залежить також не стільки від ідей, скільки від прихильності мас, їхньої віри в особливі якості вождя, від їхнього преклоніння перед ним.

По М. Веберу, такий лідер здатний запропонувати суспільству нові відповіді на хвилюючі його питання й виступити з ініціативами, які виходять за рамки того, що прийнято в даному суспільстві, і у звичайних умовах були б ефективно блоковані. Отже, харизматичний лідер найчастіше грає новаторську або революційну роль.

Сила харизми лідера може бути настільки велика, що його недоліки нерідко сприймаються як достоїнства (наприклад, авторитарність), стають частиною еталонного образу вождя. Такому лідерові прощаються провали в політиці, нелегітимні дії. Відповідальність за перші покладається на оточення лідера, другі – сприймаються як щось виправдане обставинами, турботою про благо народу.

Іноді абсолютизація ролі лідера приймає форму культу особистості, язичеського преклоніння перед харизматичною фігурою.

Можлива диференціація й типологія політичних лідерів залежно від використовуваних ними методів управління суспільством. Відповідно до даного критерію в політології виділяють два стилі – демократичний й авторитарний.

Демократичний політичний лідер ініціює максимальну участь кожного в діяльності групи, не концентрує відповідальність у своїх руках, а намагається розподілити її серед членів групи. Такі лідери відкриті для критики, доброзичливі до людей, створюють атмосферу співробітництва й спільності інтересів.

Авторитарний політичний лідер орієнтується на недемократичні, монопольні методи управління. Зв'язки між членами групи при такому лідері зведені на нівець або ж проходять під його жорстким контролем. Він не допускає критики, інакомислення, віддає перевагу одноособовому напрямку впливу, заснованому на погрозі застосування сили.

Одним з узагальнюючих критеріїв для типології політичних лідерів є цілі, які вони ставлять, і вплив, який вони здійснюють на суспільство. За цими критеріями американський політолог Р. Такер виділяє три типи політичних лідерів: консерватори, реформатори, революціонери.

Консерватори направляють всю свою активність і всі свої дії на обґрунтування необхідності збереження суспільства в його сучасному виді.

Реформатори прагнуть до радикального перетворення суспільного устрою за допомогою проведення широкомасштабного реформування, насамперед, владних структур.

Революціонери ставлять метою перехід до принципово іншої суспільної системи.

Однією з сучасних і найбільш загальнопоширених типологій лідерства є система американського вченого Маргарет Дж. Херманн. Вона класифікує лідерів залежно від їхнього іміджу. “Імідж” у перекладі з англійського означає “образ”, а в повсякденному житті під ним мають на увазі візуальну привабливість особистості. М. Херманн виділяє чотири збірних образи лідерів на основі обліку чотирьох змінних: характеру лідера; властивостей його конституентів (прихильників, виборців і т.д.); способів взаємозв'язку лідера і його прихильників; конкретної ситуації, у якій здійснюється лідерство.

Перший образ (імідж) – *лідер-прапороносець*. Його відрізняє власний погляд на реальність, наявність образу бажаного майбутнього й знання засобів його досягнення. Лідер-прапороносець визначає характер тих процесів, що відбуваються в суспільстві, їх темпи і можливі засоби перетворень.

Другий образ – *лідер-служитель*. Він досягає визнання завдяки тому, що найточніше виражає інтереси своїх прихильників. Лідер діє від їхнього імені. На практиці лідери такого типу керуються тим, чого очікують, у що вірять й у чого потребують його виборці.

Третій образ – *лідер-торговець*. Його істотна риса – здатність привабливо піднести свої ідеї й плани, переконати громадян у їхній перевазі, змусити “купити” ці ідеї, а також залучити маси до їхнього здійснення.

Четвертий образ – *лідер-пожежний*. Він відрізняється швидкою реакцією на насущні вимоги часу, сформульовані його прихильниками. Лідер-пожежний здатний ефективно діяти в екстремальних умовах, швидко приймати рішення, адекватно реагувати на ситуацію.

Виділення чотирьох збірних образів лідерів у достатній мірі умовно, оскільки в чистому виді вони зустрічаються рідко. Найчастіше ті або інші властивості від кожного ідеального типу сполучаються в лідерстві однієї особистості на різних етапах її політичної кар'єри.

15.3. Функції політичних лідерів

Функції, виконувані політичними лідерами, визначаються тими цілями, які вони ставлять, і тією ситуацією (економічною й політичною) у якій їм доводиться діяти.

В умовах кризової ситуації політичний лідер направляє свої зусилля, насамперед, на реалізацію наступних функцій:

Аналітична, або постановка діагнозу. Її виконання припускає глибокий і всебічний аналіз причин ситуації, що склалася, вивчення сукупності об'єктивних і суб'єктивних факторів і реалій.

Розробка програми дій. У її реалізації велику роль відіграють особистісні якості політичного лідера: розум, рішучість, енергійність, інтуїція, відповідальність.

Мобілізація країни на виконання прийнятої програми. Виконання цієї функції багато в чому залежить від уміння й здатності політичного лідера спілкуватися із широкими масами, переконувати, надихати, привернути на свій бік тих, хто не визначився.

Названі функції характерні для надзвичайної ситуації. В умовах відносної стабільності суспільства коло функцій політичного лідера розширюється.

Насамперед, політичний лідер повинен виконувати *новаторську* функцію, тобто свідомо вносити нові конструктивні ідеї соціального устрою суспільства. Для цього розробляються нові політичні програми й стратегічні плани суспільного розвитку, здійснюються відновлення, реорганізація політичних структур. Політичний лідер формулює нові соціальні цілі й завдання, обґрунтовує стратегічні пріоритети й тактичні засоби й методи їхнього досягнення. Кожне політичне рішення повинне бути глибоко продумано, ретельно проаналізоване на різноманітній основі, оскільки сфера політики – вид ризикової діяльності, що зачіпає долі мільйонів людей. Висування загальнонаціональних цілей і програм з необхідністю вимагає всебічного аналізу соціальних, матеріальних, фінансових і політичних ресурсів їхньої реалізації.

Комунікативна функція припускає відображення всього спектра потреб й інтересів людей як у політичних маніфестах і програмах політичних лідерів, так й у їхній практичній діяльності. Політичний лідер повинен стежити за постійно мінливими суспільними настроями й думками, що відображають динаміку життя, що постійно змінюється. Політичні лідери повинні володіти даром передбачення нових проблем і протиріч у суспільстві.

З новаторської і комунікативної логічно випливає *організаторська* функція, що містить у собі вміння направити й організувати дії мас, об'єднати зусилля всіх верств суспільства на втілення політичних програм і рішень у життя.

Організаторська функція включає також формування кадрів і об'єднання прихильників реформ.

Продовженням організаторської є *координаційна* функція, яка спрямована на координацію й узгодження дій всіх суб'єктів політичних перетворень – інститутів й установ влади, а також практичних виконавчих рішень. Координаційна функція містить у собі кореляцію, координацію діяльності всіх галузей влади й владних інститутів: парламенту, суду, органів виконавчої влади.

Інтегративна функція спрямована на підтримку цілісності й стабільності суспільства, громадського миру й злагоди. Вона передбачає забезпечення єдності всіх політичних сил суспільства, згуртованості всіх його соціальних груп.

Крайня, максимально завищена оцінка функцій й ефективності політичного лідера проявляється в культурі особистості. Він означає надмірне звеличування й навіть обожнювання людини. Культ особистості зустрічається в тоталітарних й авторитарних державах.

Сприятливим суб'єктивним живильним середовищем культу особистості є патріархальна й підданська політична культура, які виходять із віри в “гарного царя” або керівника, із прийняття жорсткої ієрархічної організації суспільства. Однак найважливішою безпосередньою причиною культу особистості звичайно є величезна концентрація політичної, духовної, економічної й соціальної влади в руках однієї людини. Також становленню культу особистості сприяє тотальна особиста залежність всіх нижчестоящих, не стільки від результатів своєї діяльності, скільки від прихильності начальства.

15.4. Сучасні тенденції у розвитку політичного лідерства

В останні десятиліття в розвитку політичного лідерства позначився ряд нових тенденцій. Для величезної кількості людей масштабні стресові ситуації, які властиві ХХ ст., корінні зміни, викликані науково-технічним прогресом, породили глобальні проблеми, що кидають виклик людській цивілізації. Дані обставини пред'явили нові, підвищені вимоги до політичних лідерів. Масштабною тенденцією в еволюції лідерства став *різкий ріст відповідальності політичних лідерів за долі людей, за сьогодення й майбутнє народів і держав, якими вони управляють*. Сучасні політичні лідери вже не можуть висувати програми розвитку своїх держав без урахування глобальних проблем людства.

Важливою тенденцією в розвитку політичного лідерства в останні десятиліття є *концентрація активності лідерів на економічних і соціальних проблемах*. Особливо це відрізняє політичних лідерів демократичних держав. Розвиток даної тенденції обумовлено багатьма обставинами. Головна з них полягає в тім, що ріст добробуту нації, пов'язаний з активністю того або іншого політичного лідера, – найбільший наочний показник для визнання політичного діяча як політичного лідера. Інша обставина пов'язана з великими тимчасовими рамками політичної активності (наприклад, президенти вибираються на 4-5 років). Високий економічний результат, ріст добробуту нації – головна передумова для обрання на ще один строк.

Американський політолог Р. Такер відзначає таку тенденцію як *зниження ймовірності появи в сучасних умовах політичних лідерів-героїв*, таких, наприклад, як Наполеон. Причин дуже багато. Це й поділ влади, і обмеження діяльності лідерів конституційними й правовими нормами й ін. Крім того, як уже підкреслювалося, великі політичні лідери з'являються в періоди глибоких криз. Кризові періоди – це війна й пов'язана з нею розруха, це найглибші спади виробництва обумовлені циклічним характером розвитку економіки. Якщо мати на увазі типові для минулого кризові ситуації, то їхня ймовірність у цей час з відомих причин істотно знижена. Нова світова війна несе в собі загрозу самому існуванню людства при можливості використання ядерної зброї. Що стосується економічних криз, подібних до кризи 30-х років, те сучасні держави навчилися їх прогнозувати й не допускати. Саме із цих причин для сучасності типові не лідери-герої, а такі політичні лідери, які в конкретних умовах забезпечують своїм країнам три найвищі цінності: національну безпеку, ріст добробуту народу й права людини.

У міру скорочення у світі недемократичних режимів і відповідно становлення нових демократичних держав виявляється тенденція *скорочення меж влади політичного лідера*. Розвитку даної тенденції сприяє вдосконалювання системи поділу влади.

Особливо варто виділити таку тенденцію в розвитку лідерства як *професіоналізація*. Політична праця поступово стає професією, аналогічною професії конструктора, лікаря або адвоката. Вона стає головним і постійним джерелом доходу. Хоча професійні політики займають виборні посади, більшість із верхнього ешелону влади звичайно зберігає свій рід занять навіть після зміни правлячої партії. Цьому сприяє акумуляція ними ряду політич-

них посад у парламенті, партії, органах місцевого самоврядування й деяких інших установ.

У ряді країн (Японія, Франція, США й ін.) проблема професіоналізації політичної діяльності вирішується відбором майбутніх політичних лідерів ще в дитячому або підлітковому віці і їхній підготовці в спеціальних школах й університетах. Такі міри, які пов'язані із розвитком політичної участі громадян і зміцненням контролю за тими, хто має владу, сприяють підвищенню ефективності політичного лідерства, його підпорядкованості інтересам усього суспільства.

Питання й завдання

1. Розкрийте зміст понять “лідерство” й “політичне лідерство”.
2. Як обґрунтовується природа лідерства в теорії рис? У чому недоліки цієї теорії?
3. У чому достоїнства й недоліки ситуаційної теорії?
4. Що нового відкриває психоаналіз у розумінні природи лідерства?
5. У чому сутність типології лідерства в роботах М. Вебера?
6. Які типи лідерства виділяються залежно від сформованого іміджу лідера?
7. Розкрийте зміст функцій політичного лідерства.
8. Якими якостями, на Ваш погляд, повинен володіти сучасний лідер?
9. Які типи лідерів представлені на політичному олімпі України?

Рекомендована література

1. Выдай А. Лидерство: мужчина и женщина // Персонал. – 2001. – № 3. – С. 26 – 31.
2. Денисюк С. Гендерні аспекти формування іміджу політичного лідера // Політичний менеджмент. – 2007. – № 2. – С. 106 – 113.
3. Пахарев А.Д. Политическое лидерство и лидеры. – К., 2001.
4. Піча В. М., Хома Н. М. Політологія: Навчальний посібник. – К.-Львів, – 2001
5. Політологія: Підручник / М.І. Панов (керівн. авт. кол.), Л. М. Герасіна, В. С. Журавський та ін. – К., 2005.
6. Почепцов Г.Г. Имиджиология. – К., 2001.
7. Рудич Ф. Політичне лідерство і стратегії реформ у країнах Центральної і Східної Європи // Політичний менеджмент. – 2007. – № 2. – С. 25 – 46.

8. Траверсе О. Політичне лідерство і його роль в суспільно-політичних перетвореннях // Політичний менеджмент. – 2006. – № 3. – С. 86 – 96.

9. Холод О.М. ЗМІ та імідж політиків. – К., 2004.

10. Щербинина Н.Г. Теории политического лидерства: Учебное пособие. – М., 2004.

11. Юрченко Н. Феномен политического лидерства // Политический менеджмент. – 2004. – № 1. С. 63 – 74.

Тема 16 Політичні еліти

16.1 Походження політичної еліти і її роль у суспільстві.

16.2 Політична еліта: структура й системи відбору.

16.3 Сучасні теорії еліт.

16.4 Політична еліта України

У ході історичного розвитку практично у всіх країнах склався поділ суспільства на керовану більшість і керівну (управляючу) меншість. Ця меншість, яка здійснює функції управління, має специфічні особистісні особливості й професійні якості, які допомагають їй знаходитися при владі. Цей особливий прошарок людей називають правлячою або політичною елітою. Що ж являє собою політична еліта, яка її роль у політичному житті суспільства?

16.1 Походження політичної еліти і її роль у суспільстві

У перекладі із французького “еліта” означає “краще”, “добірне”. Ідеї поділу суспільства на “вищих” й “нижчих”, “аристократію” й “простолюдинів” знаходять своє обґрунтування у творчості Конфуція, Платона, Н. Макіавеллі, Ф. Ніцше й ін. Наприкінці XIX – початку XX ст. з'являються перші концепції еліт, авторами яких були Г. Моска, В. Парето, Р. Міхельс. На основі спостереження за реальним поведінням еліти в політичному житті вони створили цілісне подання про ролі еліти в суспільстві. Основні положення цієї концепції зводяться до наступного:

1. Суспільство закономірно ділиться на правлячу меншість й керовану більшість. В основі цього розподілу лежить природна нерівність людей по талантах і здібностям, інтелекту й багатству.

2. Еліта являє собою згуртовану групу, що відрізняється винятковими якостями й здібностями, яка усвідомлює свою перевагу над іншими.

3. Розвиток будь-якого суспільства направляється й залежить від політичної еліти.

4. Головне призначення політичної еліти – у прийнятті найважливіших політичних рішень.

У названих вище вчених були розходження в обґрунтуванні природи політичної нерівності. Наприклад, В. Парето визначав еліту по її вроджених психологічних властивостях і включав до неї тих, хто продемонстрував видатні якості або довів найвищі здатності у своїй сфері діяльності. “Головна ідея терміна “еліта”, – підкреслював мислитель, – перевага... У широкому змісті я розумію під елітою співтовариство таких людей, які властивостями розуму, характеру, спритністю, найрізноманітнішими здібностями володіють найвищою мірою”.

Трохи відмінне пояснення природи політичної нерівності дав Г. Моска. “Правлячі меншості, – писав він, – утворюються так, що індивіди, з яких вони складаються, відрізняються від мас деякими якостями, що дають їм певні матеріальні, інтелектуальні або навіть моральні переваги; інакше кажучи, вони повинні мати якісь необхідні якості, які надзвичайно цінуються й надають вагу в тім суспільстві, у якому вони живуть”.

Очевидно, що якості можуть змінюватися в процесі еволюції людського суспільства. Так, у примітивних суспільствах високо цінувалася військова доблесть. В процесі розвитку цивілізації переважною якістю стає багатство. Г. Моска спочатку розрізняв три якості, що відкривають доступ у політичний клас: військова доблесть, багатство, священство. Однак надалі прогрес людського суспільства пред’являв до політичного класу все нові вимоги. Разом із суспільством змінювався правлячий клас. Пізніше Г. Моска надавав особливого значення наявності в кандидатів наукових знань, уміння застосовувати їх. Розум, талант, освіченість індивіда в сумі обумовлювали його здатність управляти, яка була, на думку Г. Моска, домінуючим критерієм відбору в еліту.

Хоча концепція еліти була сформульована на початку ХХ ст., багато з її положень зберегли свою актуальність донині. Природно, у міру еволюції суспільства доступ у політичну еліту усе менше залежав від багатства й знатності, хоча й вони не перестали мати певного значення. Усе більше досягнення лідируючих політичних позицій стало залежати від спеціальної підготовки кандидата, його індивідуальних якостей, підтримки політичних партій і рухів.

Необхідно розвести поняття “пануюча еліта” й “політична еліта”. Вони співвідносяться як ціле й частина. Поняття “пануюча еліта” містить у собі різні групи, які безпосередньо або опосередковано беруть участь у владних процесах. Сюди входять політична, економічна, військова, ідеологічна, наукова й інші види еліт. Таким чином, політична еліта – це лише частина

пануючої еліти (або як її ще називають правлячого класу). Але, на відміну від всіх інших груп, що становлять пануючу еліту, політична еліта безпосередньо бере участь у здійсненні політичної влади.

Отже, *політична еліта* – це певна група, прошарок суспільства, що концентрує у своїх руках державну владу й займає командні пости, управляючи суспільством.

Існування політичної еліти обумовлено наступними факторами:

- Законом поділу праці, що вимагає професійного заняття управлінням, певної спеціалізації, компетентності, особливих знань і здібностей.
- Високою соціальною значимістю управлінської праці і її відповідним стимулюванням.
- Широкими можливостями використання управлінської діяльності для одержання соціальних привілеїв (тому що вона прямо пов'язана з розподілом цінностей).
- Практичною неможливістю здійснення всеосяжного контролю за політичними керівниками.
- Відчуженістю більшості громадян від влади й політики внаслідок існування природної нерівності людей по їх розумових, психологічних, моральних й організаторських якостях і здібностям до управлінської діяльності.

Таким чином, в основі розподілу суспільства на політичну еліту й маси лежать об'єктивні фактори політичного, соціального й економічного характеру.

Політична еліта – не просто група осіб, волею випадку виявилися наділені владою, а соціальна група, що формується в результаті “природного добору”, прошарок людей, що створюється з особистостей, які володіють певними здібностями, професійними знаннями, навичками, уміннями. Тому політична еліта є центральною ланкою державного управління, від діяльності якої в значній мірі залежить хід політичного розвитку суспільства, функціонування політичної системи.

Соціальне призначення політичної еліти відбивається, насамперед, у тих функціях, які вона виконує. Вони різноманітні й складні, і на їхній зміст великий вплив робить існуючий у країні політичний режим, стан міжнародної обстановки й ін.

Розглянемо лише найбільш істотні функції, виконувані політичною елітою: стратегічну, комунікативну, організаторську й інтегративну.

Зміст *стратегічної* функції полягає в розробці стратегії й тактики розвитку суспільства, визначенні політичної програми дій. Вона проявляється в генеруванні нових ідей, що відбивають суспільні потреби в радикальних

змінах, у визначенні стратегічного напрямку суспільного розвитку, у виробленні концепції назрілих реформ.

Стратегічна функція повною мірою може бути реалізована лише на вищому рівні політичної еліти: парламентаріями, членами кабінету міністрів, експертами, радниками, помічниками президента, з використанням фахівців науково-дослідних інститутів, аналітичних центрів, великих учених.

Виконання політичною елітою стратегічної функції жадає від неї не тільки високого рівня компетенції й професіоналізму, але також сміливості й рішучості. Особливо тоді, коли більша частина пануючого прошарку не згодна з її стратегічним планом.

Успішна реалізація політичною елітою своєї стратегічної функції означається не тільки якісним кадровим складом, призначених до вироблення політичного курсу країни, але й залежить від стану суспільної думки в країні, його відображення в прийнятих політичних рішеннях. А це вже завдання комунікативної функції.

Комунікативна функція передбачає ефективне уявлення, вираження й відображення в політичних програмах інтересів і потреб (політичних, економічних, культурних, регіональних, професійних й ін.) різних соціальних груп і верств населення і їхню реалізацію в практичних діях. Ця функція містить у собі вміння бачити особливості настроїв різних соціальних спільностей, швидко й точно реагувати на зміни в суспільній думці з різних життєво важливих питань.

Комунікативна функція припускає також захист соціальних цілей, ідеалів і цінностей (мир, безпека, справедливість й ін.).

Виконання даної функції жадає від представників політичної еліти певних якостей, зокрема: ораторського таланту при спілкуванні з великими масами людей, здатності чітко й конкретно відповідати на задані питання, вміння переконливо викладати програму розвитку суспільства, щоб вона викликала схвалення й ентузіазм людей.

Суть *організаторської* функції полягає в здатності політичної еліти забезпечити підтримку своїх програм масами. Ця функція передбачає здійснення на практиці виробленого курсу, втілення політичних рішень у життя.

Вироблений стратегічний курс втілюється в системі різних політичних заходів. До них відносяться:

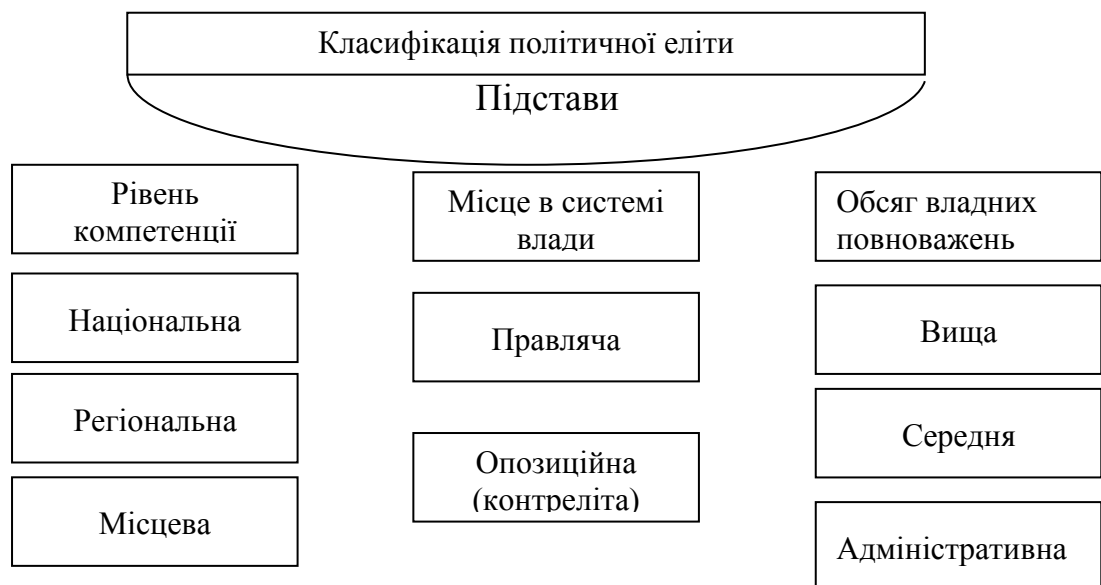
- законодавчі (прийняття законів й інших нормативних актів парламентом, урядом, президентом);
- мобілізуючі (різні форми впливу на суспільну свідомість, формування настроїв, ціннісних орієнтацій людей);

- регулюючі (розподіл і перерозподіл ресурсів – матеріальних, людських, фінансових);
- координуючі (координація центральних і регіональних дій);
- контролюючі й ін.

Сутність *інтегративної* функції складається в зміцненні стабільності суспільства, стійкості його політичної системи, у запобіганні гострих конфліктів. Важливим змістом цієї функції є зімкнення різних верств населення на основі гармонізації їхніх соціальних інтересів, співробітництва й взаємодії всіх сил у суспільстві. Головне завдання політичної еліти в рамках виконання цієї функції – створення стійкої рівноваги політичних сил, формування стабільного політичного режиму, політичної системи даного суспільства.

16.2. Політична еліта: структура й системи відбору

Сучасна політична еліта неоднорідна, внутрішньо диференційована й істотно розрізняється залежно від конкретної країни й сформованих соціально-політичних умов. Все це спричиняє складність і різноманіття її класифікацій (див. рис 16.1).

Малюнок 16.1 – Класифікації політичної еліти

За рівнем компетенції розрізняють національну, регіональну й місцеву еліти.

По місцю в системі влади виділяють правлячу, що безпосередньо володіє державною владою, і опозиційну (контреліта).

За обсягом владних повноважень еліта ділиться на *вищу*, *середню* й *адміністративну*.

Вища політична еліта містить у собі провідних політичних керівників, їхнє найближче оточення й тих, хто займає вищі пости в законодавчій, виконавчій і судовій владі (безпосереднє оточення президента, прем'єр-

міністр, його заступники й провідні міністри, спікер парламенту, керівники депутатських фракцій), чисельно досить обмежене коло людей (100–200 чоловік), що приймають найбільш значимі для суспільства політичні рішення.

Середня політична еліта формується з величезної кількості виборних посадових осіб: парламентаріїв, сенаторів, депутатів, губернаторів, мерів, лідерів різних політичних партій і суспільно-політичних рухів. Середня еліта становить приблизно 5 % дорослого населення.

Адміністративна еліта (бюрократична) – це вищий прошарок державних службовців (чиновництва), які займають високі посади в міністерствах, департаментах й інших органах державного управління. Адміністративна еліта примикає до політичної еліти, хоча по організаційній ознаці (апарат влади) її можна виділити в самостійну групу. Соціологічні дослідження бюрократії показують, що це відносно автономний, внутрішньо згуртований прошарок, призначений для виконавської діяльності, однак на ділі вододіючий великим впливом на політику.

Системи відбору в еліту

Залежність динаміки розвитку суспільства від ефективності політичних рішень, які приймає еліта, вимагає й ретельного відбору осіб для виконання владно-управлінських функцій. У західних країнах політика давно перетворилася в професію, тому процесу підготовки й відбору в еліту приділяється серйозна увага. Найбільш важливі питання при цьому: як і з кого здійснюється відбір, хто його здійснює, яким критеріям повинен відповідати кандидат на керівну посаду?

Існує дві основні системи відбору, рекрутування еліти: гільдій й антрепренерська (підприємницька). У чистому виді вони зустрічаються досить рідко. Антрепренерська система в більшій мірі характерна для демократичних держав. Система гільдій – для авторитарних і тоталітарних держав, хоча її елементи широко застосовуються й у демократичних державах, особливо в економіці й державно-адміністративній сфері.

Для системи *гільдій* характерні:

- *Закритість*, відбір претендентів на вищі посади в основному з нижчих верств самої еліти; шлях вгору повільний та еволюційний.
- *Наявність високих вимог для заняття посад*. Це можуть бути вік, стаж роботи, освіта, партійність, національність, характеристика керівництва й т.д.
- *Невелике, закрите коло селекторату* (людей, що здійснюють відбір). Як правило, у нього входять лише члени вищестоящего керівного органа або один перший керівник – глава уряду, фірми й т.п.

- *Кооптація*, призначення зверху як головний спосіб заняття керівних посад.

- *Тенденція до відтворення вже існуючого типу еліти*, лідерства і властивих їм типологічних характеристик.

Ця система не передбачає конкурентності між кандидатами, оскільки сама система влади гранично суворо формалізована та ієрархізована. Система гільдій може панувати лише в політизованих суспільствах із частковою чи повною відсутністю громадянського суспільства. Свідченням цьому є номенклатурна система фільтрації, яка утвердилась в тоталітарних режимах. Номенклатура (лат. *nomenclatura* – "розпис імен") – це спосіб посідання керівних постів виключно за ознакою належності до правлячої партії. Кар'єрне просування тут поставлене в залежність від повного політико-ідеологічного конформізму кандидата, особистої відданості новому лідеру, навичок кулуарних "апаратних ігор". Свій початок номенклатурна система бере в непотизмі (лат. *peros* – "племінник"), коли римські цезарі призначали на синекури своїх родичів чи осіб з найближчого оточення.

Антрепренерська система багато в чому протилежна системі гільдій і характеризується:

- *Відкритістю*, можливістю для представників різних груп претендувати на заняття лідируючих позицій.

- *Невеликою кількістю формальних вимог* щодо претендентів.

- *Широким колом селектората*, що може містити в собі всіх виборців країни; високою конкурентністю відбору, гостротою суперництва відповідно до виборчих законів.

- *Першорядною значимістю особистісних якостей*, суспільної активності, умінням захопити привабливими ідеями й програмами.

- *Можливістю досягнення певної пропорційності представлення в еліті* різних соціальних груп населення, політичних партій і рухів.

Обидві системи мають як позитивні, так і негативні сторони. Антрепренерська система більше цінує видатних особистостей. Вона відкрита для молодих лідерів і нововведень. У той же час її певними недоліками є відносно більша ймовірність ризику й непрофесіоналізму в політиці, порівняно слабка передбачуваність політики, схильність до надмірного захоплення зовнішнім ефектом. У цілому ж, як показує практика, антрепренерська система рекрутування еліт добре пристосована до динамізму сучасного життя.

До числа сильних сторін системи гільдій відноситься врівноваженість рішень, менший ступінь ризику при їхньому прийнятті, низька ймовірність внутрішніх конфліктів, більша передбачуваність політики. Головні цінності

цієї системи – консенсус, професійний досвід, наступність. У той же час системі гільдій властиві бюрократизація, організаційна рутинна, консерватизм. Вона утрудняє виправлення помилок й усунення недоліків з ініціативи знизу. Без доповнення конкурентними механізмами ця система веде до поступової дегенерації еліти, що виражається в її нездатності виконувати керівні функції в соціальній системі, її відриву від суспільства й перетворенню в привілейовану касту.

Зрозуміло, що в політиці немає математично вивірених розрахованих систем, які дозволяють безпомилково визначити оптимальну селекцію політичних еліт. Тому на практиці обидві системи відбору не спрацьовують у "чистому" вигляді. Звичайно недоліки однієї системи компенсуються заповненням переваг іншої, що також не гарантує високої якості такого поєднання.

Ефективність діяльності політичної еліти залежить не тільки від системи її рекрутування, але й від політичної орієнтації її членів, ступеня підтримки з боку населення, соціального походження й партійної приналежності її представників.

16.3 Сучасні теорії еліт

Сучасні теорії еліт різноманітні. Серед них можна виділити цілий ряд напрямків. Історично склалося так, що першою групою теорій, які не втратили свою значимість і сьогодні, є розглянуті в началі теми концепції *Г. Москі*, *В. Парето* та *Р. Міхельс*. Політологи їх відносять до *макіавеллістської школи*.

Макіавеллістські теорії еліт зазнають критики за перебільшення значення психологічних чинників, антидемократизму і недооцінки ролі і активності мас, недостатню увагу явищам еволюції суспільства, цинічне ставлення до боротьби за владу.

Перебороти недоліки макіавеллістської школи намагалися представники *ціннісних теорій еліт* (В. Ропке, Ортега-і-Гассет й ін). Вони також вважають еліту головною конструктивною силою суспільства, однак займають більш м'яку позицію стосовно демократії, пристосовуючи елітарну теорію до реального життя сучасних демократичних держав. Різноманітні ціннісні концепції еліт істотно розрізняються за ступенем їхнього аристократизму, відношення до мас, демократії та ін. Водночас їм притаманний і ряд спільних рис, які зводяться до наступного.

- Належність до еліти визначається високими якістьми і показниками в найбільш важливих для всього суспільства сферах діяльності. Еліта –

найцінніший елемент соціальної системи, орієнтований на задоволення її найважливіших потреб.

- Еліта відносно згуртована на здоровій основі виконуваних нею керівних функцій. Це не об'єднання людей, що прагнуть реалізувати свої егоїстичні групові інтереси, а співробітництво осіб, що піклуються насамперед про загальне благо.

- Взаємовідносини між елітою і масою мають характер не стільки політичного або соціального панування, скільки керівництва, що припускає управлінський вплив, заснований на згоді і добровільній слухняності керуваних і авторитеті керуючих.

- Формування еліти – не стільки результат озлобленої боротьби за владу, скільки слідство природного добору суспільством найбільше цінних представників. Тому суспільство повинно прагнути удосконалювати механізм такої селекції, вести пошук раціональної, найбільш результативної еліти у всіх соціальних верствах.

- Елітарність – умова ефективного функціонування будь-якого суспільства. Вона заснована на природному поділі управлінської і виконавчої праці, закономірно впливає з рівності можливостей і не суперечить демократії. Соціальна рівність повинна розумітися як рівність життєвих шансів, а не рівність результатів, соціального статусу. Оскільки люди не рівні фізично, інтелектуально, по своїй життєвій енергії й активності, то для демократичної держави важливо забезпечити їм приблизно однакові стартові умови. На фініш же вони прийдуть у різний час і з різними результатами.

Деякі прихильники ціннісних торій еліт розробляли кількісні показники, що характеризують її вплив на суспільство. Так, російський вчений Н. А. Бердяєв на основі аналізу розвитку різних країн і народів вивів "коефіцієнт еліти" як відношення високоінтелектуальної частини населення до загального числа грамотних. Коефіцієнт еліти, що складає понад 5%, означає наявність у суспільстві високого потенціалу розвитку. Як тільки цей коефіцієнт опускався до приблизно 1 %, то імперія припиняла існування, у суспільстві спостерігався застій.

Ціннісні уявлення про роль еліти в суспільстві переважають у сучасних неоконсерваторів, які стверджують, що елітарність необхідна для демократії. Але сама еліта повинна служити моральним прикладом для інших громадян і вселяти до себе повагу.

Ціннісні уявлення про еліту лежать й в основі *концепцій демократичного елітизму*, широко розповсюджених у сучасному світі. Видні представники цього напрямку – Р. Даль, С. М. Ліпсет, Л. Зінгер й інші – виходять із

розуміння демократії як конкуренції між потенційними керівниками за довіру й голоси виборців.

Елітарні теорії демократії розглядають керівний прошарок як групу, що не тільки володіє управлінськими якостями, але й захищає демократичні цінності, здатну стримати часто властивий масам ідеологічний і політичний ірраціоналізм, емоційну неврівноваженість і радикалізм.

Ідею ціннісного трактування еліти розвивають й істотно збагачують концепції *плюралізму еліт* (О. Штаммер, Д. Рісмен, С. Келлер й ін.). Ці концепції нерідко називають функціональними теоріями еліти. Вони базуються на таких специфічних постулатах:

- Заперечення еліти як єдиної групи, визнання безлічі еліт (професійної, військової, регіональної й т.д.), плюралізм еліт визначається різноманіттям соціальної структури.
- Існування конкуренції еліт, що відбиває економічну й соціальну конкуренцію в суспільстві.
- Розпилення влади в демократичному суспільстві між усілякими групами, які в різних формах здійснюють керування суспільством; самі відносини влади мінливі й навіть ситуативні.
- Розходження між елітою й масами відносні, громадяни можуть входити до складу еліти, брати участь у процесі прийняття рішень. Тому еліти – не головний суб'єкт політики, важливіші – групи інтересів.

Концепції плюралізму еліт багато в чому ідеалізують реальне суспільство. Спостереження показують нерівномірність впливу різних соціальних верств на політику й піднесення окремих груп над всіма іншими.

Свого роду ідейним антиподом концепціям плюралізму еліт виступають різні *ліволіберальні теорії еліт*, зокрема, *теорія пануючої еліти* (Р. Мілс). Представники даного напрямку теорій еліти виходять із того, що суспільство управляється винятково однією пануючою елітою.

Основні положення цих теорій:

- У реальному житті еліта перебуває на вищому рівні влади й не допускає маси до участі в політиці. Можливості демократичних інститутів (вибори, референдуми й т.д.) незначні.
- Пануюча еліта займає ключові позиції в державі й на цій основі забезпечує собі владу, багатство й популярність.
- Між елітою й масами велике розходження, подолання якого практично неможливо.

Наявність різних підходів в оцінці місця й ролі політичних еліт у суспільстві свідчить про їхню важливість у науковому й практичному змісті.

Елітарність сучасного суспільства не викликає сумнівів. Це – політична реальність, яку не можна перебороти, а потрібно враховувати й ефективно використати.

16.4 Політична еліта України

В Україні завжди існувала проблема національної політичної еліти, здатної розв'язувати складні державні завдання у конкретній історичній ситуації. Такі визначні постаті української політичної думки, як В. Липинський, Д. Донцов, пояснювали причини поразок українських національно-визвольних намагань відсутністю національної політичної еліти. Це твердження справедливе, якщо брати до уваги те, що політична еліта може сформуватися в умовах національної держави, коли політика є важливою сферою суспільного життя. Короткочасний період боротьби за українську державність і ще менш тривале існування цієї держави в історичному сенсі були недостатніми, щоб визрівала повноцінна національна політична еліта.

Комуністичний режим знищив не тільки національні прошарки, а й соціальний ґрунт для відтворення національної еліти, здатної по сучасному мислити і діяти. Роль еліти в авторитарно-тоталітарному суспільстві виконувала номенклатура, риси якої значною мірою не відповідали сучасній елітарній моделі, що існувала в демократичних цивілізованих країнах.

Державне відродження України передбачало і формування нової політичної еліти, здатної забезпечити розбудову держави. Становлення політичної еліти сучасної України проходить під впливом політичних, економічних, соціальних і геополітичних процесів. М. Шульга виділяє чотири етапи становлення політичної еліти України (див. Шульга Н. Этапы становления политической элиты в Украине в годы независимости // Социология: теория, методы, маркетинг. – 2006. – № 4. – С. 24 – 37).

Перший етап: 1989 – 1994 р. Цей етап пов'язаний з часом визрівання процесів, передуючих зміні суспільно-політичного порядку в країні і з першими роками після проголошення незалежності. В цей час формувалася нова еліта, яка існувала поряд зі старою радянською. Нова була рекрутована подіями кінця 80 – х початку 90 – х років минулого століття. Проходила конвертація політичного і адміністративного капіталів старої еліти (працівників партійних, комсомольських організацій, керівників підприємств) в економічний, а також накопичення фінансового капіталу у лідерів злочинних (як економічних так і суцього кримінальних) угруповань. Одним із наймасштабніших механізмів легального перерозподілу власності стала ваучерізація. На цьому етапі розпочалось різке зuboжіння основної маси населення.

Другий етап: 1994 – 1999 р. Проходить накопичення капіталу у всіх трьох групах еліти – старій правлячій, новій правлячій і новій кримінальній. Розростається тіньова економіка, укореняється мафія, її верхівка вливається у правлячу еліту. Розгортається протиборство регіональних еліт. Сходять з політичної арени дисиденти.

Третій етап: 2000 – 2004 р. формуються потужні олігархічно-кланові угруповання, побудовані за принципом зрощення влади з власністю. Проходить перерозподіл владного ресурсу, формується нова контреліта, укріплюються позиції правої контреліти в парламенті.

Четвертий етап: з кінця 2004 р. Фактично розпочався після інавгурації президента В. Ющенко на початку 2005 р. Під час президентських виборів поглибився розкіл владної еліти, розпочалось протистояння регіональних еліт. Відбулася після виборна масова рекрутація еліти, яка не забезпечила повноцінної зміни еліти і в результаті призвела до різкого сплеску управлінської некомпетентності органів виконавчої влади. Ситуація ускладнюється перманентними виборами (2006 р., 2007р.) до парламенту, відновлюючи розкіл політичної еліти за регіональною ознакою.

На порядку денному – питання консолідації еліти.

Формування еліти дуже важлива справа, над її вирішенням повинні працювати школи, вузи, урядові інститути.

Питання й завдання

1. Назвіть фактори, що обумовлюють існування політичної еліти?
2. Які функції виконують політичні еліти в суспільстві?
3. Які рівні можна виділити в політичній еліті сучасних суспільств?
4. Розкрийте механізми рекрутування еліти (система гільдій та антрепренерська).
5. У чому позитивний сенс ціннісних теорій еліт?
6. Який взаємозв'язок між ціннісними теоріями еліт і концепцією їхньої плюралізму?
7. У чому суть теорії пануючої еліти?
8. Назвіть відомих вам представників національної, регіональної й місцевої політичної еліти України.
9. Які зміни відбулися в складі політичної еліти України за останні роки?

Рекомендована література

1. Атаманюк З. М. Еліта як соціальний феномен //Перспективи. – 2003. – № 4. – С. 96 – 101.
2. Ашин Г. К., Охотский Е.В. Курс элитологии. – М., 2000.

3. Гаман-Голутвина О.В. Политическая элита – определение основных понятий // Полис. – 2000. – № 3.
4. Зоткин А. Роль региональных элит и столичного истеблишмента в формировании властной элиты Украины // Социология: теория, методы, маркетинг. – 2004. – № 3. – С. 95 – 108.
5. Пірен М. Проблеми формування сучасної української еліти // Соціальна психологія. – 2004. – № 2. – С. 39 – 48.
6. Політологія: Підручник / М.І. Панов (керівн. авт. кол.), Л. М. Герасіна, В. С. Журавський та ін. – К., 2005.
7. Роль еліт у трансформаційному суспільстві. – К., 2003.
8. Траверсе О. Політичне лідерство, національна еліта і практика модернізації суспільства // Політичний менеджмент. – 2006. № 1. – С. 27 – 36.
9. Формування політичної еліти в Україні. – К., 2004.
10. Шульга Н. Этапы становления политической элиты в Украине в годы независимости // Социология: теория, методы, маркетинг. – 2006. – № 4. – С. 24 – 37.

Тема 17 Політика і етнонаціональні відносини

17.1 Сутність етносу та нації

17.2 Роль і місце етнонаціональних відносин у політичному житті

17.3 Поняття та зміст етнонаціональної політики

17.4 Особливості етнонаціональних відносин та етнонаціональної політики в сучасній Україні

У формуванні політичного життя суспільства величезну роль відіграють такі суб'єкти політики, як нації та етнічні групи. Етнонаціональні процеси в багатьох регіонах світу спричиняють глибокі конфлікти, соціальні стреси з численними жертвами. Усе це обумовлює актуальність даної теми, її теоретичне і практичне значення. Питання сутності, характеру, форм життєдіяльності етносів і націй вивчає складова політології – етнополітологія. У багатьох вищих навчальних закладах сучасних держав етнополітологія є самостійною галуззю знань і навчальною дисципліною, оскільки проблеми міжетнічних, міжнаціональних відносин є дуже гострими для більшості багатонаціональних держав світу.

17.1 Сутність етносу та нації

Поняття "етнос" (від. гр. ethnos – народ, плем'я) увійшло в історико-етнографічну науку з Давньої Греції, де воно вживалося для позначення окремих племен, народів. Народи-етноси виникають на певному етапі розвитку людства. Першим типом етнічної спільності був *рід* – кровно-родинна

спільність людей. З розвитком родових відносин виникло *плем'я* – етносоціальна спільність людей із власною назвою, територією, мовою (діалектом племені), своїми звичаями, культовими обрядами. В епоху розпаду родового устрою і формування класового суспільства племена поєднуються в союзи і виникає новий історичний тип етносу – *народність*.

Народність – етнічна спільність, котра займає на сходинах суспільного розвитку – місце між племенами і нацією. Народності виникають в епоху рабства і являють собою мовну, територіальну, економічну й культурну спільність. Народність по чисельності більша за плем'я, кровно родинні зв'язки не охоплюють всю народність.

Вирішальну роль в перетворенні союзу племен в народність відіграє держава. Вона об'єднує обширні території, встановлюючи більш тісні зв'язки між людьми і етнічними групами.

На базі народностей в епоху капіталізму формуються *нації* – вищий історичний тип етносу.

Нація – це найбільш розвинута етнічна спільність. Вона складається протягом тривалого історичного періоду в результаті з'єднання, "змішування" представників різних племен та народностей. У людей однієї нації, як правило, спільні економічні зв'язки, територія, мова, культура. Це не біологічні ознаки. Вони виникають і формуються протягом усього суспільного розвитку.

Процес етнічного розвитку це не ідеально прямий шлях просування від однієї форми спільності до іншої. Народи перебувають у вічному русі: етноси виникають, розвиваються, зникають. З історії ми знаємо, що багато колись відомих народів пішли у безвість (фінікійці, скіфи, половці і т.д.), а деякі із сучасних народів виникли ще в Стародавньому світі (вірмени, грузини). Англійська нація склалася в XVI ст., українська і російська у XVII – XVIII ст., німецька – у XIX ст. десятки націй сформувались у XX ст. І нині людство репрезентоване всім багатозвіттям етносу – родом, племенем, народністю, нацією, що пов'язано з різноманітністю економічних, культурних, соціальних умов його життєдіяльності.

Етнос завжди перебуває у розвитку. А тому не слід догматизувати ті чи інші риси, вважаючи їх раз і назавжди даними. Існують етноси, що розпорошені по різних країнах, тобто не мають єдиної території та економіки, але їх представники вважають себе однією нацією. Українці, наприклад, які живуть в інших країнах, називають себе українцями. Буває навіть і так, що представники однієї нації говорять різними мовами.

Усе більшає на землі людей, що народилися від змішаних шлюбів (тобто від батьків різних національностей), і вони мають право обирати собі

національність будь-кого з батьків. У більшості країн світу національність визначається не державними органами, а самою людиною – добровільно. За сучасними цивілізованими канонами вибір національності з власного бажання є невід'ємним правом людини, однією з умов її свободи. Отже, національна самосвідомість людини, тобто те, ким вона себе визнає, який етнос вибирає, – це ще одна ознака нації.

Слід зазначити, що в зарубіжній літературі склались дві абсолютно різні традиції в розумінні нації:

- *етатистська*, притаманна англо-романським державам;
- *етнічна* властива Німеччині і Росії.

В англо-романській трактовці поняттям "нація" визначаються всі громадяни держави незалежно від етнічної приналежності. Так, французом вважається любий громадянин Франції незалежно від етнічної приналежності. Те ж саме можна сказати і про американця чи канадця.

Завдяки тому, що англійська мова функціонує в сучасному світі як основна мова міжнародного спілкування, ототожнення нації і держави прийняло статус міжнародного еталону. Коли кажуть про Організацію Об'єднаних Націй, то під націями фактично мають на увазі держави.

Етнічну трактовку нації прийнято називати німецькою. Вона одержала практичне використання: для того, щоб приїхати до Німеччини на постійне місце проживання і одержати німецьке громадянство, претенденту необхідно доказати, що він німець по походженню, що у нього хоча б хтось із батьків – німець, незалежно від того, громадянами якої країни вони є чи були.

Упродовж усієї історії людства розвитку *етносу* притаманні *дві тенденції*:

1. *Етнічна диференціація*, тобто відособлення людей певної етнічної групи, її прагнення до саморозвитку, до національної самостійності, до власної економіки, політики, культури.

2. *Інтеграція*, об'єднання націй, що сприяє розширенню зв'язків між різними етносами, руйнуванню кордонів, сприйняттю всього найкращого, що створено іншими народами, до поглиблення економічних відносин, розвитку спілкування у сфері культури і т.д. Обидві тенденції взаємопов'язані. Вони пояснюються об'єктивними економічними та соціально-культурними потребами.

Дія обох цих тенденцій у розвитку етносу наочно простежуються протягом усієї історії людства. Обидві вони сприяють прогресу цивілізації, бо одна веде до внутрішнього самовдосконалення, розквіту етносу, а друга сприяє взаємозбагаченню народів, обміну національними цінностями, зміцненню взаєморозуміння, довіри, дружби й миру.

За різними оцінками на Землі зараз можна налічити від двох до трьох тисяч етнонаціональних утворень, а незалежних держав у світі близько 200. Отже, більшість народів проживає в багатонаціональних державах. В науковій літературі є різні класифікації держав за кількістю націй. Так, український вчений Ю. І. Римаренко виділяє:

- Етнічно вільні держави, населення яких складається практично з одного етносу. Їх 12 – Ісландія, Люксембург, Норвегія, Португалія, Японія та ін.

- Моноетнічні, де кількість представників інших етнічних груп не перевищує так звану "критичну масу", якою вважається 5, інколи 10% від загальної кількості населення. Таких 33 країни – Бангладеш, Єгипет, Ірландія, Куба та ін.

- Поліетнічні або мультиетнічні, де кількість представників інших етнічних груп перевищує вже згадану "критичну масу" на 5- 10% від загальної кількості населення, але жодна з них не домагається державності. Таких держав більшість

17.2 Роль і місце етнонаціональних відносин у політичному житті

Сам факт існування у світі понад двох тисяч етнонаціональних спільнот свідчить про те, що між ними складаються певні відносини.

Етнонаціональні відносини – це відносини між суб'єктами етнонаціонального розвитку – націями, народностями, національними групами та їхніми державними установами.

Проблема етнонаціональних відносин займає важливе місце в політичному житті багатонаціональних країн, оскільки немає жодного принципового питання, яке можна було б вирішити без огляду на національний склад населення.

Етнонаціональні відносини – складна соціально-політична категорія, одна зі специфічних форм соціальних відносин. Вони не існують у чистому вигляді, а виявляються як складова економічних, політичних та духовних відносин. У етнонаціональних відносинах відбивається вся сукупність соціальних відносин, специфіка яких зумовлена реальним існуванням національних спільностей.

У системі етнонаціональних відносин політичні аспекти є ключовими, визначальними. Це зумовлено в першу чергу тим, що держава є важливим чинником формування і розвитку націй, а також внутрішнім зв'язком національних і класових проблем.

До сфери державної політики належать такі питання етнонаціональних відносин:

- Національне самовизначення;
- Поєднання національних та загальнолюдських інтересів;
- Рівність прав націй;
- Створення умов для вільного розвитку національних мов та культур;
- Підготовка й представництво національних кадрів у структурах державної влади;
- Відродження народних традицій, звичаїв, обрядів, ремесел і художніх промыслів, місць їх історичного становлення.

Оскільки політика – це діяльність у сфері відносин між великими соціальними групами, то, по суті, усі аспекти взаємовідносин націй і народностей мають політичний характер.

Історія розвитку відносин між націями свідчить про те, що вони можуть бути трьох типів: рівноправність, панування та підкорення, знищення однією нацією інших. Ідеальним для національних відносин є тип рівноправності.

На жаль не тільки в минулому, а і в теперішній час є реальністю відносини національної нерівності, національної експлуатації та пригнічення. Проблема вирішення національного питання не залишилась в минулому, а має свої аспекти і в сьогоденні.

Національне питання – це відносини національної нерівності, поділ націй на привілейовані та неповноправні, пригнічені, це неоднаковий рівень економічного та культурного розвитку різних націй, це атмосфера національної ворожнечі, національного розбрату, чвар на національному ґрунті тощо.

Кожний із названих елементів національного питання може мати різний ступінь напруження, масштабності виявів. Іноді на перший план виходять суто політичні моменти. А іноді національні проблеми виявляються передовсім у питаннях економіки та культури, оскільки дискримінація за національною ознакою має в таких випадках не тільки формально-правовий, а й фактичний характер.

Національне питання завжди має конкретно-історичний зміст, що полягає в сукупності національних проблем на даному етапі розвитку тієї чи іншої країни. Причому з вирішенням одних проблем виникають інші, часто навіть складніші, що зумовлюється постійним розвитком самих націй. А тому не може бути повного і остаточного розв'язання національного питання в усіх його аспектах та соціальних вимірах, немає і не може бути рецептів, однакових для всіх етапів суспільного розвитку для всіх країн.

Найбільш гостра форма вияву національного питання – *міжнаціональні конфлікти*, що періодично спалахують або перманентно існують у різних регіонах світу. Причини виникнення і існування міжнаціональних конфліктів дуже різноманітні. Охарактеризуємо найбільш суттєві.

Історичне минуле – це об'єктивна причина, пов'язана із взаємовідносинами народів протягом історії їх розвитку. Існує чимало країн-сусідів, які довгі роки перебували між собою у стані війни, протидорства, недовіри; або одна країна (як правило, численніша нація) пригнічувала іншу тощо. Минуле пригадується особливо в період ускладнення соціально-економічного стану, коли починаються пошуки "винних" та відновлюються минулі національні забобони.

Територіальні причини. Це перш за все конфлікти, в основі яких лежать домагання тій чи іншої держави на частку території сусідньої держави (прагнення Естонії і Латвії приєднати до себе ряд районів Псковської області, які були включені до складу цих двох держав при проголошенні незалежності, а в 40 – ві рр. перейшли до РРФСР); це конфлікти, пов'язані з відновленням територіальних прав депортованих народів (наприклад, кримськими татарами і іншими народами Криму); це конфлікти породжені незбігом етнічних кордонів з політичними (тобто з кордонами держав, окремих регіонів).

Соціально-економічні причини пов'язані з фактичною нерівністю у різних проявах життя націй, представництва в органах влади, престижних професіях тощо. За цих умов "скривджені" нації намагаються "зрівняти" відмінності шляхом звільнення від "чужих", "центру". Ці причини породжують сепаратистичні рухи.

Етнодемографічні причини, які спричиняються міграційними процесами, що особливо посилилися після Другої світової війни, а в Україні – після розпаду СРСР. У багатьох європейських країнах місцеве населення виявляє незадоволення іммігрантами з афро-азіатських країн, а останніми роками – з колишніх соціалістичних країн. У країнах, які входили до складу колишнього СРСР, цей процес пов'язаний із поверненням на батьківщину насильно виселених у воєнні роки, міграцією російськомовного населення зі знов створених національних держав до Росії та ін.

Національно-культурні, мовні причини. У виникненні етнополітичних конфліктів провокаційну роль можуть відіграти гіпертрофованій страх за долю етносу, його мови, культури, традицій, хвороблива реакція з приводу всього, що відноситься до самопочуття "своїї" нації.

Міжнаціональні конфлікти можуть тривати протягом різного часу, мати різну долю та власну специфіку. Різняться методи й шляхи їх подо-

лання. Проте існує загальний знаменник їх врегулювання – демократизм, повага і дотримання прав людини. На цих засадах і повинна реалізуватися етнонаціональна політика держави.

17.3 Поняття та зміст етнонаціональної політики

Науковий термін " етнонаціональна політика" з'явився у працях західних політологів у 60-х роках ХХ століття у зв'язку з етнічним відродженням, що охопило країни Європи та Америки, тепер поширився на колишні колоніальні континенти та постсоціалістичні країни.

Етнонаціональна політика – це система тактико-стратегічних дій, заходів та програм певного політичного суб'єкта (насамперед держави, політичних партій, громадсько-політичних рухів тощо) в галузі взаємовідносин етнонаціональних спільностей між собою та їхніх стосунків з державою.

Об'єктом етнонаціональної політики виступає вся сукупність етнополітичних явищ:

- розселення етносів на території, на яку поширюється суверенітет держави;
- політичне життя етнічних груп до яких належать громадяни даної держави (виборчі компанії, референдуми, місцеве самоврядування тощо);
- соціально-економічні та політико-культурні взаємини етносів між собою та державою;
- стосунки етнічних груп, що проживають на території даної держави з їхніми етнородичами в других державах.

Однією з головних категорій етнонаціональної політики є етнічний інтерес.

Етнічний інтерес –це інтерес етнічної спільноти чи групи, яка об'єднується специфічними зв'язками, це об'єктивно зумовлені мотиви діяльності етнічної спільноти, які складаються з усвідомлення нею власних потреб та з'ясування, пошуку засобів та умов їх задоволення. Цей інтерес пов'язаний з пошуком і усвідомленням найбільшої вигоди для себе у співпраці з державою, іншими етнічними спільнотами, націями, класами тощо.

Етнічний інтерес виникає навколо різноманітних проблем суспільно-політичного життя: матеріальних (економічної діяльності, соціальної мобільності, проблеми демографічного розвитку тощо), політичних (участь у здійсненні владних рішень, правові гарантії від утисків), духовних (збереження ідентичності, розвиток мови та культури). Тому етнополітика тісно пов'язана з соціальною, демографічною, економічною, екологічною, культурною політикою.

Узгодження етнічних інтересів та досягнення міжетнічного міжнародного порозуміння є однією з головних умов реалізації національного інтересу.

Зміст етнополітики – застосування системи державних засобів для створення оптимальної, з точки зору національних інтересів, системи етнонаціональних відносин. В цьому і полягає її основна мета.

Звичайно, етнополітика кожної держави має свої особливості – цілі, принципи, засоби тощо. Але можна виділити деякі загальновизнані принципи етнополітики, яких дотримуються більшість країн сучасного світу. До цих принципів можна віднести:

1. науковий аналіз і творче осмислення вітчизняного та світового досвіду в цій галузі;
2. рівноправність усіх націй, взаємоповага до цінностей усіх народів, заперечення дискримінації;
3. непорушність державних кордонів, оскільки територіальні претензії є джерелом міжнародних і міжнародних конфліктів;
4. органічна єдність усіх сфер суспільного життя;
5. цілісність національної політики, врахування взаємозв'язку усіх її компонентів та факторів;
6. здійснення соціальних програм стосовно розвитку національних меншин;
7. формування етики міжнародних відносин на основі взаємної довіри, виключення будь-яких форм насилля, несправедливості.

Етнополітика регулюється не лише нормативними актами окремих країн, але й нормами міжнародного права. Відповідні положення закріплені в Статуті ООН (1945 р.) та Гельсінських угодах.

17.4 Особливості етнонаціональних відносин та етнонаціональної політики в сучасній Україні

Стратегія етнонаціонального розвитку з проголошенням незалежності України знайшла своє відбиття в найголовніших державних актах – Декларації про державний суверенітет, Акті проголошення незалежності, Декларації прав національностей, Законі про національні меншини, Конституції України та ін.

Визначальний вплив на формування сьогочасної української етноструктуру справили демографічні, територіальні, економічні, соціальні, культурні, міграційні та інші чинники.

Згідно з Всеукраїнським переписом населення (последній перепис 5 грудня 2001р.) в Україні проживають представники 130 націй та народностей. Домінуючим серед них є один із найчисельніших етносів в Європі – українці – корінна національність держави. За роки незалежності питома вага українців у загальному числі жителів збільшилася і складає 77,8 % (див. табл. 17.1).

Другою за кількістю жителів національною групою є росіяни (17.3 %). Наступну етноп групу складають етноси, кількість яких не досягає умовної межі в мільйон осіб, але перевищує стотисячну межу. Таких груп нараховується сім – білоруси, молдавани, кримські татари, болгари, угорці, румуни, поляки і євреї. Суттєві зміни в етноструктуру України за последні десятиліття внесло масове повернення на історичну батьківщину депортованих комуністичним режимом кримських татар. В той же час більш ніж в чотири рази зменшилася чисельність євреїв в етноструктурі України, що зумовлено високим рівнем міграції цього етносу.

Таблиця 17.1 Етноструктура сучасної України*

Національність	Абсолютне число у2001 році, тис. осіб	Питома вага у загальному числі жителів у %	
		1989	2001
Українці	37541,7	72,7	77,8
Росіяни	8334,1	22,1	17,3
Білоруси	275,8	0,9	0,6
Молдавани	258,6	0,6	0,5
Кримські татари	248,2	0,0	0,5
Болгари	204,6	0,5	0,3
Угорці	156,6	0,4	0,3
Румуни	151,0	0,3	0,3
Поляки	144,1	0,4	0,3
Євреї	103,6	0,9	0,2
Вірмени	99,9	0,1	0,2
Греки	91,5	0,2	0,2
Татари	73,3	0,2	0,2
Цигани	47,6	0,1	0,1
Азербайджанці	45,2	0,0	0,1
Грузини	34,2	0,0	0,1

(Див. Національний склад населення України та його мовні ознаки. За даними Всеукраїнського перепису населення – 2001 р. – К., 2003. – С.14).

Національні групи в Україні, процес організаційного оформлення яких розпочався з початку 1990-х років, об'єднані в республіканські, регіональні й обласні товариства. Згідно з національним законодавством державне управління забезпечує, таким чином, ефективний захист прав національних груп у межах законності, але за умови поважання ними територіальної цілісності та суверенітету країни. Етногрупи нерідко функціонують у формі асоціацій, культурних центрів, земляцтв, громад, клубів та ін.

Принципове значення для формування державної етнонаціональної політики має Конституція України (Основний Закон), в якій закріплено найважливіші положення чинного законодавства. Згідно зі ст. 5 Основного Закону носієм суверенітету і єдиним джерелом влади в Україні є народ. Разом з тим конкретизовано його окремі структурні компоненти: українська нація, національні меншини; також уперше на законодавчому рівні визначено як окрему етнічну категорію і суб'єкт права корінні народи (ст. 11).

Через систему законодавчих актів, які регламентують діяльність у сфері регулювання міжетнічних відносин, Українська держава визнає поліетнічний характер українського суспільства, гарантує повну і рівноправну участь осіб, котрі належать до різних етнічних спільнот, у всіх сферах буття українського суспільства й допомагає їм в усуненні будь-яких перешкоду цьому процесі.

Головною метою етнонаціональної політики України є забезпечення рівноправних відносин та тісної взаємодії представників різних етносів, які мешкають в Україні, підтримання атмосфери толерантності, довіри й поваги у взаєминах між ними; оптимальне врахування інтересів усіх етнонаціональних спільнот, створення сприятливих умов для розвитку української нації, корінних народів та національних меншин. Змістом етнонаціональної політики є міжнаціональна злагода в умовах етнічної розмаїтості.

Основними напрямкам державної етнонаціональної політики України є такі:

- забезпечення рівних конституційних прав і свобод та рівності перед законом усіх громадян незалежно від їх етнічного походження;
- гарантування повної рівноправної участі громадян України, які належать до різних етнічних спільнот, у всіх сферах життя українського суспільства;
- забезпечення розвитку культури української нації та інших етноспільнот держави;
- визнання багатоетнічного характеру українського суспільства і підтвердження права всіх його членів на збереження та популяризацію своєї

культурної спадщини; оцінка внеску кожної етноспільноти в розвиток українського суспільства;

- підтримання атмосфери взаємо порозуміння і взаємної поваги між усіма складовими етнонаціональної структури українського суспільства та розв'язання етнополітичних суперечностей і конфліктів мирними засобами;
- виховання поваги в усьому українському суспільстві до культур, релігій, традицій, звичаїв усіх національностей, що мешкають в Україні;
- забезпечення всебічного розвитку і функціонування української мови як державної в усіх сферах суспільного життя в Україні; гарантування вільного розвитку, використання і захисту російської мови, інших мов національно-етнічних спільнот в Україні;
- сприяння українській діаспорі у збереженні та розвиткові національної культури, мови, традицій та звичаїв з урахуванням національного законодавства країни проживання; визнання прав осіб. Депортованих за національною ознакою з території України на добровільне повернення, а також сприяння їх інтеграції в українське суспільство.

Етнонаціональна політика має спиратися на певний механізм своєї реалізації. В Україні таким механізмом є наступне:

- законодавство, у тому числі довгострокові державні програми, спрямовані на прогнозування й регулювання етнонаціональних процесів, та спеціальні програми, що стосуються конкретних напрямків реалізації етнополітики;
- спеціально уповноважений урядовий орган державного управління, інші органи виконавчої влади та органи місцевого самоврядування, а також громадські організації національних меншин;
- міжнародне співробітництво з іноземними державами та з відповідними міжнародними організаціями з метою використання їхніх досвіду й потенціалу, у тому числі фінансового, для реалізації цілей державної етнонаціональної політики.

Досвід більшості поліетнічних держав доводить, що успіх у виконанні стратегічних державних завдань може гарантувати лише демократичність суспільного ладу на основі дотримання фундаментальних прав і свобод людини і націй, соціально-економічного піднесення, повсюдного поширення високої етнополітичної культури суспільства.

Питання й завдання

1. Дайте визначення понять "етнос", "нація", "народність".
2. Що Ви розумієте під "етнічною диференціацією" і "етнічною інтеграцією"?

3. Яке місце етнонаціональні відносини посідають у політичному житті?
4. Згідно з якими умовами різні нації можуть мирно співіснувати в межах єдиної держави?
5. Що означають поняття "національне питання", "етнічний інтерес"?
5. Як співвідносяться між собою соціальна і етнонаціональна політика?
6. На досягнення яких цілей має бути спрямована етнонаціональна політика держави?
7. Назвіть і охарактеризуйте основні напрями етнонаціональної політики в Україні.

Рекомендована література

1. Головатий М. Етнополітологічні процеси: суть і проблеми в сучасному світі // Персонал. – 2006. – № 4. – С. 24 – 26.
2. Дмитренко С. Народ-етнос: сутність та термінологічні особливості етнополітичного визначення поняття // Людина і політика. – 2004. – № 4. – 28-33.
3. Котигоренко В. Причинність етноконфліктів: Впливи глобалізації // Політична думка. – 2002. – № 1.
4. Кривицька О. Толерантність чи конфронтація: Вектори етноконфліктного потенціалу України // Людина і політика. – 2001. – № 6; – С. 3 – 22. – 2002. – № 1. – С. 17 – 32.
5. Курас І. Ф. Етнополітологія. Перші кроки становлення. – К., 2004.
6. Куц Ю. О. Етнополітичні державотворчі процеси в Україні: управлінський аспект. – Харків, 2002.
7. Політологія: Підручник / М.І. Панов (керівн. авт. кол.), Л. М. Герасіна, В. С. Журавський та ін. – К., 2005.
8. Римаренко Ю. І., Шкляр Л. Є., Римаренко С. Ю. Етнодержавознавство: Теоретико-методологічні засади. – К., 2001.
9. Степико М. Українська політична нація: проблеми становлення // Політичний менеджмент. – 2004. – № 1. – С. 19 – 29.
10. Татаренко Т. Етнічні кордони і міжетнічна толерантність // Політичний менеджмент. – 2004. – № 5. – С. 31 – 39.
11. Тураев В. Этнополитология. Учебное пособие. – М., 2004.

Тема 18 Світовий політичний процес

18.1 Зовнішня політика держави: функції, цілі, засоби.

18.2 Міжнародні відносини: поняття, суб'єкти, форми й принципи.

18.3 Сучасні тенденції розвитку міжнародних відносин.

18.4 Україна в сучасному геополітичному просторі.

Розуміння політики як складного й багатогранного явища припускає його аналіз не тільки на суспільному й особистісному рівнях, але й на рівні міжнародному. Пояснюється це тим, що сама природа політики характеризується взаємодією й протиборством різних інтересів і сил, як усередині тієї або іншої країни, так і на міжнародній арені.

Розгляд політики на міжнародному рівні доцільно почати із з'ясування сутності зовнішньої політики держави.

18.1 Зовнішня політика держави: функції, цілі й засоби

Зовнішня політика – це діяльність держави й інших політичних інститутів суспільства по здійсненню своїх інтересів і потреб на міжнародній арені.

Зовнішня політика будь-якої держави являє собою продовження внутрішньої політики, її поширення на відносини з іншими державами. Як і внутрішня політика, вона найтіснішим образом пов'язана з пануючим економічним укладом, суспільним і державним устроєм суспільства й представляє їх на міжнародній арені. Зовнішня політика сполучає національні інтереси й цінності із загальнолюдськими інтересами й цінностями, особливо в питаннях безпеки, співробітництва, зміцнення миру, рішення глобальних міжнародних проблем.

Формування зовнішньої політики відбувається в міру визрівання об'єктивних потреб даного суспільства або держави вступити в певні взаємини із зовнішнім миром, тобто з іншими державами.

Специфічні особливості зовнішньої політики:

- здійснюється на більш широкому просторовому й соціальному рівні, тому що характеризує собою взаємодію, щонайменше, із двома й більше країнами;

- її функціонування пов'язане не тільки з якоюсь конкретною формою влади, але й із широким спектром міжнародних норм і цінностей, створених людством у ході його тривалого еволюційно-революційного розвитку;

- у світі існує близько 200 різних держав з їх різноплановими інтересами й програмами, цілями й завданнями. Для налагодження взаємин з іншими державами потрібні не тільки скоординовані дії, але й певне коректування внутрішньої політики держави. Тим самим, зовнішня політика раціоналізує внутрішню політику, нівелює її, приводячи у відповідність із міжнародними реаліями, закономірностями й критеріями функціонування світового співтовариства.

На формування й реалізацію зовнішньої політики держави впливають як об'єктивні, так і суб'єктивні фактори. Численність об'єктивних факторів, що роблять вплив на зовнішню політику, можна звести в три групи.

Перша група – це *фактори внутрішнього соціального середовища*:

- політична структура суспільства,
- структура державного апарата,
- економічний потенціал суспільства,
- демографічна структура суспільства й ін.

Друга група – *фактори зовнішнього соціального середовища*:

- характер і стан суміжного оточення (суспільно-політична обстановка в сусідніх державах),
- блокова приналежність,
- ступінь інтегрованості в систему міжнародних відносин,
- загальний стан і тенденції розвитку системи міжнародних відносин.

Третя група – *геополітичні фактори*:

- географічне положення країни;
- особливості території,
- природні ресурси.

Величина території, яку займає та або інша держава на планеті, є одним з найважливіших показників які визначають місце країни в ієрархії міжнародних відносин, її політику на світовій арені й національні геополітичні інтереси.

Важливим елементом державної території є води, які діляться на внутрішні й територіальні. У багатьох випадках вони виконують роль геостратегічних ліній розвитку держави: по них проходять важливі транспортні комунікації, територіальні води забезпечують державі вихід до відкритого моря й світової системи морських комунікацій. Повітряний простір має важливе значення в аспекті транспортних комунікацій й оборони країни. Природні ресурси багато в чому визначають сировинний й енергетичний потенціали країни.

До *суб'єктивних факторів*, що впливають на зовнішню політику, відносять:

- особисті здатності політичних лідерів,
- якість підготовлених і підписаних зовнішньополітичних документів,
- суспільна думка й настрої в суспільстві із приводу основних проблем і напрямків зовнішньої політики.

При розробці зовнішньополітичного курсу держави потрібно урахування всієї сукупності перерахованих факторів.

До найважливіших функцій зовнішньої політики держави відносяться:

1. *Оборонна* – протидія будь-яким проявам агресії з боку інших держав, захист прав й інтересів країни і її громадян за кордоном.

2. *Представницька-інформаційна* – має подвійне призначення: інформування свого уряду про положення й події в тій або іншій країні й інформування керівництва інших країн про політику своєї держави. Ця функція відіграє важливу роль у формуванні правильних уявлень про місце держави в розміщенні сил на міжнародній арені й дає можливість проведення реалістичної зовнішньої політики.

3. *Переговорно-організаторська* – спрямована на встановлення й зміцнення торгово-економічних, науково-технічних, культурних й інших зв'язків з різними державами.

У своїй зовнішньополітичній діяльності держави переслідують такі основні цілі:

- Захист державного суверенітету проти зовнішніх намірів і постійну турботу про безпеку країни.

- Збереження цілісності державної території.

- Створення зовнішніх умов, сприятливих для економічного співробітництва, культурних зв'язків з іншими країнами, розвиток іноземних інвестицій, туризму й т.п.

- Вплив на зовнішнє оточення, контроль за небажаними відносно даної держави діями, їх нейтралізація.

- Внесення свого вкладу в побудову стабільних міжнародних відносин, заснованих на фундаменті міжнародного права.

Зовнішньополітична діяльність по досягненню поставлених цілей реалізується різними засобами: *політичними, економічними, військовими, інформаційно-пропагандистськими.*

До *політичних засобів* відноситься, у першу чергу, дипломатія. *Дипломатія* – це офіційна діяльність держави у вигляді спеціальних інститутів, які здійснюють за допомогою спеціальних заходів, прийомів, методів, установлених міжнародним правом й маючих конституційно-правовий характер

Слово “дипломатія” походить від грецького слова “diplōma” (у Древній Греції – подвійні дошки з письменами, які підтверджують повноваження пред'явника). Залежно від історичного моменту завдання дипломатії змінювалися: від обслуговування війни до перетворення її в систему засобів ведення переговорів і забезпечення мирних умов взаємодії держав.

Дипломатія здійснюється у вигляді переговорів, візитів, спеціальних конференцій і нарад, зустрічей, підготовки й висновки двосторонніх і багатосторонніх угод, дипломатичної переписки, участь у роботі міжнародних організацій.

Основні дипломатичні функції: примус, переконання, урегулювання, досягнення угоди. Акценти в сучасній дипломатії зміщаються від методів примуса до мистецтва врегулювання й досягнення угоди.

Економічні засоби зовнішньої політики мають на увазі використання економічного потенціалу даної країни для досягнення зовнішніх політичних цілей. Держава, що володіє сильною економікою, фінансовою міццю, займає міцне положення й на міжнародній арені. Навіть невеликі по території держави, що володіють небагатими матеріальними й людськими ресурсами, можуть відігравати видну роль на світовій арені, якщо в них розвинена економіка, яка базується на передових технологіях і здатна поширювати свої досягнення далеко за свої межі.

Діючими економічними засобами є ембарго, або навпаки, режим найбільшого сприяння в торгівлі, надання інвестицій, кредитів і позик, іншої економічної допомоги або відмова в її наданні.

До *військових засобів* зовнішньої політики прийнято відносити військову міць держави, що містить у собі армію, її чисельність й якість озброєння, моральний стан, наявність військових баз, володіння ядерною зброєю.

Військові засоби можуть використатися як засоби прямого впливу, так і непрямого.

Прямий вплив – це війни, інтервенції, блокади. Довгий час війна розглядалася як проведення зовнішньої політики насильницькими методами й звичайний спосіб вирішення протиріч між державами. Цілком законними для розширення території й збагачення держави вважали також анексію (насильницьке приєднання однією державою території іншої) і контрибуцію (примусові грошові або натуральні стягнення з переможеної держави на користь держави переможця). Дипломатія протягом тривалого часу була підлегла питанням, пов'язаним з війною. Перед нею стояло завдання – забезпечити відповідні умови для ведення війни, сприяти найбільш ефективному використанню результатів війни (у випадку перемоги), домогтися найменших втрат у випадку поразки. Зміни, які відбулися у світі в середині ХХ ст., змусили світову громадськість визнати згубність розв'язання міжнародних конфліктів збройним насильницьким шляхом. Але, на жаль, і в ХХ ст. ми є свідками вирішення конфліктів між державами військовими засобами. У сучасному суспільствознавстві й публіцистиці зберігає вплив течія, яка як

і раніше розглядає війну, включаючи ядерну, як припустимий засіб політики.

До непрямих військових засобів відноситься гонка озброєнь, яка включає випробування нових видів зброї, навчання, маневри, погрозу застосування сили.

До військових засобів зовнішньої політики варто віднести розвідку й шпигунство. Сьогодні тут застосовуються новітні досягнення науки й техніки – від багатотонних космічних кораблів до мікроапаратів.

Пропагандистські засоби містять у собі весь арсенал сучасних засобів масової інформації, пропаганди й агітації, які використовуються для зміцнення авторитету держави на міжнародній арені, сприяють забезпеченню довіри з боку союзників і можливих партнерів. За допомогою засобів масової інформації формується позитивний образ своєї держави, почуття симпатії до неї, а якщо буде потреба – антипатії й осуду стосовно інших держав. Часто пропагандистські засоби використовуються, щоб завуалювати ті або інші інтереси й наміри.

На основі зовнішньополітичної діяльності окремих держав складаються певні міжнародні відносини.

18.2. Міжнародні відносини: поняття, суб'єкти, форми й принципи

Міжнародні відносини являють собою специфічний вид суспільних відносин. *Міжнародні відносини* – це сукупність політичних, економічних, ідеологічних, правових, військових, культурних та інших зв'язків і взаємин між державами й системами держав, між головними соціальними, економічними, політичними силами, організаціями й громадськими рухами, які діють на світовій арені.

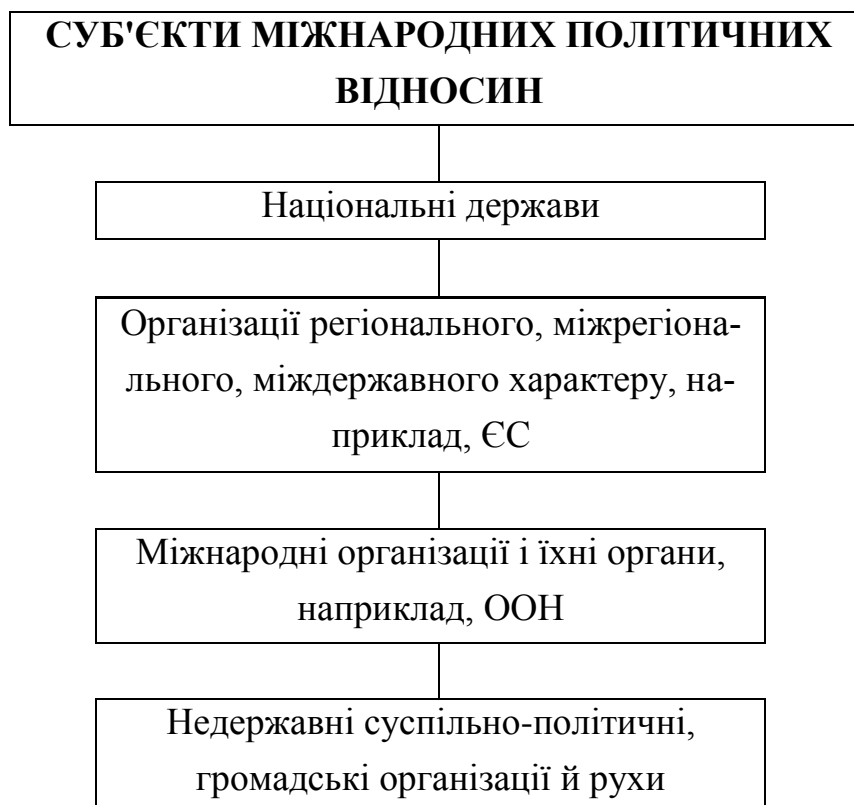
Формування й розвиток міжнародних відносин відбувається під впливом цілого ряду факторів:

- складної світової економічної й політичної ситуації;
- балансу воєнно-стратегічних сил;
- діяльності міжнародних організацій;
- впливу окремих держав на хід подій у світі;
- стану природного середовища й ін.

Головною особливістю міжнародних відносин є відсутність у них єдиного центрального ядра влади й управління. Вони будуються на принципі поліцентризму й полієрархії. Тому в міжнародних відносинах велику роль відіграють стихійні процеси й суб'єктивні фактори.

Домінуючу роль у міжнародних відносинах відіграють міждержавні відносини. Але до суб'єктів міжнародних відносин поряд з державою відно-

сяться також міжурядові й неурядові організації, політичні партії й рухи, соціальні групи й окремі особистості (див. мал. 18.1).

Малюнок 18.1 – Суб'єкти міжнародних політичних відносин

В останні десятиліття позначилася об'єктивна тенденція розширення учасників міжнародних відносин. Усе більш важливими їхніми суб'єктами стають міжнародні організації. Вони розділяються на міждержавні чи міжурядові й неурядові.

Міждержавні організації є стабільними об'єднаннями держав, заснованими на договорах, мають певну компетенцію й постійні органи.

Складність міждержавних відносин у політичній сфері, потреба регулювати міжнародне життя привели до створення неурядових організацій. Вони мають складнішу структуру, чим міждержавні. Такі організації можуть бути й чисто неурядовими, а можуть мати змішаний характер, тобто включати й урядові структури, і громадські організації, і навіть індивідуальних членів.

Як суб'єкти міжнародних відносин міжнародні організації можуть вступати в міждержавні відносини від свого власного імені й у той же час від імені всіх держав, що входять у них. Число міжнародних організацій постійно росте.

Міжнародні організації охоплюють самі різні аспекти міжнародних відносин. Вони створюються в економічних, політичних, культурних, національних областях, мають певні особливості й специфіку.

Саму значну роль у системі міжнародних відносин грає Організація Об'єднаних Націй (ООН). Вона стала практично першим в історії механізмом широкої багатогранної взаємодії різних держав з метою підтримки миру й безпеки, сприяння економічному й соціальному прогресу всіх народів.

Створена в 1945 р. ООН перетворилася в невід'ємну частину міжнародної структури. Її членами є близько 200 держав, що свідчить про те, що вона практично досягла повної універсальності. Жодна велика подія у світі не залишається поза полем зору ООН.

Структура ООН складається із Секретаріату на чолі з Генеральним секретарем, якого обирають кожні 5 років, Ради Безпеки, що нараховує 15 країн, і Генеральної Асамблеї, до складу якої входять всі країни – члени організації.

У рамках ООН зложився цілий ряд організацій, які органічно ввійшли в систему міжнародних відносин й як структури ООН, і як самостійні організації. До них відносяться:

- ВООЗ (Всесвітня Організація Охорони здоров'я);
- МАП (Міжнародна Асоціація Праці);
- МВФ (Міжнародний Валютний Фонд);
- ЮНЕСКО (Організація, що займається питаннями культури й науки);
- МАГАТЕ (Міжнародна Організація по Атомній Енергії);
- ЮНКТАД (Конференція ООН по торгівлі й розвитку);
- Міжнародний суд.

Міжнародні урядові організації мають більше важелів впливу на міжнародну політику й окремі держави, чим громадські організації, які впливають в основному через формування міжнародної суспільної думки.

Міжнародні відносини виступають тим простором, на якому зіштовхуються й взаємодіють на різному рівні: *глобальні, міжрегіональні, регіональні й двосторонньому* різні сили (державні, економічні, політичні, суспільні, інтелектуальні й ін.).

На *глобальному* рівні вирішуються проблеми, які стосуються всього людства. А одним з основних механізмів, за допомогою якого вирішуються такі проблеми, є діяльність ООН.

Міжрегіональний рівень – це міжнародні відносини між представниками різних регіонів, що мають спільні інтереси. Механізмом їхньої реалізації є різні міжнародні організації в підтримку миру й солідарності: Всесвітня Рада Миру (ВСМ), Пагоушський рух; релігійні організації: Всесвітня Рада Церков (ВРЦ), Християнська Мирна Конференція (ХМК); професійні організації: Міжнародна Організація Журналістів (МОЖ), Міжнародна Організація Кримінальної Поліції (ІНТЕРПОЛ); демографічні організації: Міжнародна Демократична Федерація Жінок (МДФЖ), Всесвітня Асоціація Молоді (ВАМ) і ін.

Регіональний рівень – це відносини в рамках одного регіону – Європа, Близький Схід, Тихоокеанська зона й т.п. Суб'єктами таких відносин поряд з державами виступають і регіональні організації, такі як Асоціація Держав Південно-Східної Азії (АСЕАН), Європейське Співтовариство (ЄС), Ліга арабських Держав (ЛАГ) і т.д.

Двосторонній (локальний) рівень – це взаємини між двома державами, наприклад: Україна – Німеччина, Україна – Індія й т.п.

Основними формами міжнародних відносин *виступають співробітництво, суперництво й конфлікт.*

Співробітництво реалізується за допомогою участі в діяльності різних міжнародних організаційних структур, укладенні двосторонніх і багатосторонніх договорів про дружбу й співробітництво. Найбільш перспективне співробітництво, яке адекватно відповідає геостратегічним інтересам суб'єктів міжнародних відносин, називається стратегічним партнерством.

Стратегічне партнерство припускає масштабні й взаємовигідні способи взаємодії у всіляких сферах громадського життя. Одночасно необхідною умовою стратегічного партнерства є спільність поглядів і підходів до ключових проблем міжнародної політики, глобального й регіонального розвитку.

Суперництво припускає мирний характер боротьби між державами за вигідну реалізацію свого національного інтересу, починаючи від розширення своїх капіталів і технологій до розміщення військових баз. Суперництво властиве як країнам, що перебувають у відносинах стратегічного партнерства, так й у відносинах конфронтації.

Конфлікти на міжнародному рівні виникають тоді, коли не вдається врегулювати несумісні інтереси двох або декількох держав. Вони знаходять висвітлення в денонсації договорів, розриві дипломатичних відносин, еко-

номічній блокаді, провокуванні внутрішньої дестабілізації шляхом інформаційних диверсій, терористичних актів, військових переворотів і т.п.

Міжнародні відносини ґрунтуються на двох принципах: *сили й права*.

Принцип сили означає, що держава або група держав здатні нав'язати іншим державам свої інтереси, розширювати свій вплив, використовуючи при цьому свої переваги у військовій силі, дипломатії, економічній могутності, технологічному або інтелектуальному розвитку. Цей принцип незалежно від зміни співвідношення в його структурі тих або інших елементів залишається найбільш важливим фактором геополітики. На сучасному етапі світового розвитку ведучою є та держава, сила якої головним чином виміряється економічним, технологічним, інформаційним й інтелектуальним потенціалом.

Принцип права полягає в тім, що національна держава в міжнародних відносинах повинна опиратися не тільки на свою силу, але й дотримуватися норм міжнародного порядку.

Стабільний міжнародний порядок припускає оптимальне поєднання принципу права й принципу сили, або балансу сил. Баланс сил забезпечується здатністю держави або групи держав протистояти своїм супротивникам, їхнім агресивним намірам.

18.3 Сучасні тенденції розвитку міжнародних відносин

Сучасний етап міжнародних відносин характеризується стрімкістю змін, новими формами розподілу влади. Зруйнувалася стара система міжнародних відносин, що одержала назву біполярної – двохполюсної. У ХХ ст. цю систему персоніфікували СРСР і США – дві наддержави, у руках яких після 1945 р. з'явилася ядерна зброя. Конфронтуючі системи вступили в період “холодної війни” і стримували розвиток один одного шляхом нарощування своєї військової могутності. Увесь світ був поділений на сфери “життєвих інтересів” двох наддержав.

В 1991 році період “холодної війни” був завершений, а з ним пішла в минуле й двохполюсна модель міжнародних відносин. Іде процес будівництва нової системи міжнародних відносин. При цьому з'являються як нові тенденції в їхньому розвитку, так і більш рельєфно проглядаються ті, які діяли раніше.

До основних тенденцій у розвитку сучасних міжнародних відносин варто віднести:

1. *Розосередження влади.* Іде процес становлення мультиполярного (багатополюсного) миру. Сьогодні все більшу роль у міжнародному житті здобувають нові центри. Ідуть інтеграційні процеси в Європі. У Південно-Східній Азії виникли нові постіндустріальні держави – так названі “Азіатські тигри”.

Серед політологів поки немає єдиної думки про майбутнє системи міжнародних відносин. Одні схильні до думки про те, що в цей час відбувається формування системи колективного лідерства США, Західної Європи і Японії. Інші дослідники думають, що треба визнати США єдиним світовим лідером. Треті не виключають відродження біполярної системи, у якій місце СРСР в ідеологічному й військово-політичному протистоянні зі США займе чи то Росія, чи то Китай.

2. *Глобалізація міжнародних відносин.* Вона полягає в інтернаціоналізації економіки, розвитку єдиної системи світового зв'язку, зміні й ослабленні функцій національних держав, активізації діяльності транснаціональних недержавних утворень. На цій основі формується усе більш взаємозалежний і цілісний світ. Взаємодії в ньому прийняли системний характер, коли мало-мальськи серйозні зміни в одній частині миру неминуче відображаються в інших його частинах, незалежно від волі, намірів учасників таких процесів.

Глобалізація в різному ступені торкнулася всіх регіонів світу, помістивши одних в центрі, інших – витиснувши на периферію. Внаслідок проникливості міждержавних границь виявилися “переверненими” колишні уявлення про безпеку, про конфлікти і їхнє врегулювання, про співвідношення зовнішньої й внутрішньої політики, про дипломатію й про інші базові проблеми політичного розвитку країн, регіонів і світу в цілому.

3. *Наростання глобальних проблем і прагнення держав світу до спільного їх вирішення.*

Саме поняття “глобальні проблеми сучасності” з'явилося в останній третині ХХ ст., коли після польотів у космос, випробувань атомної зброї, ряду природних катастроф, численних конфліктів стала очевидною уразливість самого життя на Землі.

Всі глобальні проблеми, що стоять перед людством, умовно можна підрозділити на три великі групи: соціально-економічні, природно-економічні й соціальні (див. табл. 18.1).

Таблиця 18.1 – Глобальні проблеми сучасності

Соціально-економічні	Природно-економічні	Соціальні і політичні
-----------------------------	----------------------------	----------------------------------

Відвернення ядерної війни	Екологічна	Демографічна
Нормальне функціонування світового господарства	Енергетична	Міжнаціональних відносин
Подолання відсталості слаборозвинених країн	Продовольча	Криза культури й моральності
Міжнародний тероризм	Сировинна	Урбанізації
Регіональні військові конфлікти	Світового океану	Охорони здоров'я
Припинення гонки озброєння	Раціонального освоєння космосу	Ліквідації голоду, епідемій

Найважливіша глобальна проблема – нагромадження й удосконалювання зброї масової поразки. Характер ядерної зброї не дає можливості будь-якій державі військовими засобами забезпечити надійність своєї оборони. Безпеки у світі можна домогтися лише спільними зусиллями. Вона може бути або загальною для всіх країн, або її взагалі може не бути.

Важливою проблемою, що турбує все людство, стає міжнародний тероризм, серед різних форм якого найнебезпечнішою є державний тероризм.

У групі природно-економічних проблем особливої уваги заслуговують питання збереження навколишнього середовища. Надмірна експлуатація людиною природи привела до масової вирубки лісів, погіршення якості ресурсів прісної води, забрудненню морів, озер, рік, руйнуванню озонового шару, що становить небезпеку для життя людей. Ці й інші факти зобов'язують всі країни й народи об'єднати зусилля, спрямовані на захист і поліпшення навколишнього середовища.

Різноманітні й соціальні проблеми. Це, насамперед, ріст числа небезпечних хвороб і шкідливих пристрастей. Серцево-судинні й онкологічні захворювання, СНІД, алкоголізм, наркоманія – придбали інтернаціональний характер і стали однією із глобальних проблем.

Глобальні проблеми виникли на стику взаємин людини, суспільства й природи. Всі вони органічно взаємозалежні між собою, і тому їхнє рішення вимагає комплексного підходу.

4. Посилення поділу світу на два полюси – полюса миру, добробуту й демократії й полюса нестабільності, бідності, тиранії.

На полюсі миру, добробуту й демократії перебувають десь два з половиною десятки держав – це країни Західної Європи, США, Канада, Японія, Австралія й Нова Зеландія. У них проживає 15 % населення земної кулі, так

званий “золотий мільярд”. У цих країнах рівень життя рядового громадянина по історичних мірках досить високий (від 10 до 30 тис. дол. щорічного доходу), тривалість життя не менш 74 років. Такого добробуту країна може домогтися тільки завдяки наявності високорозвиненої наукомісткої економіки.

На іншому полюсі перебувають багато держав Африки, Азії, Латинської Америки, країни, що утворилися в результаті розпаду СРСР. У цих країнах десятки мільйонів чоловік живуть за рисою бідності.

5. Демократизація, як міжнародних відносин, так і внутрішньополітичних процесів. Вона спостерігається у всіх країнах незалежно від пануючого в них типу політичного режиму. Всесвітнє поширення одержує таке явище як прогресуюча політизація мас, що повсюдно вимагають доступу до інформації, поліпшення свого матеріального добробуту і якості життя.

Досягнення постіндустріальної революції – супутниковий зв'язок і кабельне телебачення, телефакси й електронна пошта, глобальна мережа Інтернет, що робить можливим майже миттєве поширення й одержання необхідної інформації по всім питаннях, що цікавлять людину, – стали ознаками повсякденного життя людей не тільки в економічно найбільш розвинених державах, але одержують усе більше широкое поширення й в усім світі. Різко розширюється склад і різноманіття політичних акторів. У результаті розробка й реалізація зовнішньополітичних установок перестають бути долею вузької групи людей спеціального державного відомства. Зовнішньополітичні проблеми стають надбанням сукупності найрізноманітніших інститутів, як урядових, так і неофіційного характеру.

18.4 Україна в сучасному геополітичному просторі

З початку 90-х рр. ХХ ст. Україна вийшла на міжнародну арену як самостійний суб'єкт міжнародної політики.

Вихід на міжнародну арену такої великої держави як Україна – подія історичного значення. У цьому зв'язку відомий американський політолог З. Бжезинський в одній зі своїх статей відзначав, що незалежна Україна змінює всю геополітичну карту Європи. Її поява – одне із трьох найбільш значних геополітичних подій ХХ ст. Перша подія – розвал в 1918 р. Австро-Угорської імперії. Друга – розділ Європи в 1945 р. на два блоки. Поява незалежної України може вважатися третьою такою подією.

Специфіка геополітичних координат України виходить з того, що вона займає вигідне геостратегічне положення на перетині інтересів євроатлантичної, східноєвропейської та ісламської цивілізацій. Тому після проголошення незалежності і світового визнання перед Україною постала проблема зовнішньополітичних геостратегічних орієнтирів.

Концептуальні засади зовнішньої політики, закладені в «Декларації про державний суверенітет», «Основних напрямках зовнішньої політики України», «Концепції національної безпеки України» та інших важливих документах держави, знайшли узагальнене відображення в Конституції України.

Зовнішня політика України носить відкритий характер. Її головні завдання:

- діяльність по затвердженню і розвитку незалежної демократичної держави;
- забезпечення стабільності міжнародного становища України;
- збереження територіальної цілісності й непорушності границь, установа взаємовигідного співробітництва з усіма зацікавленими сторонами;
- захист прав й інтересів громадян й юридичних осіб за кордоном;
- налагодження нормальних добросусідських відносин із країнами ближнього й далекого зарубіжжя, підтримка правил міжнародного співіснування, проведення політики миру й співробітництва, активна участь у боротьбі за реалізацію загальнолюдських інтересів.

Україна як суб'єкт міжнародного права підтримує безпосередні відносини з іншими державами, підписує з ними договори, обмінюється дипломатичними, консульськими, торговельними представництвами, бере участь у діяльності міжнародних організацій в обсязі, що необхідний для ефективного забезпечення своїх національних інтересів.

Постановою Верховної Ради (2000 р.) основним стратегічним напрямком внутрішнього і зовнішньоекономічного розвитку України на поточне десятиліття проголошений європейський вибір. Реалізація цього курсу в історичній перспективі відкриває перед нашою країною можливість потрапити в число держав, здатних забезпечити для своїх громадян гідне життя в умовах миру, свободи, демократії й правопорядку. У лютому 2006 року, виступаючи у Верховній Раді, Президент України ще раз указав на незмінність проголошеного курсу на економічну й політичну інтеграцію з Євросоюзом.

Слід зазначити, що Україна не вважає дії в напрямку зближення з Європейським союзом як недружні стосовно Росії. Пріоритетність відносин з Росією визначається й історичними зв'язками народів України й Росії, і економічними потребами країни (з Росії ми одержуємо основну частину енергоносіїв, РФ є основним ринком збуту продукції українських товаровиробників). Не можна ігнорувати й ту обставину, що в Україні проживає більше 11 млн. росіян і близько 5 млн. українців живуть на російській землі. Тому природне прагнення України до нормалізації й всебічного розвитку відносин з Російською Федерацією. На жаль, на цьому шляху за останні місяці виникли певні труднощі.

Особливе місце в зовнішній політиці України займає співробітництво з НАТО. Уживаються цілеспрямовані кроки по розширенню, поглибленню, оптимізації цього співробітництва. Україна бере участь у загальній з НАТО програмі "Партнерство заради миру", співробітничает з Альянсом у сфері екології, перекваліфікації військовослужбовців, у подоланні наслідків надзвичайних ситуацій і т.п.

Досить важливим напрямком у зовнішній політиці України є її участь у діяльності міжнародних організацій. Україна нарощує свій внесок у зміцнення й відновлення ООН, виступає на підтримку дій ООН, спрямованих на врегулювання конфліктів на Близькому Сході й в інших регіонах. Вона бере активну участь у роботі ЮНЕСКО. З метою виходу з економічної кризи й реформування своєї економіки Україна активно співробітничает з такими спеціалізованими установами ООН у валютно-фінансовій сфері, як Міжнародний валютний фонд і Міжнародний банк реконструкції й розвитку. Використання будь-яких можливостей сприяння ринковим реформам в Україні, ефективне включення існуючих багатобічних важелів міжнародного співробітництва для захисту наших інтересів – головне завдання української дипломатії в міжнародних організаціях.

Питання й завдання

1. Які специфічні особливості зовнішньої політики держави?
2. Охарактеризуйте об'єктивні й суб'єктивні фактори, що впливають на зовнішню політику держави.
3. Які цілі переслідує зовнішньополітична діяльність держави?
4. Які основні суб'єкти міжнародних політичних відносин?
5. Яка форма міжнародних відносин, на ваш погляд, є переважною в сучасному світі? Аргументуйте свою відповідь.
6. Які тенденції характерні для сучасного етапу розвитку міжнародних відносин?

7. Спробуйте визначити пріоритетні напрямки зовнішньополітичної діяльності України.

Рекомендована література

1. Гаджиев К.С. Введение в геополитику. – М., 2000.
2. Гаджиев К. С. Политология : Учеб. для вузов. – М., 2004.
3. Дергачев В. Цивилизованная геополитика (Геофилософия). – К., 2004.
4. Замятин Д. Н. Геополитика: основные проблемы и итоги развития в XX в. // Полис: политические исследования. -2001. – № 6. – С. 97 – 115.
5. Михальченко М. І. Україна як нова історична реальність: запасний гравець Європи. – Дрогобич, 2004.
6. Політологія: Підручник / М.І. Панов (керівн. авт. кол.), Л. М. Герасіна, В. С. Журавський та ін. – К., 2005.
7. Рудич Ф. М. Політологія: Підручник. – К., 2004.
8. Соловьев Э. Г. Геополитический анализ международных проблем современности: Pro et Contra // Полис: политические исследования. – 2001. – № 6. – С. 116 – 130.

Терміни і поняття

Автономія національна – самостійне здійснення державної влади або широке внутрішнє самоврядування, яке надається окремій національності (нації), що компактно проживає в межах певної держави.

Агітація – поширення політичних ідей та гасел з метою впливу на суспільну свідомість і настрої народних мас, спонукання їх до цілеспрямованої активності, політичних дій.

Агресія – усі види та форми незаконного, з погляду Статуту ООН, збройного нападу та застосування сили однією державою чи групою держав проти суверенітету, територіальної недоторканності або політичної незалежності іншої країни, народу.

Антрепренерська система – система відбору в еліту, заснована на конкуренції кандидатів на престижні посади і оцінці їх індивідуальних якостей електоратом.

Бюрократія – 1)вищий привілейований прошарок чиновників-адміністраторів у державі; 2)ієрархічно організована система управління державою чи суспільством з допомогою особливого апарату, наділеного специфічними функціями та привілеями.

Гільдійна система – багатоступенева система відбору в еліту, яка передбачає багато інституціональних фільтрів і вузьке коло селекторату.

Геноцид – повне або часткове знищення окремих груп населення за расовими, національними, релігійними мотивами (ознаками) або навмисне створення життєвих умов, розрахованих на знищення названих груп.

Геополітика – політологічна концепція, що вбачає в політиці якоїсь держави визначальну роль географічних чинників: просторове розташування країни, клімат, розмір території, кількість населення, наявність природних ресурсів та ін.

Глобалізм – політична практика, зорієнтована на розв'язання локальних суспільних проблем з урахуванням їхнього взаємозв'язку з проблемами зовнішніми, більш загальними, з передбаченням їх наслідків для світових процесів.

Громадянське суспільство – людська спільність, що включає недержавні структури, які добровільно сформувалися у різних сферах людської діяльності й сукупність супутніх їм недержавних відносин – економічних, соціальних, сімейних, національних, духовних, моральних, релігійних, виробничих, особистих й ін.

Дипломатія – це офіційна діяльність держави у вигляді спеціальних інститутів, які здійснюють за допомогою спеціальних заходів, прийомів, методів, установлених міжнародним правом й маючих конституційно-правовий характер

Дискримінація – свідоме обмеження учасників політичного процесу щодо свободи їхньої діяльності; часткове чи повне, тимчасове чи постійне позбавлення тих чи інших учасників політичного життя їх конституційних та інших прав і свобод.

Екстремізм – схильність до крайніх політичних поглядів (як "правих", так і "лівих"), прибічники яких вдаються до радикальних (у тому числі насильницьких, терористичних) засобів з метою загострення політичної ситуації, дестабілізації політичного життя.

Еліта політична – це певна група, прошарок суспільства, який концентрує у своїх руках державну владу й займає командні пости, управляючи суспільством.

Етатизм – 1) необхідність і виправдання активного втручання держави в економічне, політичне, соціальне і духовне життя суспільства, виходячи з ідентифікації держави як всезагальної цінності, вищого результату й мети суспільного розвитку; 2) активна участь держави в житті суспільства.

Етнічна диференціація – відособлення людей певної етнічної групи, її прагнення до саморозвитку, до національної самостійності, до власної економіки, політики, культури.

Етнонаціональна політика – це система тактико-стратегічних дій, заходів та програм певного політичного суб'єкта (насамперед держави, політичних партій, громадсько-політичних рухів тощо) в галузі взаємовідносин етнонаціональних спільностей між собою та їхніх стосунків з державою.

Етнонаціональні відносини – відносини між суб'єктами національно-етнічного розвитку – націями, народностями, національними групами та їх державними утвореннями.

Етнос – позачасова, позатериторіальна, поза державна спільнота людей, об'єднана спільним походженням, культурою (або деякими її елементами, мовою, історією, традиціями і звичаями, самосвідомістю та етнонімом (назвою)).

Європейська інтеграція – процес поступової уніфікації та зрощування національної економіки європейських держав з метою подолання суперечностей між інтернаціоналізацією господарського життя та обмеженими можливостями внутрішніх ринків.

Європейський парламент – міждержавний і міжнаціональний політичний орган, у якому представлені 12 країн Європейського співтовариства (Бельгія, Великобританія, Греція, Данія, Ірландія, Іспанія, Італія, Люксембург, Нідерланди, Федеративна Республіка Німеччина, Франція).

Зовнішня політика – це діяльність держави й інших політичних інститутів суспільства по здійсненню своїх інтересів і потреб на міжнародній арені.

Інтернаціоналізація – результат і наслідок численних і всебічних зв'язків між націями, обумовлених взаємодіями і сукупним соціальним досвідом народів.

Компроміс – згода, порозуміння з політичним противником, досягнуті шляхом взаємних поступок.

Комюніке – офіційне повідомлення про хід і наслідки переговорів між державними і громадськими діячами, делегаціями у міжнародних відносинах.

Консенсус – згода між суб'єктами політики з певних питань на основі базових цінностей і норм, спільних для всіх основних соціальних та політичних груп суспільства.

Конформізм – пристосовництво, пасивне беззаперечне прийняття існуючих порядків, пануючих ідей і цінностей, стандартів поведінки, норм, правил, безумовне схиляння перед авторитетами.

Міжнародні відносини – це сукупність політичних, економічних, ідеологічних, правових, військових, культурних та інших зв'язків і взаємин між державами й системами держав, між головними соціальними, економічними, політичними силами, організаціями й громадськими рухами, які діють на світовій арені.

Міжнародні організації – об'єднання держав, національних громадських організацій та індивідуальних членів з метою вирішення питань регіонального або глобального характеру.

Народ – історично змінна спільність соціальних груп, яка включає в себе на різних етапах історії класи і прошарки, що беруть участь у вирішенні проблем суспільного розвитку.

Націоналізм – світогляд і система політичних поглядів, яка проголошує пріоритет національних цінностей щодо усіх інших.

Нація – 1) історична соціоетнічна, політична, духовна спільнота людей з певною психологією, самосвідомістю, спільними територією, культурою, мовою, економічним життям; 2) сукупність громадян однієї держави.

Політична боротьба – явище політичного життя, в основі якого лежить зіткнення інтересів різних політичних сил, кожна з яких прагне досягнення певної політичної мети.

Політична воля – здатність політичного суб'єкта до послідовної реалізації поставлених цілей у сфері політичної влади.

Політична соціалізація – процес засвоєння індивідом упродовж життя політичних знань, норм і цінностей суспільства до якого він належить.

Політична участь – залучення людей до процесу політико-владних відносин, здійснення ними певних актів, заходів, що виражають інтереси, потреби, уподобання, думки, погляди та настрої, вплив на органи влади з метою реалізації соціальних інтересів.

Політичне відчуження – процес, який характеризується сприйняттям політики, держави, влади як сторонніх, чужих сил, які панують над людиною, пригнічують її.

Політичний конфлікт – зіткнення несумісних, часом протилежних, інтересів, дій, поглядів, окремих людей, політичних партій, громадських організацій, етнічних груп, націй, держав та їх органів, військово-політичних і політико-економічних організацій (блоків).

Політичний лідер – популярний і впливовий учасник суспільного життя, який визначально впливає на нього, консолідує зусилля людей для досягнення якоїсь спільної мети.

Популізм – загравання влади або політичних лідерів з народом для забезпечення своєї популярності, що характеризується демагогічними гаслами, необґрунтованими обіцянками.

Сепаратизм – рух за територіальне відокремлення тієї чи іншої частини держави з метою створення нового державного утворення або надання певній частині держави автономії за національними, релігійними чи мовними ознаками.

Тероризм – здійснення політичної боротьби засобами залякування, насильства аж до фізичної розправи з політичними противниками; дестабілізація суспільства, державно-політичного ладу шляхом систематичного насильства і настрахання, політичних вбивств, провокацій.

Толерантність – різновид взаємодії та взаємовідносин між різними сторонами – індивідами, соціальними групами, державами, політичними партіями, за якого сторони виявляють сприйняття і терпіння щодо різниці у поглядах, уявленнях, позиціях та діях.

Шовінізм – агресивна форма націоналізму, проповідь національної виключності, протиставлення інтересів однієї нації інтересам іншої нації; схильність до розпалювання національної ворожнечі й ненависті.

Тести до модуля №3 Політика, особистість, суспільство

1. Політична участь – це:
 - а) форма будь-якої політичної поведінки;
 - б) форма функціонування політичних структур;
 - в) дії рядових громадян в сфері політики.
2. Які форми політичної участі виділяють за силою політичного впливу?
 - а) активна, пасивна;
 - б) місцева, державна;
 - в) загальна, обмежена;
 - г) мирна, насильницька;
 - д) конвенціональна, неконвенціональна.
3. Які форми політичної участі виділяють за системою використаних політичних засобів?
 - а) активна, пасивна;
 - б) місцева, державна;
 - в) загальна, обмежена;

- г) мирна, насильницька;
 - д) конвенціональна, неконвенціональна.
4. Які форми політичної участі виділяють за масштабами?
- а) активна, пасивна;
 - б) місцева, державна;
 - в) загальна, обмежена;
 - г) мирна, насильницька;
 - д) конвенціональна, неконвенціональна.
5. Які форми політичної участі виділяють за критерієм законності?
- а) активна, пасивна;
 - б) місцева, державна;
 - в) загальна, обмежена;
 - г) мирна, насильницька;
 - д) конвенціональна, неконвенціональна.
6. Конвенціональна участь у політиці:
- а) явище характерне для до індустріального суспільства;
 - б) один із видів авторитаризму;
 - в) участь у політиці на яких-небудь умовах;
 - г) легальна, регламентована законом участь у політиці.
7. До якої форми політичної участі слід віднести перекриття мітингуючими транспортних магістралей?
- а) конвенціональна;
 - б) неконвенціональна;
 - в) традиційна;
 - г) пасивна.
8. Проявом політичного відчуження є :
- а) членство в політичному об'єднанні;
 - б) політичне моралізування;
 - в) абсентеїзм;
 - г) політична соціалізація.
9. Абсентеїзм – це:
- а) ідея безвладдя, бездержавного устрою суспільства;
 - б) виняткові політичні якості лідера;
 - в) форма правління, при якій верховна державна влада передається в спадщину;
 - г) форма ухилення виборців від участі в голосуванні.
10. Процес засвоєння індивідом політичних знань, норм і цінностей це :
- а) політична участь;

- б) політична адаптація;
- в) політична соціалізація;
- г) політичне моралізування.

11. Громадянське суспільство – це ...

- а) система пошуків і узгодження соціальних цілей і ідеалів;
- б) система взаємин людей із суспільством і владою;
- в) сфера реалізації потреб і інтересів індивідів.

12. Соціальна основа громадянського суспільства – це ...

- а) інститути й суб'єкти влади;
- б) вільні індивіди, соціальні групи й асоціації;
- в) політико-правові норми;
- г) ідейний плюралізм.

13. В Україні громадянське суспільство...

- а) сформувалося;
- б) не сформувалося;
- в) перебуває в процесі формування.

14. Які з перелічених факторів негативно впливають на формування громадянського суспільства в Україні?

- а) адміністративне регулювання економіки;
- б) соціальна поляризація суспільства;
- в) соціальна активність громадян;
- г) багатопартійність.

15. В громадянському суспільстві:

- а) держава підпорядкована суспільству;
- б) суспільство підпорядковане державі;
- в) існує паритет держави і суспільства.

16. Назвіть структурні елементи громадянського суспільства:

- а) акціонерні, кооперативні і приватні економічні об'єднання;
- б) наукові, освітянські і творчі спілки;
- в) система незалежних судів;
- г) система органів місцевого самоврядування.

17. Громадянське суспільство – це сукупність неполітичних відносин, що складаються внаслідок самоорганізації вільних і рівних індивідів.

- а) так;
- б) ні.

18. Що із переліченого не відноситься до умов, необхідних для функціонування громадянського суспільства?

- а) наявність у членів суспільства власності;
- б) президентська форма правління;

- в) наявність розвиненої соціальної структури;
 - г) розвиненість і розгалуженість демократії.
19. Політичне лідерство – це:
- а) професійне управління;
 - б) необмежена влада однієї особи або групи;
 - в) особистісний вплив лідера на розум, волю, енергію, політичну активність громадян;
 - г) форма представництва інтересів громадянського суспільства.
20. Імідж лідера – це:
- а) набір особистісних якостей лідера;
 - б) образ, який цілеспрямовано формується;
 - в) сліпе поклоніння мас;
 - г) авторитетний вплив на маси.
21. Хто є творцем концепції трьох форм лідерства – традиційного, харизматичного, раціонально-легального?
- а) Н. Макіавеллі;
 - б) Ж. Ж. Руссо;
 - в) Ш.Л. Монтеск'є;
 - г) М. Вебер.
22. Яка риса в найбільшій мірі характерна для традиційного типу лідерства?
- а) орієнтація на радикальну зміну існуючої соціально-політичної системи;
 - б) орієнтація на збереження існуючих у суспільстві відносин;
 - в) прагнення до "великих цілей";
23. Яка риса в найбільшій мірі характерна для харизматичного типу лідерства?
- а) орієнтація на сформовані правила й звичаї;
 - б) орієнтація на радикальну зміну існуючої соціально-політичної системи;
 - в) орієнтація на збереження існуючих у суспільстві відносин;
24. Яка риса в найбільшій мірі характерна для раціонально-легального типу лідерства?
- а) орієнтація на радикальну зміну існуючої соціально-політичної системи;
 - б) діяльність у рамках установлених норм і інститутів;
 - в) прагнення до "великих цілей".
25. Яка теорія розглядає лідерство як сукупність певних психологічних властивостей особистості?
- а) теорія рис;

- б) ситуаційна теорія;
 - в) теорія конститuentів.
26. Яка теорія обґрунтовує ідею залежності лідерства від певних соціальних умов?
- а) теорія рис;
 - б) ситуаційна теорія;
 - в) теорія конститuentів.
27. Який тип лідерства виділяють залежно від методів управління?
- а) харизматичний;
 - б) авторитарний;
 - в) консервативний;
 - г) реформаторський.
28. Який тип лідерства заснований на вірі в надприродні здатності лідера?
- а) традиційний;
 - б) консервативний;
 - в) революційний;
 - г) харизматичний.
29. Лідерів, які прагнуть до радикального перетворення суспільного устрою, але без принципових змін суспільної системи називають:
- а) демократами;
 - б) реформаторами;
 - в) революціонерами;
 - г) консерваторами.
30. Лідерів, які ставлять метою перехід до принципово іншої суспільної системи, називають:
- а) демократами;
 - б) реформаторами;
 - в) революціонерами;
 - г) консерваторами.
31. Лідерів, які направляють всю свою активність і всі свої дії на обґрунтування необхідності збереження суспільства в його сучасному виді називають:
- а) демократами;
 - б) реформаторами;
 - в) революціонерами;
 - г) консерваторами.
32. Виконання якої з перерахованих функцій лідерів припускає внесення нових конструктивних ідей соціального устрою суспільства?
- а) інтегративної;

- б) організаторської;
- в) комунікативної;
- г) новаторської.

33. Уміння направити й організувати дії мас – запорука успішного виконання лідером у першу чергу

- а) інтегративної;
- б) організаторської;
- в) комунікативної;
- г) новаторської функції.

34. Яку з перелічених якостей лідера можна віднести до професійної?

- а) інтуїція;
- б) чесність;
- в) компетентність;
- г) готовність до компромісу.

35. Хто із названих українських політиків, на Вашу думку, є харизматичним лідером?

- а) П. Симоненко;
- б) В. Янукович;
- в) Ю. Тимошенко;
- г) В. Ющенко;
- д) нікого з названих політиків не вважаю харизматичним лідером.

36. Політична еліта – це:

- а) влада невеликої групи багатих людей;
- б) група, що представляє інтереси громадянського суспільства й прагне до захоплення політичної влади;
- в) верства управлінців-професіоналів;
- г) привілейована група, що здійснює владу й управління в суспільстві.

37. Творцями класичної теорії еліт є:

- а) Т. Гоббс, Дж. Локк,
- б) Ж.Ж.Руссо;
- в) Г. Моска, В. Парето;
- г) М Вебер.

38. До якого виду політичної еліти належить мер великого міста?

- а) вищої;
- б) середньої;
- в) адміністративної.

39. У складі якого виду політичної, еліти перебуває міністр освіти?

- а) вищої;
- б) середньої;

- в) адміністративної.
40. Для якої системи рекрутування еліт характерна висока конкурентність відбору?
- а) системи гільдій;
 - б) антрепренерської системи.
41. Яка з названих характеристик рекрутування еліти є основною для системи гільдій?
- а) швидке просування кандидата нагору по ступенях влади;
 - б) мінімум формальних вимог до кандидатів;
 - в) закритий відбір вузьким колом осіб;
 - г) слабка передбачуваність наступної політичної поведінки кандидата.
42. За рівнем компетенції виділяють такі види еліт:
- а) відкрита, закрита;
 - б) правляча, опозиційна;
 - в) національна, регіональна, місцева;
 - г) вища, середня, адміністративна.
43. За обсягом владних повноважень виділяють такі види еліт:
- а) відкрита, закрита;
 - б) правляча, опозиційна;
 - в) вища, середня, адміністративна;
 - г) національна, регіональна, місцева.
44. Політична еліта необхідна для будь-якого суспільства, в тому числі і демократичного.
- а) так;
 - б) ні.
45. Чи погоджуєтесь Ви з таким твердженням: нації належать до сучасних утворень, які з'явилися на політичній карті світу у ХХ ст.?
- а) так;
 - б) ні.
46. Чи погоджуєтесь Ви з таким твердженням: нації існують з незапам'ятних часів (вічно)?
- а) так;
 - б) ні.
47. Нації від етносів відрізняються тим, що:
- а) мають глибше історичне коріння;
 - б) їм властивий вищий ступінь консолідації;
 - в) прагнуть до створення своєї держави;
 - г) заселяють більшу територію;
 - д) сповідують одну й ту саму релігію.

48. Українську політичну націю складають:
- а) українці, що проживають на теренах України;
 - б) українці в усьому світі;
 - в) усі громадяни України, що визнають себе українцями;
 - г) усі громадяни України.
49. Українську етнічну націю складають:
- а) українці, що проживають на теренах України;
 - б) українці в усьому світі;
 - в) усі громадяни України, що визнають себе українцями;
 - г) усі громадяни України.
50. Що з переліченого не є об'єктом етнонаціональної політики?
- а) розселення етносів на території, на яку поширюється суверенітет держави;
 - б) розвідування і використання природних ресурсів;
 - в) соціально-економічні та політико-культурні взаємини етносів між собою та державою;
 - г) стосунки етнічних груп, що проживають на території даної держави з їхніми етнородичами в других державах.
51. Який з названих факторів, що впливають на зовнішню політику держави, відноситься до групи факторів внутрішнього соціального середовища?
- а) особливості території;
 - б) природні ресурси;
 - в) структура державного апарата;
 - г) блокова приналежність.
52. Який з названих факторів, що впливають на зовнішню політику держави, відноситься до групи факторів зовнішнього соціального середовища?
- а) економічний потенціал суспільства;
 - б) демографічна структура суспільства;
 - в) ступінь інтегрованості в систему міжнародних відносин;
 - г) особливості території.
53. Який з названих факторів, що впливають на зовнішню політику держави, відноситься до групи геополітичних факторів?
- а) політична структура суспільства;
 - б) загальний стан і тенденції розвитку системи міжнародних відносин;
 - в) географічне положення країни;
 - г) структура державного апарата.
54. До яких засобів зовнішньої політики варто віднести дипломатію ?

- а) політичних;
 - б) економічних;
 - в) військових;
 - г) інформаційно-пропагандистських.
55. Що з перерахованого є головною особливістю міжнародних відносин?
- а) діяльність міжнародних організацій;
 - б) відсутність єдиного центра влади й управління;
 - в) вплив окремих держав на хід подій у світі.
56. Яка форма міжнародних відносин припускає мирний характер боротьби між державами за вигідну реалізацію свого національного інтересу?
- а) співробітництво;
 - б) суперництво;
 - в) конфлікт.
57. Пріоритетним методом вирішення спірних міжнародних проблем на сьогодні є:
- а) переговори, діалог між конфліктуючими сторонами;
 - б) тиск сильнішої держави з загрозою застосування сили;
 - в) втручання третіх країн і світового співтовариства;
 - г) ніякий із перекишеного.
58. Найрозповсюдженішим механізмом координації зовнішніх відносин між державами є:
- а) організація політичного блоку чи альянсу;
 - б) встановлення дипломатичних відносин;
 - в) повільна конфронтація;
 - г) прикордонний конфлікт.
59. Членом якої з перерахованих міжнародних організацій є Україна?
- а) ЄС;
 - б) АСЕАН;
 - в) ООН;
 - г) НАТО.
60. Чи можливе укладання міжнародних договорів, які суперечать Конституції України?
- а) можливе;
 - б) можливе лише після внесення відповідних змін до Конституції України;
 - в) неможливе.

Рекомендовані варіанти контрольних робіт з політології для студентів заочної форми навчання

Варіант 1

1. Об'єкт і предмет вивчення політології. Її функції та методологія.
2. Поняття, основні ознаки та функції держави.
3. Типи політичної культури.
4. Сучасні тенденції в розвитку політичного лідерства. Політичні лідери України.

Розкриваючи перше питання потрібно чітко сформулювати що являється об'єктом політології і визначити предмет її вивчення. Потім розкрити основні функції політології: теоретико-пізнавальну, методологічну, аналітичну, регулятивну, прогностичну. Завершити розгляд питання характеристикою методів, які використовує політологія для дослідження політичних явищ і процесів (історичного, інституційного, системного, порівняльного та ін.).

Відповідь на друге питання слід розпочати з визначення поняття «держава», потім розкрити її основні ознаки: наявність публічної влади, суверенітет, громадянство, територія, монополія на видання законів, встановлення обов'язкових податків. Загальноприйнятим у політології є поділ функцій держави на внутрішні та зовнішні. Назвати їх і стисло охарактеризувати.

Відносно третього питання, слід указати на те, що критеріїв типологізації політичної культури безліч. Бажано на одному з них зупинитися докладніше. Так, американські політологи Г. Алмонд і С. Верба виділили патріархальну, підданську і активістську політичні культури, як «чисті» типи. Дайте їх характеристику.

В четвертому питанні розкрийте сучасні тенденції у розвитку політичного лідерства: різкий ріст відповідальності політичних лідерів за долю людей, за сучасне і майбутнє народів і держав, якими вони управляють; концентрація активності лідерів на економічних і соціальних проблемах; звуження меж влади політичних лідерів, професіоналізація лідерства та ін. Назвіть політичних лідерів сучасної України.

Варіант 2

1. Основні етапи розвитку політичної думки.
2. Форми державного правління.
3. Поняття політичної еліти, її функції і види.
4. Політичний режим в сучасній Україні.

Перше питання обіймає дуже великий історичний період. Але потрібно викласти його дуже коротко і стисло. Наприклад, можна виділити такі основні етапи розвитку політичної думки: Стародавні часи, Середньовіччя, епоха Відродження, епоха Нового часу, сучасність. Для кожного етапу слід назвати найбільш відомих вчених і їх внесок в розвиток політичної думки.

Розкриваючи друге питання потрібно визначити суть поняття «форма правління» і проаналізувати основні форми правління монархію і республіку та їх різновиди (абсолютну та парламентську монархію; президентську, парламентську та змішану республіку).

Відповідь на третє питання слід розпочати з визначення термінів «еліта» та «політична еліта». Соціальне призначення еліти віддзеркалюється у функціях, які вона виконує: стратегічній, комунікативній, інтеграційній, організаційній. Стисло розкрийте сутність кожної. За обсягом владних функцій, які виконує політична еліта, в її середовищі виділяють вищу, середню і адміністративну. Дайте характеристику цим видам політичної еліти.

Для того щоб оцінити політичний режим України, визначіть сутність самого поняття «політичний режим», його ознаки. А потім опишіть своє бачення політичного режиму сучасної України.

Варіант 3

1. Платон і Аристотель біля витоків розвитку політичної думки.
2. Форми державного устрою.
3. Структура та функції політичної культури.
4. Виборча система України.

Відповідаючи на перше питання слід розповісти про внесок в розвиток політичної думки давньогрецьких мислителів Платона і Аристотеля. Назвати їх основні твори на політичну тематику. Особливо звернути увагу на тлумачення Платоном і Аристотелем держави і форм правління в державі.

Розкриваючи друге питання необхідно визначити суть поняття «форма державного устрою», назвати відомі форми. Потім детально проаналізувати основні форми державного устрою: унітарну і федеративну.

Для відповіді на третє питання сформулюйте визначення поняття «політична культура». До базових структурних елементів політичної культури відносять політичний досвід, політичну свідомість і політичну поведінку. Дайте їх характеристику. Назвіть основні функції політичної культури в суспільстві.

Перш ніж описати виборчу систему України, визначте сутність поняття «виборча система», назвіть її різновиди. Потім дайте характеристику виборчої системи України. Для цього використовуйте такі законодавчі акти: Закон України «Про вибори Президента України», Закон України «Про вибори народних депутатів України».

Варіант 4

1. Внесок Н. Макіавеллі в становлення політичної науки.
2. Правова держава.
3. Поняття політичної еліти. Основні теорії еліт.
4. Соціальні функції і види виборів в органи політичної влади.

Великим і оригінальним мислителем епохи Відродження був Н. Макіавеллі. Він залишив цілу низку творів, які дуже високо поставили його в історії політичної думки. Назвіть найбільш відомий твір Н. Макіавеллі та питання політичної теорії, які в ньому розглядаються. А також укажіть в цілому заслуги Н. Макіавеллі у розвитку політичної науки.

Висвітлення другого питання потребує чіткого визначення поняття «правова держава», характеристики її основних принципів: верховенства права й закону, реальність прав і свобод громадян, взаємна відповідальність держави і особистості, поділ влади на законодавчу, виконавчу й судову, наявність ефективних форм контролю й нагляду за здійсненням законів.

Відповідь на третє питання слід розпочати з визначення термінів «еліта» та «політична еліта». Зверніть увагу на те, що ідеї елітизму виникли ще в глибокій давнині. Коротко проаналізуйте перші концепції еліт, авторами яких були В. Парето та Г. Моска. Також назвіть основні положення сучасних теорій еліти: ціннісних, плюралізму еліт, демократичного елітизму, ліволіберальних концепцій та ін.

Четверте питання пов'язане з характеристикою соціальних функцій виборів, які заключаються тім, що вибори є: головною формою вияву суверенітету народу, його політичної ролі як джерела влади; одним із найважливіших інститутів легітимації існуючої політичної системи і політичного режиму; важливим каналом вираження в органах влади інтересів різних соціальних груп; засобом зміни політичних еліт. Завершаючи розгляд цього питання назвіть і коротко охарактеризуйте різновиди виборів: президентські, парламентські і муніципальні; прями і непрямі, чергові і позачергові.

Варіант 5

1. Поняття, природа та ознаки політичної влади.
2. Походження і сутність політичних партій.
3. Функції політичних лідерів.
4. Зародження і розвиток політичної думки в Україні.

Відповідаючи на перше питання перш за все необхідно дати визначення понять «влада» і «політична влада». Потім обґрунтувати необхідність влади для суспільного виробництва, для підтримання життєздатності та збереження цілісності суспільства. Серед основних ознак політичної влади варто проаналізувати такі як: верховенство, загальність, легальність у використанні сили, різноманіття ресурсів.

Висвітлюючи друге питання, зверніть увагу на умови виникнення політичних партій у сучасному їх розумінні це: удосконалення соціальної структури суспільства, започаткування загальних виборів, розвиток представницьких органів влади. Сутність політичних партій розкривається через їх ознаки: високий рівень організованості, структурованість, намагання здобути, утримати й використовувати державну владу та пошук підтримки в населення.

Третє питання потребує визначення та характеристики функцій, що їх виконують у суспільстві політичні лідери. Це насамперед новаторська, комунікативна, організаторська, координаційна, інтегративна.

Особливості зародження і розвитку політичної думки на українських землях пов'язані з відсутністю на протязі багатьох століть своєї державності, національно-територіальною роздробленістю, національним і релігійним гнітом і постійним національно-визвольним рухом. Значний внесок в розвиток політичних ідей зробили П. Могила та випускники Києво-Могилянської академії. Вершиною розвитку політичної думки першої половини ХІХ ст. стала політична доктрина Кирило-Мефодіївського товариства. Що це була за організація і які цілі вона ставила? Визначне місце в історії політичної думки України другої половини ХІХ ст. посідає творчість М. Драгоманова, а на прикінці ХІХ – початку ХХ ст. – М. Грушевського.

Варіант 6

1. Сутність і структура політичної системи суспільства.
2. Ціль і функції політичних партій.
3. Класифікації політичного лідерства.
4. Проблеми легітимності політичної влади.

Перше питання потребує насамперед визначення, що слід розуміти під політичною системою суспільства. Потім назвати основні елементи структури політичної системи (організаційна, нормативна, культурно-ідеологічна, інформаційно-комунікативна підсистеми) і дати їх характеристику.

Відповідаючи на друге питання укажіть головну ціль політичної партії. Також назвіть основні функції, котрі політичні партії виконують у суспільстві (узгодження інтересів і потреб різних груп і індивідів, соціального представництва, соціальної інтеграції, політичної соціалізації, боротьба за владу, політичне рекрутування, розробка і здійснення політичного курсу) і розкрийте механізм їх реалізації.

Розпочинаючи відповідь на третє питання зверніть увагу на те, що у політичній літературі існують різноманітні класифікації політичного лідерства. Виберіть основні (наприклад, традиційне, раціонально-легальне, харизматичне; авторитарне та демократичне; реформатори, революціонери, консерватори та ін.) і дайте їх стислу характеристику.

Однією із найважливіших характеристик політичної влади є її легітимність. Четверте питання потребує визначення цього поняття. Слід також зупинитися на типах легітимності, показати, що собою являє криза легітимності влади і які шляхи її подолання.

Варіант 7

1. Ресурси політичної влади.
2. Типи політичних партій.
3. Зовнішня політика держави: функції, цілі, засоби.
4. Політична участь та її форми.

Під ресурсами влади розуміють її засоби, використання яких забезпечує вплив на об'єкт влади у відповідності з цілями суб'єкта. Розкрийте особливості використання економічних, соціальних, культурно-інформаційних та силових ресурсів влади.

Відповідаючи на друге питання дайте визначення поняття «політична партія» і зверніть увагу на те, що політичні партії відрізняються одна від одної походженням, місцем і роллю в політичній системі, соціальною базою, ідеологією і т.д. Типологія партій може будуватися за різними критеріями. Так, за організаційною структурою виділяють кадрові і масові партії, за методами і засобами діяльності – парламентські і авангардні, за місцем в системі влади – правлячі і опозиційні. Дайте стисло характеристику цим типам. Можна використати і інші критерії типологізації партій.

Зовнішня політика – це діяльність держави і інших політичних інститутів суспільства по здійсненню своїх інтересів і потреб на міжнародній арені. Бажано указати на об'єктивні і суб'єктивні фактори, які впливають на формування і реалізацію зовнішньої політики держави, розкрити її функції: оборонна, представницько-інформаційна та переговорно-організаторська. Назвати цілі та показати як використовуються засоби зовнішньої політики: політичні, економічні, воєнні, інформаційно-пропагандистські.

Для відповіді на четверте питання потрібно сформулювати суть поняття «політична участь», визначити її форми (активна, пасивна; пряма, опосередкована; мирна, насильницька; добровільна, примусова і ін.) і показати механізм їх реалізації.

Варіант 8

1. Сутність політичного режиму та його типи.
2. Поняття та особливості громадянського суспільства.
3. Системи формування і зміни політичних еліт.
4. Політичні партії та партійна система України.

Відповідь на перше питання слід розпочинати із визначення поняття «політичний режим». Потім назвати чинники, які визначають зміст політичного режиму. Далі стисло охарактеризувати основні типи політичного режиму: тоталітарний, авторитарний, демократичний.

Громадянське суспільство – це система самостійних і незалежних від держави інститутів і між особистих відносин. Які створюють умови для самореалізації окремих індивідів та колективів. Зверніть увагу на умови виникнення і розвитку громадянського суспільства: володіння кожним із його членів власністю, наявність у суспільстві розвинутої соціальної структури, розвиненість і розгалуженість демократії. Розкрийте діалектику взаємин громадянського суспільства і держави.

При висвітленні третього питання роботи підкресліть, що у світовій політичній практиці є дві основні системи формування політичної еліти: антрепренерська та система гільдій. Охарактеризуйте кожен із них, їх позитивні та негативні риси.

При розгляді останнього питання типологізуйте політичні партії України та назвіть найбільш впливові. Вкажіть на проблеми становлення і розвитку партійної системи України.

Варіант 9

1. Характерні ознаки демократичного, авторитарного та тоталітарного політичних режимів.
2. Типи партійних систем.
3. Сутність політичного лідерства.
4. Принципи виборів в органи політичної влади.

Відповідь на перше питання слід розпочати з визначення поняття «політичний режим». Потім розкрити характерні ознаки демократичного, авторитарного та тоталітарного політичних режимів.

Друге питання також потребує визначення терміну «партійна система». Для типологізації партійних систем використайте кількісний критерій, тобто за кількістю партій, що виборюють владу та змагаються за вплив на неї (однопартійна, двопартійна, багатопартійна). Укажіть на найбільш суттєві риси цих систем.

Для виявлення суті політичного лідерства слід указати на те, що в сучасній політичній науці є різноманітні інтерпретації цього поняття і навести хоча б деякі з них. Сформулюйте ознаки політичного лідерства і назвіть чинники, які обумовлюють необхідність політичного лідерства.

Висвітлюючи питання про демократичні принципи виборів в органи політичної влади, доцільно їх розділити на принципи виборчого права: загальність, рівність, таємниця виборів, пряме (безпосереднє) голосування та принципи організації виборів: свобода вибору, наявність альтернативних кандидатів, рівність можливостей політичних партій і кандидатів, періодичність і регулярність виборів. Стисло розкрити суть цих принципів.

Варіант 10

1. Типологія політичних систем.
2. Політична соціалізація особистості.
3. Міжнародні відносини.
4. Особливості політичної культури українського суспільства.

Перше питання слід розпочати з визначення поняття «політична система». В сучасному світі існують різноманітні політичні системи. Однак теоретичний і практичний інтерес представляє те, що їх зближає. По характеру взаємин із зовнішнім середовищем політичні системи бувають відкриті і закриті, по ступеню політичних змін – традиційні і модернізовані, за діючим політичним режимом – тоталітарні, авторитарні і демократичні, по типу політичної культури й поділу політичних ролей – англо-американські, європейсько-континентальні, до індустріальні й частково індустріальні, тоталітарні. Стисло охарактеризуйте названі типи політичних систем.

В другому питанні необхідно розглянути поняття «політичної соціалізації» як процесу засвоєння індивідом упродовж життя політичних знань, норм і цінностей суспільства до якого він належить. Варто назвати фактори, які обумовлюють темпи і рівень політичної соціалізації. Проаналізувати як проходить процес соціалізації на первинному і вторинному етапі, назвати агентів і інститути первинної і вторинної соціалізації.

Відповідь на третє питання потребує визначення поняття «міжнародні відносини», суб'єктів їх реалізації. Охарактеризуйте основні форми міжнародних відносин: співробітництво, суперництво, конфлікт; а також принципи на яких ґрунтуються міжнародні відносини: принцип сили і принцип права.

Перш ніж аналізувати особливості політичної культури українського суспільства доцільно дати визначення поняття «політична культура» і назвати її основні структурні елементи. Серед характерних рис, притаманних політичній культурі українського суспільства, слід звернути увагу на такі як: фрагментарність, існування протиріч, широкий спектр негативних емоцій по відношенню до політики і її інститутів, регіональність, неорганічність.

Список використаної та рекомендованої літератури

Підручники (монографії) одного автора

1. Алексеенко И. В. Личность. Политика. Управление. – К., 2001.
2. Бебик В. М. Базові засади політології: Історія, теорія, методологія, практика. – К., 2000.
3. Бебик В.М. Політологія для політика і громадянина: Монографія. – К., 2003.
4. Білоус А. Політико-правові системи: світ і Україна. – К., 2000.
5. Боришполец К. П. Методы политологических исследований: (Учеб. пособие для вузов). – М., 2005.
6. Бурдяк В.І. Політична культура країн Європи в контексті інтеграційних процесів. – Чернівці, 2004.
7. Варій М. Й. Політико-психологічні передвиборчі та виборчі технології: Навч.-метод. посібник. – К., 2003.
8. Василенко И. А. Политическая глобалистика. – М., 2000.
9. Воронов І.О. Глобалізація і політика: Реалії і перспективи соціальних трансформацій. – К., 2004.
10. Воронов І. О. Феномен влади: горизонти людського і політичного виміру. – К., 2005.
11. Гаджиев К.С. Введение в геополитику. – М., 2000.
12. Гаджиев К. С. Политология : Учеб. для вузов. – М., 2004.
13. Гомеров И. Н. государство и государственная власть: Предпосылки, особенности, структура. – М., 2002.

14. Грушевський М. Хто такі українці і чого вони хочуть. – К., 1991.
15. Дергачев В. Цивилизованная геополитика (Геофилософия). – К., 2004.
16. Древаль Ю. Д. Парламентаризм у політичній системі України (політико-правовий аналіз): Монографія. – Харків, 2003.
17. Заколотный В.П. Государство как основной институт политической власти: Учебное пособие. – М., 1999.
18. Кирилюк Ф. М. Політологія Нової доби: Навчальний посібник. – К., 2003.
19. Кола Д. Политическая социология. – М., 2001.
20. Крадин Н.Н. Политическая антропология: Учебник. – М., 2004.
21. Курас І. Ф. Етнополітологія. Перші кроки становлення. – К., 2004.
22. Куц Ю. О. Етнополітичні державотворчі процеси в Україні: управлінський аспект: Монографія. – Харків, 2002.
23. Левенець Н.А. Теоретико-методологічні засади української суспільно-політичної думки. Проблеми становлення та розвитку. – К., 2001.
24. Ледяев В.Г. Власть: Концептуальный анализ. – М., 2001.
25. Медведчук В. Дух и принципы социал-демократии: Украинская перспектива. – К., 2000.
26. Михальченко Н. Украинское общество: Трансформация, модернизация или лимитроф Европы? – К., 2001.
27. Михальченко М. І. Україна як нова історична реальність: запасний гравець Європи. – Дрогобич, 2004.
28. Мишин В. М. Механизм ответственности власти. – Днепропетровск, 2001.
29. Нагорна Л. П. Політична культура українського народу: Історична ретроспектива і сучасні реалії. – К., 1998.
30. Пахарев А.Д. Политическое лидерство и лидеры. – К., 2001.
31. Попов С.А. Партии, демократия, выборы. – М., 2003.
32. Почепцов Г.Г. Имиджология. – К., 2001.
33. Почепцов Г. Г. Коммуникативные технологии двадцатого века. – М., 2001.
34. Пролесев С.В. Метафізика влади. – К., 2006.
35. Рогозин Н. П. Украина: партии и партийная система. – Донецк, 2006.
36. Ротар Н. Ю. Форми участі населення у політичних процесах. Навчальний посібник. – Чернівці, 2004.
37. Рудич Ф. М. Політологія: Підручник. – К., 2004
38. Современный федерализм. – М., 1999.
39. Троян С.С. Порівняльні політичні системи сучасності. Навчальний посібник. – К., 2003.

- 40.Тураев В. Этнополитология. Учебное пособие. – М., 2004.
- 41.Халипов В.Ф. Наука о власти. Кратология: Учебное пособие. – М., 2002.
- 42.Холод О.М. ЗМІ та імідж політиків. – К., 2004.
- 43.Чиркин В. Е. Государствоведение. – М., 1999.
- 44.Чиркин В. Е. Современное государство. – М., 2001.
- 45.Шаповал В. Державний лад країн світу: Довідник. – К., 1999.
- 46.Щербинина Н.Г. Теории политического лидерства: Учебное пособие. – М., 2004.
- 47.Эндрейн Ч.Ф. Сравнительный анализ политических систем. – М., 1998.
- 48.Энтин Л. М. Разделение властей. Опыт современных государств. – М., 1995.

Підручники (монографії) двох-трьох авторів

- 49.Ашин Г.К., Лозанский Э. Д., Кравченко С.А. Социология политики. – М., 2001.
- 50.Ашин Г. К., Охотский Е.В. Курс элитологии. – М., 2000.
- 51.Дробінка І. Г., Кришталь Т.М., Підгорецький Ю.В. Політологія: Навч. посібник. – К., 2007.
- 52.Матвеев С.А., Буланеко Л. С., Михеев С.А. Политология. – Харьков, 2000.
- 53.Мелешкина Е. Ю., Толпыгина О.А. Политическая культура // Политический процесс: Основные аспекты и способы анализа / Под. ред. Е. Ю. Мелешкиной. – М., 2001.
- 54.Піча В.М., Хома Н.М. Політологія. Навчальний посібник для студентів вищих закладів освіти I- IV рівнів акредитації. 2-е вид., випр. і доп. – К., Львів, 2001.
- 55.Політологія: терміни, поняття, персоналії, схеми, таблиці. Навчальний словник-довідник для студентів. Уклали: В.М. Піча, Н. М. Хома. Наукова редакція – В.М. Пічі. – К., Львів, 2001.
- 56.Политология: Хрестоматия / Сост. М.А. Василик, М.С. Вершинин. – М., 2001.
- 57.Пугачев В. П., Соловьев А.И. Введение в политологию. – М., 2002.
- 58.Римаренко Ю. І., Шкляр Л. Є., Римаренко С. Ю. Етнодержавознавство: Теоретико-методологічні засади. – К., 2001.
- 59.Розова Т. В., Барков В. Ю. Специфіка становлення громадянського суспільства в Україні. – Одеса, 2003.

60.Цветков В.В., Кресіна І. О., Коваленко А.А. Суспільна трансформація і державне управління в Україні: Політико-правові детермінанти: Монографія. – К., 2003.

Підручники (монографії) більш ніж чотирьох авторів

- 61.Гетьмани України. Історичні портрети. – К., 1990.
- 62.Громадянське суспільство в сучасній Україні: специфіка становлення, тенденції розвитку / інститут політичних і етнонаціональних досліджень НАН України / Заг. ред.. Ф. М. Рудич. – К., 2006.
- 63.Громадські об'єднання в Україні: Навч. посіб. / За ред. В. М. Бесчасного. – К., 2007.
- 64.История политических и правовых учений / Под общ. ред. В.С.Нерсисянца. – М., 2000.
- 65.Основи демократії: Навчальний посібник. / За заг. ред.. А. Ф. Колодій – К., 2004.
- 66.Партії та громадсько-політичні рухи: світовий досвід і Україна. – К., 2004.
- 67.Політична система сучасної України: особливості становлення, тенденції розвитку / За ред. Ф. М. Рудича: Навч. посібник. – К., 2002.
- 68.Політологія: історія та методологія // За ред.. Ф.М. Кирилюка. – К., 2000.
- 69.Політологія. Кн.. перша: Політика і суспільство. Кн.. друга: Держава і суспільство / А. Колодій, В. Марченко, Л. Климанська, Я. Космина – К., 2000.
- 70.Політологія: наука про політику/ За ред. Кременя В.Г. – К.–Х., – 2001.
- 71.Політологія: Підручник / М.І. Панов (керівн. авт. кол.), Л. М. Герасіна, В. С. Журавський та ін. – К., 2005.
- 72.Політологія: Підручник для студентів вищих навчальних закладів / За ред. О. В. Бабкіної, В. П. Горбатенка. – К., 2001.
- 73.Політологія у запитаннях і відповідях: Навч. посіб. / І. Г. Оніщенко, Д. Т. Дзюбко, І. І. Дуднікова та ін; За заг ред.. К. М. Лемківського. – К., 2003.
- 74.Политология: Учебник для вузов / под ред. М. А. Василика. – М., 2001.
- 75.Политология: Учеб. пособие для вузов / Сост. и ред. Н. Сазонова. – Харьков, 2001.
- 76.Роль еліт у трансформаційному суспільстві. – К., 2003.

77. Сравнительная политика. Основные политические системы современного мира. (В. С. Бакиров, Н. И. Сазонов, А. А. Фисун и др.) Под ред. В. С. Бакиров, Н. И. Сазонов – Харьков, 2005.
78. Сучасний виборчий PR: Навч. посібник / В. В. Лісничий, В. О. Грищенко, В. М. Іванов та ін. – Сєвєродонецьк, 2001.
79. Українська політологія: витоки та еволюція. Навч. посібник/ За ред. Ф. Кирилюка – К., 1995.
80. Українська державність у ХХ столітті: Історико-політологічний аналіз. – К., 1996.
81. Формування політичної еліти в Україні. – К., 2004.

Книги, перекладені з іноземної мови

82. Арєндт Ханна. Джєрєла тоталітаризму / Пер. з англ. В. Верлоки, Д. Горчакова. – К., 2002.
83. Аристотель. Політика. Пер. з давньогрец., передм. О. Кислюк. – К., 2005.
84. Вятр Е. Социология политических отношений. – М., 1979.
85. Гегель. Философия права. – М., 1990.
86. Гоббс Т. Левиафан. // Соч. – М., 1991. – Т. 2.
87. Даль Р. Демократия и ее критики. Пер. с англ. – М., 2003.
88. Дюверже М. Политические партии. – М., 2000.
89. Класики політичної думки від Платона до Макса Вебера. Пер. з нім. Ред. Є. Причепій. – К., 2002.
90. Коэн, Джин Л. Гражданское общество и политическая теория. Пер. с англ. – М., 2003.
91. Макиавелли Н. Государь; Рассуждения о первой декаде Тита Ливия. – М., 2000.
92. Платон. Держава. Пер. з давньогрец. та комент.: Д. Коваль. – К., 2005.
93. Хантингтон С. Третья волна. Демократизация в конце XX века. Пер. с англ. – М., 2003.

Статті з періодики

94. Александер Дж. С. Парадокси громадянського суспільства // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 1999. – № 1.
95. Атаманюк З. М. Еліта як соціальний феномен // Перспективи. – 2003. – № 4. – С. 96 – 101.

- 96.Афонін Е. Исторична місія авторитаризму.// Політичний менеджмент. – 2006. – № 6. – С. 52 – 62.
- 97.Бабієва А. Політичне насилля: теоретичний аспект // Політичний менеджмент. – 2005. – № 5. – С. 161 -168.
- 98.Баталов Э Глобальний кризис демократии. // Свободная мысль – XXI. – 2005. – № 2. – С. 13 – 24.
- 99.Бойко – Бойчук Л. Методика синергетичного аналізу соціально-політичних систем. (Теоретичний аспект) // Людина і політика. – 2004. – № 4. – С. 92 – 105.
100. Ващенко К. Основні форми і принципи дослідження політичного аналізу й прогнозу. // Політичний менеджмент. – 2007. – № 1. – С. 165 -172.
101. Висоцкий А.Ю. Легитимность: анализ понятия. // Грані. – 2003. – № 1. – С.109 – 113.
102. Висоцький О. Легітимаційна політика: поняття і сутність. // Політичний менеджмент. – 2006. – № 3. – С. 3 – 20.
103. Воронов І. Громадянське суспільство і влада // Людина і політика. – 2003. – № 1.
104. Выдай А. Лидерство: мужчина и женщина // Персонал. – 2001. – № 3. – С. 26 – 31.
105. Головатий М. Етнополітологічні процеси: суть і проблеми в сучасному світі // Персонал. – 2006. – № 4. – С. 24 – 26.
106. Горбатенко І. Розвиток політології як навчальної дисципліни: здобутки, проблеми, перспективи. // Генеза. – 2006. – №1. – С. 129 – 133.
107. Денисюк С. Гендерні аспекти формування іміджу політичного лідера // Політичний менеджмент. – 2007. – № 2. – С. 106 – 113.
108. Дмитренко М. Особливості сучасної української політичної культури: проблема визначення // Політичний менеджмент. – 2005. – № 5 – С. 134 – 138.
109. Дмитренко С. Народ-етнос: сутність та термінологічні особливості етнополітичного визначення поняття // Людина і політика. – 2004. – № 4. – 28 – 33.
110. Завершанский К.Ф. Легитимность: генезис, становление и развитие концепта // Полис. – 2001. – № 2. – С. 113 – 131.
111. Замятин Д. Н. Геополитика: основные проблемы и итоги развития в XX в. // Полис: политические исследования. -2001. – № 6. – С. 97 – 115.

112. Зоткин А. Роль региональных элит и столичного истеблишмента в формировании властной элиты Украины // Социология: теория, методы, маркетинг. – 2004. – № 3. – С. 95 – 108.
113. Кіндратець О. Деякі аспекти формування сталої демократії // Політичний менеджмент. – 2006. – № 6. – С. 63 – 73.
114. Котигоренко В. Причинність етноконфліктів: Впливи глобалізації // Політична думка. – 2002. – № 1.
115. Красин Ю.А. Метаморфозы демократии в изменяющемся мире. // Полис: политические исследования. – 2006. – № 4. – С. 122- 123.
116. Кривицька О. Толерантність чи конфронтація: Вектори етноконфліктного потенціалу України // Людина і політика. – 2001. – № 6; – С. 3 – 22. – 2002. – № 1. – С. 17 – 32.
117. Кривоцюк П. Створення партій демократичного типу: Світові та українські реалії // Людина і політика. – 2002. – № 5.
118. Лапкин В.В., Пантин В. И. Политические трансформации в России и на Украине в 2004 – 2006 г.г.: причины и возможные последствия. – Полис: политические исследования. – 2007. – № 1. С. 104 – 119.
119. Мирский Г. Ушел ли тоталитаризм вместе с двадцатым веком? // Мировая экономика и международные отношения. – 2002. – № 1. – С. 40 – 51.
120. Пазенок В. Демократія і людина. Теорія і українська дійсність. // Політика і час. – 2003. – № 2. – С. 3 – 15.
121. Пахарев А. Багатопартійність і партійні системи – поняття не тотожні // Віче. – 2002. – № 2.
122. Півнева Л. Політична і популярна культура як предмет політологічного аналізу // Політичний менеджмент. – 2006. – № 6. – С. 74 – 81.
123. Пірен М. Проблеми формування сучасної української еліти // Соціальна психологія. – 2004. – № 2. – С. 39 – 48.
124. Подмазко Є. Концептуальні основи політичної культури як наукової теорії // Політичний менеджмент. – 2007. – № 7. – С. 108 – 114.
125. Поляников Т. Логика авторитаризма. // Свободная мысль. – 2005. – № 1. – С. 57- 63.
126. Примуш М. Партії і партійні функції // Віче. – 2002. – № 5.
127. Райковський Б. Політологічний аналіз виборчого процесу // Політичний менеджмент. – 2007. – № 2. – С. 68 – 76.
128. Реутов Е. В. Общество и власть. Кризи легитимности? // Социологические исследования. – 2006. -№ 1. – С. 82 – 88.

129. Романюк О. Праві та ліві тоталітарні режими: спільне і специфічне. // Нова політика. – 2002. – № 1. – С. 55 – 59.
130. Ротар Н. Діалогові форми політичної участі: передумови та перспективи становлення в Україні. // Політичний менеджмент. – 2007. – № 1. – С. 75 – 92.
131. Ротар Н. Політична участь громадян України в умовах е-демократизації // Політичний менеджмент. - 2006. - № 2 (17). - С.78-92
132. Руденко В. Н. О перспективах демократии в современном обществе. // Полис: политические исследования. – 2006. – № 4. – С.7 – 16.
133. Рудич Ф. Політичне лідерство і стратегії реформ у країнах Центральної і Східної Європи // Політичний менеджмент. – 2007. – № 2. – С. 25 – 46.
134. Соловьев Э. Г. Геополитический анализ международных проблем современности: Pro et Contra // Полис: политические исследования. – 2001. – № 6. – С. 116 – 130.
135. Степико М. Українська політична нація: проблеми становлення // Політичний менеджмент. – 2004. – № 1. – С. 19 – 29.
136. Татаренко Т. Етнічні кордони і міжетнічна толерантність // Політичний менеджмент. – 2004. – № 5. – С. 31 – 39.
137. Траверсе О. Політичне лідерство, національна еліта і практика модернізації суспільства // Політичний менеджмент. – 2006. № 1. – С. 27 – 36.
138. Траверсе О. Політичне лідерство і його роль в суспільно-політичних перетвореннях // Політичний менеджмент. – 2006. – № 3. – С. 86 – 96.
139. Тягло О. Українська наука про політику. Спроба оцінки потенціалу. // Політичний менеджмент. – 2004. – № 1. с. 3 – 18.
140. Фісун О. Типології політичних систем: основні підходи. // Політичний менеджмент. – 2005. -№ 5. – С. 39 – 50.
141. Фурман Д. Е. Наша политическая система и ее циклы. // Свободная мысль – XXI. – 2003. – № 11. – С. 9 – 30.
142. Хилько М. Політична культура населення України: аналіз розвитку громадянських якостей // Політичний менеджмент. – 2007. – № 1. – С. 115 – 126.
143. Чабанка М. Авторитаризм і тоталітаризм. Уявна подібність та сутнісна різниця. // Політичний менеджмент. – 2003. – № 2.- С. 83 – 92.

144. Челлен Р. О политической науке, ее соотношении с другими отраслями знания и об изучении политического пространства. // Полис: политические исследования – 2005. – № 2. – С. 115 – 126.
145. Шаблінський І. Розуміння сили: насильство та ненасильство в політиці // Політичний менеджмент. – 2003. – № 1. – С. 120 – 127.
146. Шульга Н. Этапы становления политической элиты в Украине в годы независимости // Социология: теория, методы, маркетинг. – 2006. – № 4. – С. 24 – 37.
147. Юрченко Н. Феномен политического лидерства // Политический менеджмент. – 2004. – № 1. С. 63 – 74.